

Ministerul Educației,
Culturii și Cercetării
al Republicii Moldova

7

Підручник
для 7 класу

Українська мова і література

*К.С. Кожухар, М.В. Туницька,
А.І. Нікітченко, А.І. Чорновалова*

Ministerul Educației, Culturii și Cercetării
al Republicii Moldova

К.С. Кожухар
М.В. Туницька
А.І. Нікітченко
А.І. Чорновалова

Українська мова і література

Підручник для 7 класу

Știința, 2018

CZU 811.161.2+821.161.2.09(075.3)
Y 453

Elaborat conform curriculumului disciplinar în vigoare și aprobat prin Ordinul ministrului educației (nr. 202 din 9 aprilie 2012). Editat din sursele Fondului Special pentru Manuale.

Ecaterina Cojuhari, Maria Tunițkaia — Limbă și comunicare (Мова і мовлення)
Ala Nikitcenko, Ala Ciornovalova – Literatura (Література)

Comisia de experți: *Svetlana Pidlisna*, prof. șc., gr. did. unu, Liceul Teoretic „C. Popovici”, s. Nihoreni, rn. Râșcani; *Svetlana Gribovsika*, prof. șc., gr. did. doi, Liceul Teoretic „T. Șevcenko”, or. Briceni; *Ludmila Petighina*, prof. șc., gr. did. doi, Liceul Teoretic „P. Movilă”, mun. Chișinău

Recenzenți: *Irina Ionova*, doctor habilitat în filologie, profesor universitar, Universitatea Slavonă din Republica Moldova; *Ala Maslova*, doctor în pedagogie, conferențiar, Universitatea de Stat din Tiraspol (cu sediul la Chișinău); *Tatiana Baciuc*, doctor în psihologie, conferențiar, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, mun. Chișinău; *Alexei Colâbneac*, Maestru în Arte, profesor universitar, Academia de Muzică, Teatrul și Arte Plastice

Responsabil de ediție: *Larisa Dohotaru*

Redactor: *Ludmila Rokițkaia*

Corectori: *Tatiana Bolgar, Mariana Belenciuc*

Tehnoredactor: *Nina Duduciuc*

Pictor: *Leonid Nikitin*

Machetare computerizată: *Anatol Andrițchi, Olga Ciuntu*

Copertă și procesare imagini: *Vitalie Pogolșa*

Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința,

str. Academiei, nr. 3; MD-2028; Chișinău, Republica Moldova;

tel.: (+373) 73-96-16; fax: (+373) 73-96-27;

e-mail: prini_stiinta@yahoo.com; prini@stiinta.asm.md; www.editurastiinta.md

DIFUZARE:

ÎM Societatea de Distribuție a Cărții PRO-NOI,

str. Alba-Iulia, nr. 75, bloc Q; MD-2071, Chișinău, Republica Moldova;

tel.: (+373 22) 51-68-17; fax: (+373 22) 58-02-68;

e-mail: info@pronoi.md; www.pronoi.md

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Întreprinderii Editorial-Poligrafice Știința.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Українська мова і література: Підручник для 7 кл./К.С. Кожухар, М.В. Туницька, А.І. Нікітченко; Min. Educației, Culturii și Cercetării al Republicii Moldova. – Ch.: Î.E.P. *Știința*, 2018 (Tipogr. „BALACRON”). – 320 p.

Editat din sursele Fondului Special pentru Manuale.

ISBN 978–9975–85–122–0
811.162.2+821.161. 2.09(075.3)

© *Ecaterina Cojuhari, Maria Tunițkaia, Ala Hikitcenko, Ala Ciornovalova*. 2002, 2012, 2018.

© Desene: *Leonid Nikitin*. 2002.

© Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința. 2002, 2012, 2018.

ISBN 978–9975–85–122–0

Зміст

Мова і мовлення

Вступ

§ 1. Поняття про українську літературну мову	8
--	---

Повторення та узагальнення вивченого

§ 2. Синтаксис і пунктуація	10
§ 3. Фонетика. Словотвір	12
§ 4. Частини мови	14
§ 5. Типи й стилі мовлення. Публіцистичний стиль. Переказ тексту публіцистичного стилю	16

Морфологія та орфографія

Самостійні частини мови

Дієслово

§ 6. Дієслово як частина мови. Неозначена форма дієслова	18
§ 7. <i>Не</i> з дієсловами	21
§ 8. Дієслова доконаного та недоконаного виду	23
§ 9. Перехідні та неперехідні дієслова	25
§ 10. Особливості побудови розповіді про процес праці	27
§ 11. Часи дієслова. Минулий час	28
§ 12. Теперішній час. Майбутній час. Правопис особових закінчень дієслів I-ої і II-ої дієвідмін	30
§ 13. Способи дієслова	33
§ 14. Умовний спосіб. Наказовий спосіб	34
§ 15. Безособові дієслова	38
§ 16. Способи творення дієслів	41
§ 17. Твір-опис процесу праці	43
§ 18. Систематизація та узагальнення вивченого про дієслово	44
Тест № 1	46

Дієприкметник

§ 19. Дієприкметник як особлива форма дієслова	48
§ 20. Дієприкметниковий зворот	50
§ 21. Активні і пасивні дієприкметники, їх творення	54
§ 22. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники. <i>Н</i> у дієприкмет- никах та <i>ни</i> у прикметниках дієприкметникового походження	58
§ 23. Особливості опису зовнішності людини. Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису зовнішності людини	61
§ 24. <i>Не</i> з дієприкметниками	62
§ 25. Безособові форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	64
§ 26. Систематизація та узагальнення вивченого про дієприкметник	66
Тест № 2	68

Дієприслівник

§ 27. Дієприслівник як особлива форма дієслова	70
§ 28. Вид дієприслівників, їх творення	72
§ 29. Дієприслівниковий зворот	73
§ 30. Культура мовлення. Правильне використання дієприслівників у мовленні ...	75
§ 31. Правопис дієприслівників. <i>Не</i> з дієприслівниками	76
§ 32. Систематизація та узагальнення вивченого про дієприслівник	79
Тест № 3	81

Прислівник

§ 33. Прислівник як частина мови	83
--	----

§ 34. Ступені порівняння прислівників	87
§ 35. Твір-опис зовнішності людини за картиною	90
§ 36. Способи творення прислівників	91
§ 37. Правопис прислівників. Букви <i>н</i> і <i>nn</i> у прислівниках	95
§ 38. <i>Не</i> і <i>ні</i> з прислівниками	96
§ 39. <i>И</i> та <i>і</i> в кінці прислівників.....	98
§ 40. Твір-опис зовнішності людини за власними спостереженнями	100
§ 41. Дефіс у прислівниках	101
§ 42. Написання прислівників разом і окремо.....	105
§ 43. Систематизація та узагальнення вивченого про прислівник.....	109
Тест № 4	110
Службові частини мови	
Прийменник	
§ 44. Прийменник.....	112
§ 45. Непохідні і похідні прийменники	113
§ 46. Особливості вживання деяких прийменників	115
§ 47. Правопис прийменників	118
§ 48. Особливості побудови роздуму. Письмовий переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму.....	119
Сполучник	
§ 49. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності й підрядності.....	121
§ 50. Групи сполучників за будовою. Написання сполучників разом і окремо	123
§ 51. Роздум про вчинки людей.....	127
Частка	
§ 52. Частка як службова частина мови	128
§ 53. Написання часток	131
§ 54. <i>Не</i> і <i>ні</i> з різними частинами мови	133
§ 55. Замітка в газету дискусійного характеру.....	136
Вигук	
§ 56. Вигук як частина мови.....	138
§ 57. Дефіс у вигуках. Розділові знаки при вигуках	140
Тест № 5	143
§ 58. Повторення в кінці року.....	145

Література

I. Україна, Молдова однаково любі мені	148
Україна (<i>Народна легенда</i>)	149
Л. Забашта. Вічне джерело	149
Г. Віеру. Мій край (<i>Пісня</i>)	150
II. Пісенна творчість українського народу	151
Ліричні пісні	152
Коло млина, коло броду	152
Ой летіла горлиця	152
Чумаче, чумаче, чого зажурився?	153
Вівці, мої вівці.....	153
Ой ти, коте, коточок!	153
Ой там, на товчку, на базарі	153
Український народний романс	154
Котилися вози з гори	155
Стоїть явір над водою.....	155

Чом, чом, чом, земле моя.....	155
Народні балади	156
Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш.....	157
Побратався сокіл з сизокрилим орлом	158
Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси	158
Ой не ходи, Грицю... ..	159
Що се в полі забіліло	159
Ой був в Січі старий козак	160
III. Українська література XIX століття	162
Т. Шевченко	163
Заповіт	164
Мені однаково... ..	165
І виріс я на чужині.....	166
Сонце заходить, гори чорніють.....	167
Із теорії літератури	
Лірика та її жанри	168
Ритмомелодика вірша. Двоскладові віршові розміри	168
Образотворчі засоби поетичного твору (тропи)	169
Як читати ліричний твір	170
Виписування цитат з поезії	171
Пейзажний етюд	171
І. Нечуй-Левицький	172
Микола Джеря (Скорочено).....	173
Із теорії літератури	
Епічні твори та їх види	210
Сюжет	210
Способи викладу матеріалу в епічному творі	211
Прийоми зображення героя в епічному творі.....	211
Як читати епічний твір	211
План сюжету повісті.....	212
Складний план	212
План розповіді про літературного героя	212
І. Франко	213
Пісня і праця.....	214
Легенда про Пілата	216
Притча про приязнь.....	217
Строфи	218
Захар Беркут (Скорочено)	220
Із теорії літератури	
Строфа	253
Притча	254
Літературний характер.....	254
Групування персонажів у епічному творі	254
Характеристика персонажа.....	254
Цитатний план.....	255
П. Грабовський	256
Швачка	257
Сон	257
До Русі-України	257
До матері.....	258
Україна приснилась мені... ..	258
Із теорії літератури	
Трискладові віршові розміри	259
Як аналізувати вірш	259

IV. Українська література XX століття	260
<i>А. Кащенко</i>	261
Над Кодацьким порогом (Скорочено).....	262
Із теорії літератури	
Композиція.....	269
<i>М. Рильський</i>	269
Мова.....	270
Розмова з другом.....	271
Спасибі.....	272
Із теорії літератури	
Поетичні фігури.....	273
Медитація.....	274
Білий вірш.....	274
Твір-мініатюра на основі життєвих вражень.....	274
<i>В. Сосюра</i>	275
«Вода десь точить білий камінь...»	276
Учитель.....	277
<i>О. Довженко</i>	278
Воля до життя.....	279
Із теорії літератури	
Ідейний зміст твору.....	284
<i>М. Стельмах</i>	284
Гуси-лебеді летять... (Уривки).....	285
Із теорії літератури	
Автобіографічний твір.....	296
Диалогія.....	297
Художні засоби епічного твору.....	297
<i>М. Сингаївський</i>	298
Батьківське поле.....	299
Від серця поклонюсь.....	299
<i>В. Симоненко</i>	300
Кривда (Новела).....	301
V. Українська література рідного краю	302
<i>К. Попович</i>	302
Бентежний світанок (Уривок).....	302
<i>З. Гурська</i>	307
Кришталева чара.....	307
Туга.....	308
Тлумачний словник.....	309
Словничок синонімів.....	311
Словничок літературних термінів.....	312
Художні особливості усної народної творчості.....	313

Умовні позначення:

Словникова робота

Розвиток зв'язного мовлення

Мова і мовлення

Вступ

§ 1. Поняття про українську літературну мову

① Прочитайте виразно і вдумливо вірш В. Самійленка.

Діамант дорогий на дорозі лежав, –
Тим великим шляхом люд усякий минав,
І ніхто не пізнав діаманта того.
Йшли багато людей і топтали його.
Але раз тим шляхом хтось чудовний ішов,
І в пилу на шляху діамант він найшов.
Камінець дорогий він одразу пізнав,
І додому приніс, і гарненько, як знав,
Обробив, обточив дивний той камінець...
Так в пилу на шляху наша мова була,
І мислива рука її з пилу взяла.
Полюбила її, обробила її,
Положила на ню усі сили свої,
І в народний вінець, як в оправу, ввела,
І, як зорю ясну, вище хмар піднесла...

- Поясніть значення словосполучення *мислива рука*.
- Як ви гадаєте, чому автор порівнює нашу мову з діамантом?
- Визначте головну думку вірша.

Український народ і його мова мають глибокі історичні корені. Найдавнішими східнослов'янськими територіями, на яких сформувалася давня українська мова, були Наддніпрянщина, Полісся, Поділля, Прикарпаття, Буковина й Галичина, які згодом утворили єдину державу – Київську Русь.

З прийняттям християнства 988 р. певну роль в історії розвитку української мови відіграла старослов'янська мова (з походження – староболгарська), що взяла на себе роль мови церкви й освіти.

У другій половині XVI–XVII століття в Україні починається книгодрукування (з 1571 р.), виходять перші словники і граматики, з'являється віршована література, козацькі літописи, бурхливо розвивається народнопоетична творчість. Цей період характеризується першими спробами запровадити українську розмовну мову до літературного вжитку. Але до кінця XVIII сторіччя українська літературна мова зберігала книжні традиції, а українська народна мова функціонувала переважно в територіальних діалектах.

З публікації 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського, писаної живою народною мовою, розпочалось становлення української літературної мови на народній основі. Ще яскравіше багатство народної мови виявилось у п'єсах «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник».

Шляхом І. Котляревського пішли Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка. Завершив цей процес Т. Шевченко, який поєднав усе краще, що було в народнорозмовній, фольклорній та книжній традиціях. Своєю творчістю він підніс українську мову на таку висоту, що весь світ зміг побачити: це одна з найбагатших мов.

За це його називають основоположником української літературної мови.

Традиції Т. Шевченка продовжили, розвинули й збагатили І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, В. Винниченко, М. Рильський, О. Довженко, О. Гончар, М. Стельмах, Л. Костенко, Гр. Тютюнник та інші письменники.

Українська літературна мова – це високорозвинена і належно унормована загальнонародна мова, яка успішно задовольняє всі матеріально-виробничі та духовні потреби суспільства: обслуговує державну діяльність, культуру, пресу, художню літературу, науку, театр, освіту, побут людей.

Літературна мова – вища форма вияву української загальнонародної (національної) мови. Вона, на відміну від територіальних діалектів, зрозуміла усім українцям, функціонує і в усній, і в письмовій формі, виконує всі суспільні функції і є унормованою.

- Назвіть основні етапи розвитку української літературної мови.
- Кого і чому вважають її зачинателем?
- Чому Т. Шевченка називають основоположником української літературної мови?
- Чим українська літературна мова відрізняється від її територіальних виявів (діалектів) народної мови?

2 Прочитайте текст.

Українська мова дивує й захоплює. Перш за все вражає її синонімічне багатство, різноманітність діалектних форм, її безмежність. Вона ясна і повноголоса.

Українська мова – це море, в якого немає дна й берегів і яке настільки багатоманітне й невичерпне, що ніколи не встановити йому межі. Мова може звучати різноманітно: по-простому й найвишуканіше. Нею легко передавати найтонші настрої. Надається вона й до найповажнішого мислення й творення. В неї рухомий наголос, і її важко ввібрати в постійні граматичні форми. Бо вона жива, мінлива, плинна і неоднорідна. Словниковий її запас так само незмірний. На її основі гарно творяться неологізми. З нею просто і надійно, бо вона – душа нашої нації.

(За В. Шевчуком)

- Про які властивості (риси) української мови говорить автор?
- Висловіть власні думки щодо значення і багатства рідної мови.

Повторення та узагальнення вивченого

§ 2. Синтаксис і пунктуація

1 Прочитайте «Молитву до мови».

Мово! Пресвятая Богородице мого народу! З чорно-зему, з любистку, м'яти, рясту, євшан-зілля, з рож, з дніпровської води, від зорі й місяця народжена.

Мово наша! Мудра Берегине, що не давала погаснути зеленому вогнищу роду нашого й тримала народ на небесному олімпі волелюбності, слави й гордого духу.

Мово! Велична молитво у своїй нероздільній Трійці, що еси ти і Бог-Любов, і Бог-Віра, і Бог-Надія! Мово, що стояла на чатах коло вітваря нашого Храму й не впускала туди злого духа скверноти, злого духа виродження, злого духа ганьби.

...Стою перед тобою на колінах і благаю за всіх: «Прости ж нас грішних. Повернися до нашої хати... Прости! Воскресни! Повернися! Возродися! Забувай вічним і вічним словом!...»

(За К. Мотрич)

- З якими словами до мови звертається письменниця? Як ви їх розумієте?
- За що автор просить у мови прощення?
- Визначте види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Поясніть вживання розділових знаків в кінці речень.
- Складіть і запишіть три питання до тексту «Молитви».
- Знайдіть речення з однорідними членами. Поясніть вживання розділових знаків при них. Пригадайте правила, які регулюють виділення на письмі однорідних членів речення.
- Чи є у тексті речення із звертанням? Як звертання виділяється в усному і писемному мовленні?
- Визначте пряму мову і слова автора в останньому абзаці. Пригадайте вивчені правила щодо написання речень з прямою мовою. Доберіть власні приклади на кожне із правил.

2 Спишіть, вставляючи пропущені літери та розділові знаки. Поясніть орфограми та пунктограми.

1. Я люблю чарівну м...лодію українс...кої народної пісні хв...люючи красу українс...кої музики пр...красну українс...ку мову, чудову народну говірку. (М. Горький) 2. Я люблю Україну братн...ою любов'ю... Люблю за

пісен...ість в...личавість і м...який гумор народної мови. Ця мова ж...вила і по...тичний голос Тараса Шевченка і іскрометну іронію вічного слова Гоголя. (За М. Алексєєвим)

- Розберіть речення за їх членами. Які з них є однорідними? Як вони з'єднані між собою? Визначте тип речень за структурою.
- Складіть речення з однорідними підметами й присудками.

3 Прочитайте. Поясніть зміст кожного висловлювання.

1. Мова – це величезна праця цілого покоління. (М. Рильський) 2. Слово – зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати. (М. Рильський) 3. Наша мова живе, розвивається і сьогодні... Іскристий гумор і сатира, і пильна спостережливість – все тут є. (О. Гончар) 4. Жити – це не значить тільки брати, а й давати. (Д. Ткач)

- Визначте граматичну основу кожного речення. Поясніть вживання розділових знаків.
- Пригадайте і прокоментуйте основні правила вживання тире і двокрапки в простому реченні.

4 Спишіть, вставляючи пропущені букви і розділові знаки.

1. Мова це всі глиби...і пласти духовного жи...я народу його історична пам...ять найці...іше надба...я віків. Мова це ще й музика м...лодика фарби бу...я сучасна художня інт...л...ктуальна і мисле...єва діяльність народу. (О. Гончар) 2. Жи...я прожити не поле п...р...йти. (Нар. тв.) 3. Чарівний світ пливе переді мною сині води білі піски хати на в...соких б...регах. (О. Довженко) 4. І море і оз...ро і синій в...сокий його бер...г і ш...рокий степ все було залите гарячим мар...вом і пр...крите... ле...ким сивим туманом. (І. Нечуй-Левицький)

5 Прочитайте речення. Які з них складні? Доведіть, що не помиляєтеся.

1. Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай. (В. Самійленко) 2. Не вертаються три брати, по світу блукають, а три шляхи широкії терном заростають. (Т. Шевченко) 3. Чи тільки терни на шляху знайду, чи стріну, може, де і квіт барвистий? (Леся Українка) 4. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою? (П. Тичина) 5. Лиш тим людина дорожитиме все життя, що далось їй дорогою ціною. (В. Сухомлинський) 6. Тихо злетіли лебеді білі, тихо на воду сідають, плещуться ніжно в трепетній хвилі, бризками райдуги грають. (М. Рильський)

- Як (за допомогою чого) поєднані між собою частини складних речень?
- Поясніть пунктограми у кожному реченні.

6 Спишіть висловлювання відомого вченого і педагога В. Сухомлинського, вставляючи пропущені розділові знаки. Аргументуйте вибір кожного.

Слово найтонше доторкання до серця. Воно може стати і ніжною запашною квіткою і живою водою що повертає віру в добро і гострим ножем і розжареним залізом і брудом. Мудре і добре слово має радість нерозумне і

зле необдумане і нетактовне приносить біду. Словом можна вбити й оживити поранити і вилікувати посіяти тривогу й безнадію і одухотворити розсіяти сумнів і засмутити викликати посмішку і сльози породити віру в людину і зародити невіру надихнути на працю і скувати силу душі... Зле невдале нетактовне просто кажучи нерозумне слово може образити приголомшити людину.

- Сформулюйте і запишіть тему і головну думку висловлювання.

§ 3. Фонетика. Словотвір

1 Прочитайте висловлювання. Що їх об'єднує?

1. З усіх проявів народного духу найбільше впливає на усвідомлення українського народу його пісня. Не тільки тому, що вона є така багата і гарна, але особливо тому, що саме в ній найбільше українського духу. В ній та в багатьох народних **оповіданнях** живе ще й та давня Україна, образ якої почав уже в народі бліднути. Та образ цей, однак, більш ніж інші був здатний пробудити душу українського народу. (За *З. Неєдли*) 2. У жодній країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захоплений подих тут, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з мужньою силою пронизує його любовні пісні. Справді, народ, що міг співати такі пісні і любитися ними, не міг стояти на **низькому** ступені освіти. Цікаво, що українська народна поезія дуже подібна іноді своєю формою до поезії найбільш освічених народів Західної Європи. (*Ф. Боденштадт*)

- Пригадайте, що вивчає фонетика.
- Скільки голосних звуків в українській мові? Якими буквами вони позначаються?
- Скільки приголосних звуків у нашій мові? За якими характеристиками вони розрізняються?
- На що вказує **ь**?
- Які букви завжди позначають два звуки, а які – лише в окремих випадках?
- Які звуки позначають буквосполучення **дж**, **дз**? Чи можуть вони позначати два звуки? За яких умов?
- Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

2 Прочитайте текст.

Українська пісня. Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє **бажання** бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим? Який митець не був натхненний її багатючими мелодіями, **безмежною** широтою і красою її образів, її чарівною силою, що викликає в душі людській найскладніші почуття, думки і прагнення всього, що є **кращого** в людині, що підносить її до вершин людської гідності, до людяності, до творчості. (*О. Довженко*)

- Знайдіть у тексті споріднені слова. Випишіть їх. Додайте свої приклади.
- До виділених слів доберіть і запишіть спільнокореневі.

- Пригадайте назви і символічне позначення значущих частин слова. Дайте їх визначення.
- З'ясуйте морфемну будову виписаних слів.

3) Дайте визначення понять *основа слова, твірна основа слова*, знайдіть їх у поданих словах.

Селянство, селянин, село; щедрість, щедрувати, щедро, щедрий; весілля, веселити, веселенький, весело, веселий; білий, білити, білизна, біло; птаство, пташиний, пташеня, птах, пташник, пташниця, пташа, пташати.

- Назвіть і поясніть орфограми в словах.

4) Пригадайте основні способи творення слів, властиві українській мові. Зробіть словотвірний аналіз поданих слів і запишіть, згрупувавши за способом творення.

ООН, діяльність, чернетка, прегарний, довоєнний, добре, надзвуківий, землекоп, пішки, білосніжний, військкомат, молодь, дарувати, приморський, солити, по-товариськи, чотиригранний, землетрус, гірський, неспокій, лісостеп, колючий, екстрамодний, жовто-блакитний, триколір, північномолдовський, п'ятдесятитрьохкілометровий, правнук, СНІД.

5) Завдання-змагання*. Від поданих слів за допомогою суфіксального способу утворіть якомога більше слів.

Кіт, брат, рука, вітер, голуб, око, бідний, молодий, Молдова, Кишинів, Бельці, читати, учити.

- Назвіть суфікси пестливості. Які ще суфікси з оцінним значенням ви використали? З якою метою ми їх вживаємо? Складіть речення зі словами, що містять такі суфікси.
- Пригадайте правила написання суфіксів іменників *-ечк-* (*-єчк-*), *-ечок-* (*-єчок-*), *-очк-*, *-очок-*. Наведіть власні приклади.
- За якими правилами пишуться суфікси прикметників *-ов-*, *-ев-*, *-єв-*, *-ів-*, *-їв-*?
- У словах *невблаганний, нескінченний, солом'яний, горобиний, шкіряний, солов'иний* позначте суфікси.

6) За допомогою префіксів *під-, до-, за-, пере-, від-, на-, об-, з-, пре-, при-, не-, без-, архі-, супер-* утворіть хоча б по одному слову. Запишіть твірне слово і утворене, префікс позначте.

- Пригадайте правила, що регулюють правопис префіксів в українській мові.

7) Від поданих слів утворіть нові префіксально-суфіксальним способом. Відповідними позначками виділіть усі значущі частини слова.

Гора, хмара, малий, літо, товариш, перший, безпека, школа, земля, кордон, ніч, бесіда, дорога, рукав, вчити.

- Зробіть фонетичний розбір виділеного і утвореного від нього слова.

* Тут і далі на виконання завдання-змагання відводиться 3 хвилини. Переможе той, хто за відведений час утворить найбільше слів.

8 Розподіліть слова за поданими схемами:

- 1) $\square \sim \square$; 2) $\square \sim \square \sim \square$; 3) $\square \sim \square \sim \square$.

Під'язичний, донька, оббитий, прибережний, бездумна, білизна, солодкий, розвеселитися, м'якенький, обійшла, прибігла, безмежний, гірський, сільський, читачі, дивак, прибіг, позолота, відпрацюю.

§ 4. Частини мови

- Як називається розділ науки про мову, який вивчає частини мови?

1 Проаналізуйте таблицю. Скільки частин мови в граматичній системі української мови?

Частини мови

Самостійні	Службові	Вигуки
<p>Іменник Прикметник Числівник Займенник Дієслово (дієприкметник, дієприслівник, форми на -но, -то) Прислівник</p> <p>1. Є самостійними назвами предметів, явищ, ознак, властивостей, дій, кількостей, якостей або вказують на них.</p> <p>2. Можуть бути різними членами речення.</p>	<p>Прийменник Сполучник Частка</p> <p>1. Використовуються для зв'язку між словами та частинами речення, вносять в їхній зміст додаткові відтінки.</p> <p>2. Не бувають членами речення.</p>	<p>1. Виражають різноманітні почуття, волевиявлення, але не називають їх.</p> <p>2. Не бувають членами речення.</p>

- Які є групи частин мови? У чому полягає відмінність між самостійними (повнозначними) та службовими словами?
- За якими ознаками виділяються самостійні частини мови? Назвіть їх. Дайте визначення кожної, вказуючи на лексичне значення, граматичні ознаки та синтаксичну функцію.

2 Згрупуйте граматичні ознаки за частинами мови. Наведіть приклади.

Назва істоти, неозначена форма, вищий ступінь порівняння, четверта відміна, вказівний, однина, якісний, особовий, власна назва, минулий час, чоловічий рід, присвійний, збірний, порядковий, відносний, заперечний, майбутній час, м'яка група, кличний відмінок, перша особа.

3 Назвіть основні ознаки, за якими слова відносяться до певної частини мови. Якою частиною мови є кожне із поданих спільнокорених слів?

Зелень, зеленіти, зелений, зелененький, озеленити, зелено; навчатися, наука, неук, навчання, навчальний; допомагати, поміч, помічник, допомога, допоміжний; п'ятірка, п'ять, п'ятий, вп'ятеро.

- У кожній групі слів позначте корінь.

4 Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

Джерела свідчать, що ще за часів Київської Русі існували співці, які виконували твори на історичні теми. А кобзарі часів козаччини – прямі їх спадкоємці.

Охоронцями бойової слави України вважав кобзарів Микола Васильович Гоголь. Кобзарі часів Запорізької Січі часто були не лише охоронцями, але й творцями цієї слави. Кобзарі піднімали **дух** козаків, кликали їх до перемоги у **боротьбі** з ворогами свого народу. Зрячі кобзарі брали безпосередню участь у битвах. Чимало з них загинуло під час **придушення** селянсько-козацьких повстань. У сумному списку замучених шляхтою повстанців 1768 року є і три кобзарі: Прокіп Скряга, Василь Варченко та Петро Соковий.

Про що ж співали кобзарі, за що любили їх козаки та селяни? Героїчний епос українського народу був одночасно і трагічним. Війна з турками і татарами, сумна доля невольників – ось теми багатьох дум та історичних **пісень**.

В. Трутнєв. *Сліпий кобзар*

(З кн. «Як козаки воювали»)

- Скільки мікротем можна виділити в прочитаному тексті? Якою загальною темою вони об'єднані?
- Назвіть по три слова кожної самостійної та службової частини мови.
- Наведіть приклади загальних і власних іменників. Поясніть їх написання. Які з них є назвами істот, а які – неістот?
- Визначте відмінок і відміну виділених іменників. До якої групи вони належать? Провідмінійте письмово по одному іменнику кожної відміни. Закінчення виділіть.
- Доберіть приклади іменників IV відміни. У чому особливості їх відмінювання?
- Якими частинами мови є слова *безпосередню, селянсько-козацьких*? Яким способом вони утворені? Чому так пишуться? З якими іменниками вони пов'язані?
- Пригадайте послідовність розбору іменників та прикметників як частини мови. Розберіть (усно) по одному слову кожної з названих частин мови.
- Випишіть займенники. Яку роль вони виконують у тексті? Визначте розряд кожного займенника. Два з них розберіть як частину мови.

5 Перепишіть речення, записуючи цифри словами.

Вважають, що тільки записано українських пісень понад 200 тисяч. У Молдові їх зібрано декілька тисяч. Однак тільки незначна частина вийшла друком. Це пісні, записані невтомним збирачем і пропагандистом української фольклорної спадщини Віктором Дмитровичем Паньком в 60–90 роках ХХ століття в 3 українських селах: Дану, Стурзовка, Миколаївка і 1 молдавському – Петруня.

- Назвіть числівники. На які розряди за значенням вони поділяються?
- Якими бувають числівники за будовою? Як вони змінюються?
- Наведіть приклади складених кількісних та порядкових числівників і провідмінійте їх.
- Зробіть морфологічний розбір числівника *шістдесятих*.

- 6 Нapiшiть твiр-мiнiатюру за однiєю iз тем: «Наша дума, наша пiсня не вмере, не загине...»; «Хай iнша мова iншим гоiть рани, я буду тiльки рiдною спiвать»; «Колискова пiсня, колискова...».

- Зробiть морфологiчний розбiр одного iменника, прикметника й займенника.

§ 5. Типи й стилi мовлення. Публiцистичний стиль. Переказ тексту публiцистичного стилю

- 1 Прочитайте уривки. Визначте, до якого типу мовлення та стилю слiд вiднести кожен з них. Свою думку аргументуйте.

1. Оленi й дики козулi влiтку живуть у горах, а восени спускаються в лiс. Гiрськi козулi цiєї пори вiдкочовують у лiсову частину гiр i оселяються тут на крутих скелястих схилах. Iнодi вони переходять на пiвденнi схили, де снiг тане у першi ж години пiсля снiгопаду. Слiдом за тваринами перекочують i хижакi, що полюють на них.

(З енцикл.)

2. ...У ярку, лiворуч,
Немов рiзблений, дикий цап стояв.
Усе: його постава непорушна,
Тоненькi нiжки, витончене тiло,
Розвилки рогiв на сухiй голiвцi
I спокiй величавий, що зливався
З напруженiстю звiра сторожкого, –
Усе була довершенiсть сама,
Сама краса...

(М. Рильський)

3. Коза в традицiйних вiруваннях українцiв вiдiгравала неоднозначну роль. З одного боку, ця тварина вважалася породженням диявола, тому козла тримали в стайнi разом з кiньми для охорони вiд нечистої сили. Водночас коза символiзувала родючiсть i життєву силу, тому й влаштовувались на Рiздво традицiйнi обходи села з «козою», яку «водили» колядники.

(З довідника)

- 2 Прочитайте текст. З'ясуйте значення видiлених слiв, звернувшись до словника в кiнцi пiдручника.

Публiцистичний стиль – це рiзновид лiтературної мови, що вживається в газетах, суспiльно-полiтичних журналах, брошурах, пропагандистських виступах, в агiтацiйно-пропагандистських радiо- та телепередачах.

Публiцистичний стиль iснує у таких жанрах, як звернення, вiдозва, прокламацiя, памфлет, нарис, фейлетон, передова стаття, репортаж, замiтка, огляд, iнтерв'ю та iнш.

Метою публiцистики є точно, доступно, яскраво iнформувати читача (слухача) про найважливишi подiї й факти з життя нашої

країни та за кордоном, впливати на читача (слухача), викликати в нього певне ставлення до того, про що сповіщається, а інколи й спонукати до певних дій. Отже, публіцистика виконує дві основні *функції*: інформативну (повідомлення) та впливу (агітаційна функція).

Мета публіцистичного стилю зумовлює основні його ознаки: інформативність, *логічність*, *фактографічність*, образність, відверта оцінка.

(За Ф. Гужвою)

- Яка мета публіцистики?
- У яких сферах життя суспільства вживається публіцистичний стиль?
- Які жанри публіцистичного стилю вам відомі?
- У формі плану випишіть із тексту основні ознаки публіцистичного стилю.

3 Прочитайте. Встановіть тип мовлення. Визначте стиль тексту. Назвіть його ознаки. До якого жанру належить текст?

Українська душа

Трьохсотлітнє поневолення не могло не вплинути на щиру й ніжну душу українця. Брутальне заперечення самого існування народу нашого не могло не позначитися на формуванні національного характеру.

В душі українця співіснує лицар та раб. Це гірка правда, та знати її необхідно. Щоб знищити в собі двоїстість. Щоб лицар переміг.

Довго і вперто українця зображували як «хитрого малороса», такого собі неосвіченого шахраюватого селяка. Хто не чув анекдотів про зрадливість українця? Наліплювали й ярлик «хохлацької галушки», що дуже співзвучне з прізвиськом «нігер» у США.

Робилось це послідовно й цілеспрямовано. Вироблення комплексу неповноцінності в пригнобленого – класична колонізаторська стратегія.

Людину, що не поважає сама себе, вже не треба заковувати в кайдани. Якщо втрачено самоповагу й гідність, за що боротись і що обстоювати? Натомість вкорінюється приниженість і слухняність, підлабузництво й холопство, а далі й звичка до ярма.

Та три століття принижень не вбили в українській душі лицарства. Забитості й захланності протистоїть усвідомлення себе нащадками запорізького козацтва. Не згасити природженої волелюбності української душі. Якби ж до неї ще самоповаги, відчуття власної значущості й сили! Як же треба трудитися кожному з нас над своєю душею! Пошли нам, Боже, стійкості!

(З журналу)

- Поясніть значення слів: *стратегія*, *комплекс*, *брутальний*, *шахраюватий*, *класичний*. У разі потреби користуйтеся словником у кінці підручника.
- Доберіть синоніми до слів *захланність*, *холопство*, *ярмо*, *самоповага*.
- Доберіть антоніми до слів *приниженість*, *забитість*, *підлабузництво*, *неповноцінність*.
- Визначте тему й основну думку тексту. Скільки мікротем об'єднано цією темою?
- За визначеними мікротемами складіть план тексту (складний).
- За складеним планом перекажіть докладно текст спочатку усно, а потім письмово.

Морфологія та орфографія

Самостійні частини мови

Дієслово

§ 6. Дієслово як частина мови. Неозначена форма дієслова

① Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль. Доберіть заголовок.

Стежу, як облітає листя з дерев, і завважую, що кожен лист приземлюється по-своєму: кленовий – розмашисто планерує, наче паперовий літачок, ясеновий – дзигою угвинчується у прозору масу лісового повітря, а з граба – прямовисно, сторчголов пікірує, лист дубовий розпачливо, наче боїться зимувати на землі, чіпляється кожним зубчиком за стовбур. Довго і пильно стежу за летом і падінням кожного листка, ніби знаю, що спостерігаю востаннє... Довго і пильно вдивляюся у кожне дерево і шкодую, що бракує слів, щоб описати осінній ліс, і думаю, що ніхто його краще не опише, ніж сама природа, котра, навіть гинучи, здатна воскресити душу загостреним почуттям милосердя.

(За М. Рябим)

- У першому реченні назвіть слова, що означають дію (усно ставте питання). Які з них є синонімами? До якої частини мови належать ці слова? Яку роль вони виконують у тексті?
- Пригадайте, що ви знаєте про дієслово з попередніх класів. Що означає дієслово? На які питання відповідає? Як змінюються дієслова в теперішньому і майбутньому часі? А в минулому? Відповідь проілюструйте прикладами із тексту чи власними прикладами.
- Якими частинами мови є слова *падіння* і *лет*? Від яких дієслів вони утворені і чим від них відрізняються?
- Визначте синтаксичну роль дієслів у другому реченні.

Дієсловом називається самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити? що роблять? що зроблять?*.

Дієслова мають три способи: дійсний, умовний і наказовий; три часи: минулий, теперішній і майбутній.

У теперішньому і майбутньому часі дієслова змінюються за особами і числами, а в минулому часі – за родами (в однині) і числами. Дієслова бувають недоконаного й доконаного виду, перехідними або неперехідними. У реченні найчастіше бувають присудками.

2) Проаналізуйте таблицю «Форми дієслова».

Форми дієслова	Що означає?	На які питання відповідає?	Як змінюється?	Яку синтаксичну роль виконує?
1. <i>Неозначена (інфінітив):</i> опадати, опасти	дію, стан як процес	що робити? що зробити?	незмінна форма	будь-якого члена речення
2. <i>Способові:</i> опадає, опадав, опав, опадатиме, буде опадати, опадє, опадав би, опав би, опадай, опади	дію, стан предмета	що роблю? що робив? що зробив? що буду робити? що робитиму? що робив би? що зроблю? що зроби?	за способами, часами, особами, числами, родами	присудка
3. <i>Дієприкметник:</i> опадаючий, опалий	ознаку предмета за дією	який? яка? яке? які?	за родами, відмінками й числами	означення, присудка
4. <i>Форма на -но, -то:</i> описано, почато	дію, стан	що зроблено?	незмінна форма	головного члена безособового речення
5. <i>Дієприслівник:</i> описуючи, описавши	додаткову дію	що роблячи? що зробивши?	незмінна форма	обставини

- Скільки форм має дієслово? Які з них незмінні, які відмінюються за відмінками, а які змінюються так, як це властиво тільки дієсловам?

Неозначена форма (інфінітив) – це початкова форма дієслова, що називає дію або стан як процес і не вказує ні на особу, ні на рід, ні на число, ні на час, ні на спосіб і відповідає на питання *що робити?, що зробити?*.

Неозначена форма має наприкінці формотворчий суфікс *-ти* (*-ть* в розмовному і художньому стилях): спостерігати, згадати.

3) Прочитайте текст.

Дієслово відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх раменах багато іменників. Та й не тільки їх. Через те його можна порівняти з Гераклом – героєм давньогрецької міфології, у якого була неймовірна фізична сила.

Граматична сила дієслова найбільше виявляється у його зв'язках з іменниками. Воно регулює кількість іменникових членів речення. Наприклад: *Андрій привезе внучку бабусі машиною з міста у село*. Дієслово «привезе» керує аж шістьма іменниками.

Дієслово наділене не тільки силою. В реченні воно виконує найскладнішу роботу.

Дієслово, наче талановитий диригент оркестру, надихає цей оркестр своєю невтомністю. Підбираючи учасників і даючи ролі кожному, дієслово відповідає за всі граматичні дії в реченні. Воно докладає усіх сил, щоб іншими членами речення було найкраще виконано чарівну мелодію думки.

(За І. Вихованцем)

Рамéно (заст.) – плече.

- У чому сила дієслова? Яку роль воно виконує в реченні?
- Випишіть усі дієслівні форми. За якими ознаками ви їх розрізняєте?
- Речення з останнього абзацу розберіть за їх членами. З'ясуйте синтаксичну функцію вжитих у них дієслівних форм.

4 Прочитайте прислів'я і приказки. Як ви розумієте їхній зміст?

1. Мав кухоль звичку по воду ходити, поки йому вухо не відбили.
2. Вола звуть в гості не мед п'ють, а воду возить.
3. Вік прожити – не дощову годину перестояти.
4. Кисла яблуна солодке яблучко не вродить.
5. Прийшли гості непрохані, то й підуть некохані.
6. Треба прясти, щоб руб'ям не трясти.
7. Наймит ходячи наїсться, а стоячи виспиться.

Руб'я – дуже старий подертий одяг; лахміття, дрáнтя, ра́м'я.

- Запишіть тільки ті прислів'я і приказки, які містять у собі дієслова в неозначеній формі. Чи можна в цих дієсловах визначити час, особу, число, рід? Чому?
- Позначте основи та суфікси *-ти* (*-ть*) інфінітивів.

5 Проаналізуйте таблицю. З'ясуйте, яку синтаксичну функцію в реченні може виконувати інфінітив.

Інфінітив як член речення

Читати для нього – справжня <u>насолада</u> .	підмет
Позичити – <u>то не вкрасти</u> .	присудок
Я <u>хочу знати</u> державну мову.	присудок
Нам принесли наказ (який?) <u>відступати</u> .	означення
Учитель запропонував (що?) <u>написати</u> твір.	додаток
Черговий прийшов (з якою метою?) <u>перевірити</u> присутніх.	обставина

Зверніть увагу! При дієсловах руху інфінітив завжди виступає у ролі обставини мети.

6 Визначте синтаксичну роль інфінітива в прислів'ях і приказках із вправи 4.

7 Прочитайте і запам'ятайте фразеологізми. В яких ситуаціях вони вживаються?

Було за царя Гороха; засукавши рукава; крила обрізані; плаває як вареник у маслі; жити як у Бога за дверима; говорить, як сопілкою грає; носиться, як кіт з оселедцем; як Бог на душу покладе; поклавши руку на серце; не мудруючи лукаво; не побачити як власної потилиці.

- Чи є серед поданих стійких зворотів синонімічні? Назвіть їх.
- Спишіть. Підкресліть дієслівні форми. З'ясуйте, які вони. У особових дієсловах визначте граматичні ознаки (час, число, особу, рід).
- До кожної дієслівної форми доберіть усно початкову форму.

8 Перепишіть текст, вставляючи пропущені літери та розділові знаки і розкриваючи дужки. Визначте орфограми та пунктограми.

Коли сутінки згущувалися над в...соким залісненим бер...гом Синюхи козаки, **попоравши** коней, позводивши їх до конов'язі, зб...ралися біля наметів гомоніли або співали... Гонта теж кохався в піснях – і сам часто вплітав у спів свій гучний басок. Рідна пісня і **б...нтежила** його своїм (не)спокоєм своїми в...сокими помислами і мимоволі в...крешувала усміх **дотепом** чи жартом і – найчастіше – сх...ляла до роздумів, часом і зовсім (не)в...селих. Він думав про мужню, Байдового **гарту**, силу і про дівочу вродливість рідного слова думав про оті крила які піднімуть його над світом і воно, оте слово, зазвучить владним голосом господаря, як уже звучало колись... Хто ж йому викує ті крила? У якій кузні?..

(За Я. Стецюком)

- Поясніть за словником значення виділених слів.
- Що вам відомо про історичні постаті Байди? Гонти?
- Перечитайте текст. Яка його головна думка?
- Підкресліть дієслівні форми, визначте їх граматичні ознаки.

§ 7. Не з дієсловами

1 Прочитайте текст. Яка його мета?

Десять «Не можна»

1. Не можна ледарювати, коли всі працюють. 2. Не можна сміятися над старістю і старими людьми; про старість треба говорити тільки з повагою. 3. Не можна заходити в суперечку з шанованими і дорослими людьми, особливо зі старшими. 4. Не можна виявляти незадоволення тим, що в тебе *немає* якоїсь речі. 5. Не можна допускати, щоб мати давала тобі те, чого вона не бере собі. 6. Не можна робити того, що осуджують старші. 7. Не можна залишати старшу рідну людину самотньою. 8. Не можна збиратися в дорогу, не спитавши дозволу і поради у старших. 9. Не можна сідати до столу, не запросивши старшого. 10. Не можна сидіти, коли стоїть доросла, особливо літня людина, тим більше жінка.

(За В. Сухомлинським)

- Чи завжди ви керуєтеся правилами, сформульованими видатним педагогом В. Сухомлинським? У чому конкретно це виявляється?

- Які ще «не можна» мають регулювати, на вашу думку, стосунки між підлітками і старшими за віком?
- Проаналізуйте, що означає заперечна частка *не* при дієсловах. Сформулюйте правила написання частки *не* з дієсловами.
- Дослідіть, у якому значенні вжито виділене слово. Як воно пишеться?

Заперечна частка **не** з дієсловами завжди пишеться окремо: *не ображати, не засмучувати*.

Разом **не-** пишеться в дев'яти дієсловах, які без **не** не вживаються (частка **не** переходить у префікс): *нехтувати, ненавидіти, непри- томніти, неволити, непокоїти, незчутися, нетерпеливитися, нездужатися, нетямитися* (але: *не стямитися*).

Разом **не-** пишеться в префіксі **недо-**, який вказує на неповноту дії: *недооцінювати* (неповною мірою оцінювати); *недолюблювати* (відчувати неприязнь); *недобачати* (погано бачити), але: *не доба- чити* (не помітити); *недоїдати* (голодувати), але: *не доїдати* (зали- шати їжу).

Не пишеться разом або окремо з чотирма дієсловами (залежно від їхнього значення): *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти); *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти); *непокоїтися* (турбуватися) і *не покоїтися* (не лежати); *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до свідомості).

Треба розрізняти дієслово *не має* (не володіє) і заперечне слово *немає* (нема), які пишуться по-різному.

Орфограма

Не з дієсловами: *не задрити, нехтувати*.

② Перепишіть корисні поради, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

1. Як ідеш, дивись під ноги: грошей (не) знайдеш, так хоч носа (не) наб'єш. 2. Живи (не) як хочеться, а як можеться. 3. Живи так, щоб сильніші за тебе (не) кривдили тебе, а ти (не) ображав слабших за себе. 4. І сонце світить на брудні місця, але від цього (не) стає брудним. 5. Легко беруть на себе обов'язки ті, кому легко їх (не) виконати. 6. Нічого (не) розпочинай у гніві! Безглуздий той, хто під час бурі сідає на корабель. 7. Хто старе поминає, той щастя (не) має.

③ Доберіть із довідки і запишіть дієслова, що відповідають поданим значенням. Орфограми підкресліть.

1. Припуститися помилки, зробити упущення через **неуважність, недо- свідченість, недбалість** і т. ін. 2. Ставитися презирливо, зарозуміло, зневаж- ливо до кого-небудь або чого-небудь. 3. Примушувати робити щось проти **бажання**, волі. 4. Відчувати велику неприхильність, ворожість, **нелюбов** до кого-небудь або чого-небудь. 5. Мати поганий зір, погано бачити. 6. Пору- шувати чийсь спокій, завдавати турботи, клопоту, бентежити. 7. Втрачати **самовладання** від сильного **хвилювання**, не пам'ятати себе.

Довідка. Неволити, недобачити, недоглядіти, ненавидіти, непокоїти, нехтувати, нестямитися.

- Виділені іменники згрупуйте за орфограмами. Поясніть їх написання.
- Які дієслова з довідки можуть писатися разом і окремо? Складіть і запишіть з ними речення. Обґрунтуйте кожний випадок написання.

4) Перепишіть, розкриваючи дужки. Прокоментуйте різне написання не з дієсловами.

1. В чужім оці скалку бачить, а в своїм дрючка (не) добачає. (*Нар. тв.*)
2. (Не) має приповідки без правди. (*Нар. тв.*)
3. (Не) купити ума, як його (не)ма. (*Нар. тв.*)
4. Я (не) навиджу брехню у всякій одежі. (*М. Рильський*)
5. У мене так серце закам'яніло, що я вже й плакати (не) здужав. (*О. Кониський*)
6. Я ніколи (не) стомлюся жити, і життя мені (не) розлюбить. (*Ф. Мисик*)
7. Та чи ждати, чи (не) ждати? Ждала дні і ночі, (не) доїла, (не) доспала, виплакала очі. (*Я. Щоголів*)
8. Я (не) стямився, коли роса, а далі й вечір упали на діброви. (*М. Стельмах*)
9. Князь Володимир за Дніпром на ловах запізнівся. І сам (не) зчувся, як в бору самотній опинився. (*Леся Українка*)

§ 8. Дієслова доконаного та недоконаного виду

1) Прочитайте текст. Поміркуйте, що відбиває його назва – тему чи основну думку.

Малоросійська Сафо

Ось вирушають полки Богдана Хмельницького на історичні битви 1648 року до Жовтих Вод і Корсуня. Яких пісень тоді співали козаки? Важко назвати всі, а от «Марусю» – напевно.

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

За ким плакала Марусенька? І чи всі знають, що Марусенька в пісні зовсім не абстрактний образ, а конкретна історична особа, яка плакала теж за конкретним парубком, козаком Грицем...

Дівчина ця – Маруся Чурай із Полтави, пісні якої підхоплював народ. По всій Україні лунали «Засвіт встали козаченьки», «На городі верба рясна», «Прилетіла зозуленька», «Зелененький барвіночку», «В кінці греблі шумлять верби», «Ой не ходи, Грицю» та численні інші.

Малоросійська Сафо. Так називали її дослідники минулого століття, прирівнюючи талант дівчини до таланту античної поетеси.

Народилася народна поетеса у 1625 році. Її батько, Григорій Чурай, був урядником козацького полку в Полтаві. Не стерпівши знущань з боку шляхтича, зарубав його, а сам подався на Січ. Коли ж козаки зазнали поразки під Кумейками, Чурай потрапив до полону і був страчений у Варшаві.

Стверджують, що Маруся була гарна, як писанка. Звичайно, за такою вродою сохли кращі хлопці. Та серцю не накажеш: воно належало зрадливому Грицеві (Григорію Бобренку).

За переказами, Маруся після зради коханого дуже сумувала. Коли на вечорницях зустріла його з розлучницею Галею, почуття образи і ревності спалахнули з такою силою, що вирішила отруїти хлопця.

Після злочину Марусю Чурай засудили до страти. Та коли писар уже читав вирок, на баскому коні у натовп увірвався молодий козак, який привіз буллу (указ) Богдана Хмельницького про помилування Чураївни.

Маруся недовго жила на світі після помилування і померла в каятті у 1653 році.

(З журналу)

- Що вам відомо про творчість Марусі Чурай?
- Як ви гадаєте, чому Богдан Хмельницький дарував їй життя?
- Випишіть дієслова із перших двох абзаців у дві колонки: 1) які відповідають на питання *що зробити? що зробив? що робить?*; 2) *що робити? що робив? що робить? що буде робити? що робитиме?*.
- З'ясуйте, в якій колонці дієслова вказують на початок, кінець або одноразовість дії, а в якій – не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

Дієслова бувають **доконаного** і **недоконаного** виду.

Дієслова **доконаного виду** вказують на початок, кінець або одноразовість дії, тобто вказують на завершену, обмежену в часі дію і відповідають на питання *що зробити? що зробив? що зроблю?*: *прочитати – прочитав – прочитаю*.

Дієслова **недоконаного виду** не вказують ні на початок, ні на кінець дії, а означають незавершену, необмежену в часі дію і відповідають на питання *що робити? що робив? що роблю? що буду робити? що робитиму?*: *читати, читав, читаю, буду читати, читатиму*.

- 2 Прочитайте пари дієслів. Визначте вид кожного. З'ясуйте, якими значущими частинами вони відрізняються. Які ще зміни в звуковому складі дієслів мають місце?

Бігти – збігти

просити – попросити

рости – вирости

рівняти – розрівняти

гупати – гупнути

зупинятись – зупинитись

повторювати – повторити

згадувати – згадати

спиратися – спертися

кричати – крикнути

зачіпати – зачепити

склика́ти – склі́кати

- Зробіть висновок про особливості творення дієслів доконаного виду.

Дієслова **доконаного** і **недоконаного** виду з тим самим лексичним значенням утворюють видові пари, які різняться між собою префіксами і суфіксами, інколи наголосом. Творення видових форм часто супроводжується чергуванням голосних і приголосних звуків: *вразити – вразити, остерігати – остерегти*. Окремі видові пари дієслів мають різні основи: *ловити – піймати, брати – взяти*.

- 3 За наведеним зразком префіксальним способом від дієслів недоконаного виду утворіть дієслова доконаного виду. Префікси позначте.

Зразок. Робити – зробити.

Казати, лити, дивитися, сіяти, вітати, знайомити, пам'ятати, берегти.

- 4 Перепишіть стійкі звороти, замінивши дієслова недоконаного виду дієсловами доконаного виду. Позначте суфікси недоконаного виду та підкресліть букви, які позначають звуки, що чергуються.

Докладати рук, домагатися свого, доводити до ладу, не знаходити собі місця, не давати порошині впасти, недоїдати шматка хліба, підставляти плече, скидати тягар з плечей.

- Поясніть значення фразеологізмів. З двома-трьома складіть речення.

- 5 До поданих дієслів доберіть видові пари. Підкресліть букви, що позначають звуки, які чергуються. Сформулюйте орфограму.

Обдерти, стерти, спертися, розстелити, завмерти, вибрати, зібрати.

- З виділеними і утвореними від них дієсловами складіть словосполучення.

Візьміть до уваги! Окремі дієслова не мають видових пар. Лише доконаний вид мають дієслова *закивати, натерпітися, розкритися, стрепенутися* та інші. Тільки недоконаний вид мають дієслова *поважати, температурити, сподіватися*.

Ряд дієслів з суфіксом **-ува-** (переважно іншомовного походження) залежно від контексту можуть бути доконаного і недоконаного виду: *атакувати, сигналізувати, формувати, телеграфувати*.

- 6 Поверніться до вправи 1. Випишіть окремо дієслова доконаного і недоконаного виду. З'ясуйте їх час. Розберіть їх за будовою.

§ 9. Перехідні та неперехідні дієслова

- 1 Прочитайте текст. Визначте його ідею.

Зозуліні сльози

Давно це було, принаймні, до того, як народилися ми. Зозуля робила свою справу – підкидала синичкам, плискам, сорокопудам та іншій дрібноті лісовій яйця, а ті виховували підкидьків. «Ти ось все співаєш, – казали вони зозулі, – а на старість залишишся сама, як пень без пагонів».

«Ха-ха-ха! – сміялась та. – Ви все життя із колисками та пелюшками протеленькаєтесь, а я своїх дітей, як буде треба, знайду. І примушу годувати себе. Закон є закон!»

Але доля зле жартує з тим, хто сподівається задарма вік прожити. Коли прийшов час, усі діти зозулі не визнали строкатої матері, відмовилися її доглядати. І застогнала зозуля. Перші в її житті сльози покотилися з очей. А на

галявині, куди вони впали, розкрили свої білі вінчики квіти, які так і називають у народі: зозулині сльози, а ботаніки дали їм назву зозулинець плямистий.

А чи доводилося вам спостерігати, щоб зозуля плакала? І ніхто не бачив. Тому про безтурботну самовпевнену людину, яка, потрапивши у скруту, починає бідкатися, кажуть, що вона лле зозулині сльози.

(За нар. легендою)

- Які ще легенди про зозулю вам відомі? Розкажіть.
- Випишіть словосполучення дієслів із залежними іменниками чи займенниками. Визначте, в якому відмінку стоїть залежне слово.

Зразок. Робила (що?) справу (З.в.).

Дієслова поділяються на **перехідні** і **неперехідні**.

Перехідні дієслова означають дію, спрямовану на певний предмет, особу: *посіяти (що?) пшеницю, відвідати (кого?) подругу*.

При перехідних дієсловах, як правило, вживається додаток, виражений знахідним відмінком без прийменника. Якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка **не**, то додаток при ньому стоїть у родовому відмінку: *не посіяли пшениці, не відвідали подруги*. Форми родового відмінка додатка вимагають також перехідні дієслова, дія яких стосується частини від цілого: *з'їсти (чого?) борщу, принести (чого?) води*.

Неперехідні дієслова означають стан або дію, яка безпосередньо не переходить на будь-який предмет: *іти стежкою, заринути у воду*. Усі дієслова на **-ся (-сь)**, крім *дивитися*, належать до неперехідних.

- ② Визначте, перехідними чи неперехідними є виписані вами дієслова з легенди «Зозулині сльози».

- ③ Від поданих перехідних дієслів утворіть неперехідні з **-ся**. Введіть їх у словосполучення.

Зразок. Вітати (кого?) учителя. Вітатися (з ким?) з однокласником.

Рятувати, повернути, уквітчати, зупинити, стерегти, слухати.

- Визначте вид дієслів.

- ④ З'ясуйте, перехідними чи неперехідними є подані дієслова. Форми якого відмінка вони вимагають від іменника. Поміркуйте, коли і які прийменники слід вживати відповідно до норм української літературної мови.

Перекласти (українська мова), звертатися (адреса), запобігти (помилка), вчити (програма), дійти (висновок), залучити (робота), вибачити (товариш), дякувати (мати), не з'явитися (хвороба), знати (власний досвід).

- Запишіть утворені словосполучення.

- ⑤ Спишіть, розкриваючи дужки і вживаючи іменники в потрібному відмінку.

1. Слово може врятувати (людина), слово може і вбити. 2. Не розіб'єш (горіх), то не з'їси і (зернятко). 3. З (вогонь) (не) жартуй, з (вода) (не) дружи,

(вітер) (не) вір. 4. За (вода) (не) дякують і (гроші) (не) беруть. 5. Що то за господар, що (своє добро) (не) глядить. 6. Їдеш на три дні, бери (хліб) на тиждень. (Нар. тв.)

- Визначте вид і перехідність дієслів.
- Зробіть синтаксичний аналіз перших двох речень.

§ 10. Особливості побудови розповіді про процес праці

① Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. З'ясуйте його стиль.

Як же хочеться втамувати спрагу під час жнив! У народі з цього приводу побутує приказка: «Не той жнець, що не загубив серпа, а той, що не забув води в поле взяти».

Щоб вода тривалий час зберігала прохолоду, користувалися переважно дерев'яними барильцями. Вони могли бути гуртові чи індивідуальні. Саме це визначало їх розміри і місткість.

Виготовляли такі посудини з верби, липи та осики. Вода в барильцях майже не нагрівалась і зберігала природні смакові властивості. Крім того деревина легко піддавалась обробці, не вбирала вологи.

Робили барильця переважно з дуплистої деревини. Інколи живосилом видовбували серцевину. З обох боків вправляли денця. Збоку або посередині посудини робили дірочку і вмонтовували в неї шийку, котру затуляли дерев'яним корком. Через такий отвір-краник наливали воду.

Ще практичнішими вважалися так звані холодниці. Щоб вистачило води на кілька днів, у поле вивозили велику діжку. В неї вставляли ще одну, але менших розмірів. Порожнину між стінками заповнювали тирсою або кострицею. За найбільшої спеки вода не нагрівалася протягом кількох діб. Очевидно, саме цей народний досвід прислужився і для виготовлення сучасних термосів.

Своєрідними термосами користувалися й пастухи. Робили їх переважно плоских форм, щоб зручно було підв'язувати до паска. Якщо посудина виготовлялася з дерева, то здебільшого її вистругували з окремих дощечок, які опоясували металевим обручем. Змайструвати подібну флягу могли лише фахівці високої кваліфікації.

Усі ці речі не тільки мали практичне призначення, вони ввібрали в себе довголітній досвід нашого народу. Ними успішно можна користуватися і сьогодні.

(За В. Скуратівським)

- Поясніть значення слів *кваліфікація, втамувати, холодниця, барильце, живосилом, корок, тирса, костриця*.
- Доберіть синоніми до слів *спрага, п'асок, гуртовий, затулити*.
- Який тип мовлення покладено в основу тексту?
- З'ясуйте, в яких мікротемах описуються процеси праці.

Зверніть увагу! Розповідь про процес праці містить перелік певних операцій у тій послідовності, в якій їх слід виконати, щоб здобути результат, тобто продукт праці.

Розповідь про трудовий процес може бути складена в науковому, діловому або художньому стилях.

Особливістю ділового та наукового стилів є те, що трудові операції, про які йдеться, стосуються не конкретної особи, а узагальненої, будь-якої особи взагалі. Трудові дії не стосуються і певного часу. Мається на увазі, що так слід робити всім і завжди. Частовживаними є слова *можна, треба, слід, необхідно* в поєднанні з неозначеною формою дієслів.

Художня розповідь емоційна, образна. В ній використовуються художні засоби: епітети, порівняння.

- Перекажіть текст (усно), спочатку давши відповіді на такі запитання: чому наші пращури користувалися переважно дерев'яними барильцями? як їх виготовляли? які трудові операції виконувалися? Визначте ключові слова, що вказують на послідовність виконання дій.
- Якими були холодниці? Чому вода не нагрівалася в них протягом кількох діб? Як їх виготовляли?
- Чим користувалися пастухи, щоб втамувати спрагу? Розкажіть, як виготовляли фляги.
- Напишіть докладний переказ тексту за самостійно складеним планом.

§ 11. Часи дієслова. Минулий час

1 Прочитайте текст.

Якось Добро й Зло опинилися на вершині шпилястої гори. Зло штовхнуло Добро, і Добро скотилося вниз. Та не розбилося, а перетворилося на рослину з блакитними квіточками... І тріснуло від люті Зло!

Хтозна, чи довго пам'ятатимуть люди цю легенду. Будуть просто милуватися блакитним цвітом, вишуканим темно-зеленим листям. Хоч кожен українець підсвідомо відчуває у барвінку щось незмірно більше й глибше, ніж просто красиву рослину.

(За Г. Маковій)

- Чи знаєте ви інші легенди про барвінок? Які?
- Назвіть дієслова. Які з них означають дію, що відбулася до моменту розповіді про неї, які – в момент розповіді, а які – після моменту розповіді? Якого вони виду?

Дієслова дійсного способу змінюються за часами. Час визначається відносно моменту повідомлення про дію.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї (*що роблю? що робиш?*): *вивчаю, вивчаєш*.

Минулий час означає дію, яка відбувалася до моменту повідомлення про неї (*що робив? що зробив?*): *вивчав, вивчив*.

Майбутній час означає дію, яка буде відбуватися після повідомлення про неї (*що буду робити? що зроблю? що робитиму?*): *буду вивчати, вивчу, вивчатиму*.

Дієслова теперішнього і майбутнього часу змінюються за особами і числами. Дієслова минулого часу – за числами, а в однині і за родами.

Дієслова недоконаного виду можуть вживатися в усіх часах.
Дієслова доконаного виду – тільки в минулому і майбутньому часах.

② Розкажіть про часи дієслова. Зверніть увагу, на які питання відповідають дієслова кожного часу, якого вони виду і які форми мають, як змінюються. Свою відповідь ілюструйте прикладами.

③ Проаналізуйте таблицю і зробіть висновки, від якої основи твориться минулий час дієслова. За допомогою яких суфіксів? У якій формі дієслів відбувається чергування голосних *о, е з і*?

Число	Рід	умі-ти	мерзну-ти	рос-ти	вез-ти
Однина	чоловічий	умі-в	мерз	ріс	віз
	жіночий	умі-л-а	мерз-л-а	рос-л-а	вез-л-а
	середній	умі-л-о	мерз-л-о	рос-л-о	вез-л-о
Множина	–	умі-л-и	мерз-л-и	рос-л-и	вез-л-и

Минулий час дієслова твориться від основи неозначеної форми за допомогою суфіксів *-в-* (в чол. р.) та *-л-* (в жін. р., сер. р. та множині). У деяких дієсловах чоловічий рід минулого часу утворюється без суфікса. При цьому може відбуватися чергування *о, е, я з і*: *могти – міг, нести – ніс, лягти – ліг* та випадання суфікса *-ну-*: *киснути – кис*.

④ Прочитайте текст. Чи може він бути продовженням легенди із вправи 1? Яким заголовком можна їх об'єднати?

Блискуче зелене листя цієї квітки не в'яне ні взимку, ні влітку, а навесні звеселяє очі блакитними зірочками цвіту. В Україні шанували ту вічнозелену рослину. Плели з барвінку весільні вінки молодим, зав'язували в хрестинну квітку – на довгий вік молодятam і новонародженому. Його завжди садили на могилі.

Розповідають, що колись чужоземець побачив українську дівчину й закохався в неї дуже. Увивався за нею хлопець, землю свою заради неї покинув, а тоді помер з журби. Став перед лице Господне й просить, щоб Бог пустив до коханої ще раз. І Господь повернув його на землю квітом нев'яучим, який вився всюди, де ступала нога милої, а по смерті – виріс на її могилі. Саме тому барвінок не тільки милує око, але й атрить душу.

(З журналу)

- Випишіть дієслова. Визначте їх час, вид і перехідність.
- У дієсловах минулого часу з'ясуйте рід і число. Поясніть, як утворилися ці форми.
- У виділених реченнях прокоментуйте вживання розділових знаків.

- 5 Від поданих дієслів утворіть форми чоловічого роду минулого часу.

Зразок. Могти – міг.

Могти, допомогти, летіти, літати, мести, лежати, нести, сісти, сидіти, сідати, привозити, привезти, злягти, звести, відповідати, відповісти, бродити, брести, гребти, текти, збліднути.

брести – брів
вести – вів
мести – мів
плести – плів
прясти – прях

- 6 Висловіть свої міркування за темою «Чому барвінок став одним із символів України».

- Використовуйте дієслова *пам'ятати, зберігати, оспівувати, стати, прикрашати, використовувати, відчувати*. Текст запишіть. З'ясуйте час, вид, перехідність кожного дієслова, а також рід і число дієслів минулого часу.

§ 12. Теперішній час. Майбутній час. Правопис особових закінчень дієслів І-ої і II-ої дієвідмін

- 1 Розгляньте таблицю. Яку дію означають дієслова теперішнього часу? А майбутнього? Чим вони відрізняються від дієслів минулого часу?

Число	особа	Теперішній час	Майбутній час		
		Недоконаний вид	Доконаний вид	Недоконаний вид	
			Проста форма	Складна форма	Складена форма
Однина	1-ша	кажу, мовчу маю, стою	скажу постою	казатиму стоятиму	буду казати буду стояти
	2-га	кажеш, мовчиш маєш, стоїш	скажеш постоїш	казатимеш стоятимеш	будеш казати будеш стояти
	3-тя	каже, мовчить має, стоїть	скаже постоїть	казатиме стоятиме	буде казати буде стояти
Множина	1-ша	кажемо, мовчимо маємо, стоїмо	скажемо постоїмо	казатимемо стоятимемо	будемо казати будемо стояти
	2-га	кажете, мовчите маєте, стоїте	скажете постоїте	казатимете стоятимете	будете казати будете стояти
	3-тя	кажуть, мовчать мають, стоять	скажуть постоятъ	казатимуть стоятимуть	будуть казати будуть стояти

- Які закінчення мають дієслова теперішнього і майбутнього доконаного часів? Які з них відносяться до I-ї, а які до II-ї дієвідміни?
- У якій особі дієслова I-ї і II-ї дієвідмін мають однакові закінчення?
- Якими буквами і якими звуками різняться закінчення дієслів I-ї і II-ї дієвідмін в інших особах?
- Які форми мають дієслова майбутнього часу? Як творяться майбутній недоконаний складний і майбутній недоконаний складений часи?

Дієслова теперішнього і майбутнього часів змінюються за числами та особами.

За особовими закінченнями дієслова у **теперішньому** і **майбутньому** доконаному (проста форма) часах поділяються на **дві дієвідміни**. До **I-ї дієвідміни** належать дієслова, які мають у 3-й особі множини закінчення **-уть (-ють)**. До **II-ї** – закінчення **-ать (-ять)**. В закінченнях дієслів 2-ї і 3-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини I-ї дієвідміни пишеться **-е(-є)**, в дієсловах II-ї дієвідміни – **-и (-ї)**.

Майбутній час дієслова в українській мові має три форми: *просту, складну і складену*.

Складна форма дієслів недоконаного виду майбутнього часу утворюється від основи неозначеної форми за допомогою суфікса **-м-** та особових закінчень (історично скороченої форми дієслова йняти: *(й)му, (й)меш, (й)ме* тощо). **Складена форма** утворюється з двох слів: особової форми допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі і **неозначеної форми дієслова**. Дієвідміни в цих формах не розрізняються.

Орфограма

Букви **-е (-є), -и (-ї)** в особових закінченнях дієслів:
шануєш, летиш.

2 Прочитайте текст.

...Журавлині ключі летять десь вище зір, журавлів не видно, лише їхні тужливі голоси, наповнивши небесну сферу, дзвенять наді мною, і починаєш забобонно вірити, що то не журавлі курличуть, а розмовляють одна з одною зорі. Але невідомий ключ поволі спливає за Дніпро, на луки, голоси все даленіють, небо мовчазне і незворушне, лише в чорних полях, над яром, базарують потривожені лисицями сороки. А потім десь за пагорбами знову теленькнуть журавлі, звук усе ближче, ширше, росте, наповнює зоряне небо, і все починається спочатку...

Найповніші хвилини мого життя.

Сонце сідає за Дніпро, а небо ще рожево світиться, і сині дими від багать стеляться по горах – в селі палять торішній бур'ян.

(В. Дрозд)

- Випишіть дієслова теперішнього і простого майбутнього часів за дієвідмінами. Якого вони виду? Визначте їх число і особу. Виділіть закінчення.
- Від дієслів останнього абзацу утворіть усі можливі форми майбутнього часу. Які форми не можна утворити? Чому?
- Зробіть висновок про вимову та написання дієслів на **-ш-, -шся, -ть, -ться**.

Візьміть до уваги! У дієслівних формах, що закінчуються на **-ш, -шся**, м'який знак не пишеться: *вітаєш, вітаєшся*. У 3-й особі однини і множини м'який знак пишеться завжди: *учить – учать, учиться – учатся*.

бачишся [с' :а]

смієшся [с' :а]

дивується [ц' :а]

дивиться [ц' :а]

Орфограма

М'який знак (ь) в особових закінченнях дієслів:
знаєш, піклується, тримають, тримаються.

- 3 Прочитайте уривок із повісті «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького на с. 174, починаючи зі слів: «Чує він крізь легкий сон...» і до кінця абзацу. Випишіть дієслова теперішнього часу. Визначте їх число, особу та дієвідміну.

- Провідмініайте за особами дієслова *спить, дивиться, пронизує, ллється*.
- Виділіть закінчення. Утворіть усі можливі форми майбутнього часу.

- 4 Перепишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви. Поясніть свій вибір.

1. Ой зійду я на могилу, гляну, подивлюс... . Як згадаю про ту волю, тяжко зажурюс... . 2. Будут... пташки прилітати, калиноньку їсти, будут... мені приносити з України вісті. 3. Усе минет...ся, одна правда зостанет...ся. 4. Перемелет...ся лихо – добро буде. 5. З добрим поживеш... – добре й переймеш..., з лихим зійдеш...ся – й свого позбудеш...ся.

- Підкресліть дієслова теперішнього і майбутнього часів. Поясніть їх правопис.

Візьміть до уваги! У дієсловах І-ої дієвідміни відбувається чергування приголосних в усіх особах однини й множини: *писати – пишу, пишеш і т.д.; казати – кажу, кажеш; цокотати – цокочу, цокочеш*.

Чергування приголосних у дієсловах II-ої дієвідміни відбувається тільки в 1-й особі однини: *ходити – ходжу; їздити – їжджу, чистити – чищу, світити – свічу; косити – кошу*.

У дієсловах II-ої дієвідміни після губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф] у кінці основи в 1-й особі однини і 3-й особі множини з'являється [л']: *вабити – ваблю, сурмити – сурмлю*.

- 5 Подані дієслова запишіть у формах 1-ої особи однини та 2-ої особи множини теперішнього часу за дієвідмінами. Підкресліть букви, які позначають приголосні звуки, що чергуються.

Зразок. Сидіти – сиджу – сидіте.

Плести, робити, колисати, просити, стерегти, мостити, різати, радити, виходити, летіти, товкти, пекти, дихати, купити, берегти, ловити, чесати.

- 6 Перепишіть прислів'я і приказки, вставляючи замість крапок пропущені букви.

1. У чужу душу не вліз...ш, чужої думки не збагн...ш. 2. З чужого добра не зроб...ш двора. 3. Скаж...ш гоп, коли перескоч...ш. 4. Коли топ...шся, то й за соломинку вхоп...шся. 5. Ма...мо – не дбаємо, а втрат...мо – плач...мо. 6. Поки хвалько нахвал...ться, будько набуд...ться. 7. Тільки той не помиля...-ться, хто ні до чого не торка...ться. 8. Що нині ут...че, того завтра не злов...ш.

- Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.
- Назвіть і прокоментуйте усі вивчені орфограми з теми «Дієслово», які містяться у вправі.

§ 13. Способи дієслова

1 За таблицею розкажіть про способи дієслова. Доберіть свої приклади.

Способи дієслова

Назва способу	Яку дію виражає?	На які питання відповідає?	Як змінюється?	Приклади
Дійсний	реальну, що є, буде та була	що робить? що зробить? що робив? зробив?	за часами, числами особами або родами	вслухається зігріє впізнавав впізнав
Умовний	можливу або бажану за певних умов	що робив би? що зробив би?	за числами, а в однині за родами	вслухався б вслухалося б впізнав би впізнала б впізнали б
Наказовий	передає наказ, прохання, пораду, побажання	що зроби? що робімо? що зробімо? що роби?	за числами та особами (не всіма)	напиши напишімо прочитайте працюй

- Дієслова якого способу передають реальну дію?
- Дієслова якого способу змінюються за часами, числами та особами або родами?
- Чи можна визначити час дієслів наказового або умовного способу?
- Перевірте свої міркування.

Дієслова бувають **дійсного**, **умовного** та **наказового** способу.

Дійсний спосіб виражає таку реальну дію, яка відбувалася, відбулася, відбувається або відбудеться в реальній дійсності. Саме тому дієслова цього способу змінюються за часами, числами та особами (в теперішньому та майбутньому часі) або родами (в минулому часі): *сподівається, сподівався (-а, -о, -и), сподіватиметься*.

Умовний спосіб означає не реальну дію, а тільки можливу за певних умов: *Хотіла б я піснею стати у цю хвилину ясну. (Леся Українка)* Дієслова умовного способу творяться додаванням до форм минулого часу частки **би (б)** і змінюються за числами, а в однині й за родами: *сподівався б, сподівалася б, сподівалося б, сподівалися б*.

Наказовий спосіб означає наказ, заклик, прохання, побажання та спонування до дії. Дієслова наказового способу змінюються за числами й особами і мають в однині форму 2-ої, а в множині 1-ої та 2-ої особи: *міркуй, міркуйте, міркуймо*.

2 Прочитайте уривок, укажіть дієслова, що означають: а) дію, яка відбувається, відбувалася або відбудеться; б) дію бажану або можливу за певних умов; в) наказ, прохання або пораду.

Козацька сотня нудилася без діла... Тут хлопці побачили митрополита в легкому козацькому одязі з двома пістолями за широким поясом. Рудий довготелесий козак аж зігнувся навпіл від сміху, а оселедець на його голові зателіпався в такт його реготові:

– Ой, рятуйте, люди добрі!

Кінець світу – батюшки пішли в козаки! Сиділи б ото, отче, дома та молилися б за нас.

Петро відчув, як кров скипає йому в жилах. Він подумки помолився Святий Богородиці: «Надай мені сил оволодіти собою». Права рука Петра мимоволі лягла на пістоль, проте наступної миті він отямився.

– Бери шаблю, циганська твоя мати! Зараз я подивлюся, який з тебе козак, – підступаючи до нього, процідив крізь зуби рудий. Для нього було, мабуть, однаково – що циган, що молдаванин. До того ж серед київських міщан ходили уперті чутки, що митрополит їхній походить з циган.

(За О. Білодідом)

- Що вам відомо про Петру Мовіле або Петра Могилу?
- Підготуйте повідомлення про цю постать в історії України та Молдови.

3 Випишіть у три колонки дієслова дійсного, умовного та наказового способів.

1. Зрадник од людей ласки не знатиме, сам він од себе у пущі тікатиме. (А. Метлинський) 2. Прозрімо ж! Люди ми чи ні? Чи ми раби борщу і сала? (М. Вінграновський) 3. Я знову пішов би дорогами тими, які у дитинство мене привели б, ковтнув би од печі солодкого диму, сп'янів би од ніжного запаху лип. (М. Подолян) 4. Душу, тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду. (П. Чубинський) 5. Наші думи нидіють в іржі, але промінь віри не погас. (Т. Петриненко)

4 Визначте способи дієслів балакала б, запам'ятай, рухався, станьмо, влучив би, зачинила.

- Доберіть до цих слів синоніми та антоніми, запишіть їх, поставивши в тому ж способі.
- Уведіть ці слова у словосполучення, з двома складіть речення (усно).

5 З поезії «Заповіт» Т. Шевченка выпишіть дієслова, визначте їх спосіб, а в дійсному способі – час.

6 Утворіть способи дієслів за зразком, поданим у таблиці.

Неозначена форма дієслова	Дійсний спосіб	Умовний спосіб	Наказовий спосіб
підкорити (докон.вид) підкоряти (недок. вид)	підкорять підкоряють	підкорили б підкоряли б	підкори підкоряй

Дати – давати; йти – прийти; стелити – постелити; вибирати – вибрати; заперечити – заперечувати; поглинути – поглинати.

§ 14. Умовний спосіб. Наказовий спосіб

1 Утворіть усі форми умовного способу від поданих дієслів. З формами, утвореними від виділених дієслів, складіть 3-4 речення. Суфікси і закінчення виділіть.

Зразок. Радити́ – радив́и́ би, радил́а́ б, радил́о́ б, радил́и́ б. Я радив би Вам не поспішати.

Терпіти, пам'ятати, вірити, нести, продовжувати, згодитися.

- ② Прочитайте. До якого жанру належить текст? Визначте його ідею. Назвіть дієслова умовного способу. Поспостерігайте, де може стояти частка *би* у реченні.

Черниця

А мати? А родина?

Хвора

У ту хвилину я про них забула,
та, може б, не згадала і тепер,
якби вдалось моє велике діло.
Я б упилася щастям перемоги, –
не спогадом, надією жила б.

(Леся Українка)

- Чому не можна визначати час в умовному способі дієслів?
- Як пишеться частка *би* (*б*) з дієсловами?

Орфограма

Частка *би* (*б*) з дієсловами умовного способу: *згадала б*.

- ③ Перепишіть речення, замінюючи інфінітив формами умовного способу. Визначте рід та число дієслів умовного способу.

1. Там могили з буйним вітром в степу розмовляють... (Полетіти), (послухати), (заплакати) з ними... (Т. Шевченко) 2. Таке добре, що й жаби (істи). 3. (Взяти) я бандуру та й (заграти), що знав. (Нар. тв.) 4. Якби хотів мій миленький, щоб я була біла, (купити) мені парасолю, щоб не обгоріла. (Нар. тв.)

- Доберіть приказки з дієсловами умовного способу.

- ④ Прочитайте. Замініть дієслова у майбутньому часі (дійсного способу) дієсловами умовного способу. Як змінюється при цьому смисл речення?

Буде зі мною друг – мій вірний собака Рекс. З ним не буде страшно. Ми під...мо аж за Вдовину балку, у старий бір. Там назб...раю гр...бів – їх у сосняку видимо-невидимо. А ягід! Наб...ру повний кошик. Ото мама зрадіє! А дідусь похвал...ть: «От який у мене внук!» Але Рекса немає. Сам я не зважуся забратись у таку дал...чність.

(З підручника)

- Знайдіть у тексті слова, які використані для зв'язку речень.
- Запишіть, вставляючи пропущені літери.
- Визначте дієвідміну дієслів.
- Від якої основи дієслова утворюється умовний спосіб? У якому роді та числі стоять дієслова?

5) Напишіть твір-розповідь «Якби зараз у ліс по гриби». Користуйтеся дієсловами та іменниками *збирати, зрізати, розпізнавати, очистити, класти, розсортирувати, не пошкодити; печериця, рижики, білий гриб, підберезовик, підосичник, сироїжки, опеньки, гриб-зонтик, дубовик*.

6) Прочитайте ще раз уважно таблицю «Способи дієслова». Яку дію означають дієслова наказового способу? Наведіть приклади таких дієслів.

7) Зробіть висновок, які форми мають дієслова наказового способу. Перевірте себе за таблицею.

Особа число	Зроблять	Співають	Скажуть	Ляжуть
1-ша ос.одн.	хай/нехай зробл-ю	хай/нехай співа-ю	хай/нехай скаж-у	хай/нехай ляж-у
1-ша ос. мн.	зроб-імо	співай-мо	скаж-імо	ляж-мо
2-га ос. одн.	зроб-и	співай	скаж-и	ляж
2-га ос. мн.	зроб-іть	співай-те	скаж-іть	ляж-те
3-тя ос. одн.	хай/нехай зроб-ить	хай/нехай співа-є	хай/нехай скаж-е	хай/нехай ляж-е
3-тя ос. мн.	хай/нехай зробл-ять	хай/нехай співа-ють	хай/нехай скаж-уть	хай/нехай ляж-уть

Зверніть увагу! Форми 1-ої особи однини та 3-ої особи однини й множини творяться описово: поєднанням дієслів теперішнього або майбутнього часу в цих особових формах із частками *хай (нехай)*. **Пам'ятайте!** Час дієслів наказового способу визначити неможливо, оскільки такі дієслова означають лише прохання, наказ, а не саму дію.

- Від основи дієслів якого часу утворюється наказовий спосіб?

8) Поставте подані дієслова у всіх формах наказового способу, виділіть закінчення. Визначте дієвідміну дієслів. Поясніть, як утворюється форма наказового способу 1-ої особи однини та 3-ої особи однини і множини.

Чекати, дозволити, різати, стати, їсти, пекти, **берегти**.

- З виділеним словом складіть спонукальне речення.
- Назвіть букви, що позначають м'які приголосні, після яких у 2-ій особі однини та множини наказового способу ставиться м'який знак.

9) Спишіть. Підкресліть дієслова наказового способу, визначте їх особу та число, виділіть закінчення.

Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Колай всередині себе криницю для тої води, яка зросить і твою оселю, і сусідську. Обмий забобони, обмий совість, а потім одягу, залиш усі свої хиби і підіймайся!

Все непутяще політь, а добрі рослини викохуйте і щонайперше плекайте квітку світу чистоти. Більше думаймо, тоді **вирішуймо**.

(За Г. Сковородою)

- Як ви розумієте ці висловлювання?
- Уведіть в контекст два останніх речення.
- Зробіть аналіз за будовою виділеного слова.

10 Замініть дієслова недоконаного виду дієсловами доконаного виду. Встановіть, які ці дієслова – перехідні (п.) чи неперехідні (н.).

Зразок. Зоставайтесь – зостаньтесь.

Зустрічайте, обсмажуйте, прискорюйте, (не) послабляйте, (не) заморожуйте.

- Позначте орфограму «М'який знак в дієсловах наказового способу».

11 Визначте, в якому способі, особі та числі вжито подані дієслова. До якої дієвідміни вони належать?

Скажемо – скажімо, ріжемо – ріжмо, їдемо – їдьмо, носимо – носімо, ходимо – ходімо, робимо – робімо, віримо – вірмо, не гаємо – не гаймо (часу).

- Які дієслова характеризуються особливим наголосом?

Пам'ятайте! Дієслова першої особи множини наказового способу мають закінчення **-імо, -мо**; дієслова дійсного способу **-емо, -имо**.

12 Подані дієслова поставте у формі 2-ої особи множини: а) теперішнього чи майбутнього часу дійсного способу; б) наказового способу.

Зразок. Винести – винесете – винесіть.

Повторити, вибрати, вигнати, вимести.

13 Якими формами дієслова виражено заклик до дії в наведених реченнях?

1. Стати струнко.	1. Станьте струнко.
2. Розгорнути плечі, вирівняти спіну!	2. Розгорніть плечі, вирівняйте спіну.
3. Не вигукували б Ви з місця, не перебивали б.	3. Не вигукуйте з місця, не перебивайте!
4. Присядь-но на хвилинку, спочинь-бо.	4. Присядь на хвилинку, спочинь.

- В яких реченнях заклик до дії має відтінок категоричного наказу, а в яких – відтінок прохання, поради?

14 Прочитайте. У якому реченні дійсний спосіб вжитий у значенні наказового, умовний – у значенні дійсного?

1. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. (*Т. Шевченко*) 2. Вже б покласти кінець всім незгодам, і щоб кожен народ поважать! (*П. Тичина*) 3. А хтось візьми та й пусти чутку... (*М. Стельмах*)

Зверніть увагу! У значенні наказового способу можуть вживатися: а) форми дійсного; б) умовного способу; в) форми інфінітива.

За допомогою форм дійсного та умовного способів прохання пом'якшується. Інфінітив – підсилює наказ.

Наказовий спосіб у значенні дійсного називає несподівану дію.

- 15) Виразіть різними способами прохання про те, щоб: а) Вам повернули пригодницький роман; б) зачинили двері, бо протяг. У якому випадку прохання буде більш м'яким?

- 16) Трансформуйте текст, замінюючи дієслова в інфінітиві наказовим способом 2-ої особи множини.

Одну склянку цукру ро...терти до білого кольору з шість...ма яє...ними жовтками; влити (пів)тори склянки см...тани, перемішати. Додати дві склянки борошна і 6 яє...них білків, збитих у піну. Усю масу обережно перемішати і перелити у форму, змащену маслом. Поставити в (не)гарячу духовку на 20–25 хв...лин.

Готовий бісквіт викласти на блюдо, посипати цукровою пудрою. Ро...різати по горизонталі і перемастити варе...ям. Смачного вам!

(З журналу)

- Запишіть трансформований текст, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені літери.
- В якому варіанті пораду виражено більш наполегливо, категорично?

§ 15. Безособові дієслова

- 1) У поданих реченнях знайдіть дієслова.

Надворі розвидняється. Не сидиться вдома. Хочеться до річки. Як легко дихається під час розсвіту!

- Чи вказується в цих реченнях на діючу особу (предмет)?
- Чи є в них присудок?
- Визначте спосіб і час дієслів.
- Назвіть закінчення цих дієслів.

- 2) Прочитайте. До якого типу та стилю мовлення належить поданий уривок? Що нового про дієслова ви дізналися з нього?

Самотньо розташувалися дієслова, які іменниками не керують. На це не вистачає у них ні сил, ні часу. Потрібно ж постійно стежити, щоб регулярно наставляли деякі природні явища.

Таких дієслів у сучасній українській літературній мові небагато: розвидняється, світає, вечоріє, смеркає. Не поєднуються вони з іменниками, напевно, й тому, що передають особливі стани всеохоплюючого характеру. У такому разі нема потреби вирізняти з усього середовища які-небудь конкретні предмети. Ці дієслова настільки зайняті своєю справою, що й перестали змінюватися за граматичними особами, застигнувши у третій особі однини.

Такі дієслова нарекли **безособовими**. Мабуть, правильніше їх назвати одноособовими. Ці дієслова формою третьої особи однини немовби повідомляють нам, що вони не бажають позбавлятися граматичного значення особи.

(І. Вихованець)

Дієслова, які не змінюються за особами, числами і родами, називаються **безособовими**.

Безособові дієслова вживаються лише: а) в дійсному способі і мають одну форму для будь-якого часу: форму 3-ої особи однини (для теперішнього або майбутнього часу) і форму середнього роду однини (для минулого часу): *смеркається, смеркатиметься, смеркалося*; б) в умовному способі також в одній формі: *смеркалося б*; в) інфінітив: (почало) *смеркатися*.

Безособові дієслова означають: 1) явища природи і стихійні явища: *світає, морозить, занесло* (дорогу); 2) психічний або фізичний стан людини: *не спиться, трясє, нудить*. Безособові дієслова виконують роль головного члена в реченнях з одним головним членом (односкладних реченнях).

- ③ Випишіть окремо безособові дієслова, які позначають: а) явища природи; б) стан людини.

1. Від річки війнуло холодним духом конопель і нагрітої за день води. (В. Земляк) 2. Вечір. Смеркається в моїй хатині... (Б. Лепкий) 3. Не спиться мені: в голові шумить, як у млині... (Марко Вовчок) 4. Заболіло коло серця... Ні їсться, ні п'ється, і серце не б'ється. (Т. Шевченко) 5. Хворою трясло б ще більше, якби не ліки.

- Вкажіть спосіб дієслів, а також особу або рід.

- ④ Спишіть, вживаючи безособові дієслова в теперішньому або майбутньому часі. Позначте вид дієслів. Виділіть в них закінчення.

1. Війнуло снігом, закрутило поміж сосон, засліпило очі. (Ю. Збанацький) 2. Йому дуже кортіло бути там, де робиться кіно. (Є. Гуцало) 3. Дрімалося. В лісі гуло, свищало, блискало. (С. Васильченко) 4. Снігом забило лице і очі. (К. Герасименко)

- В якій колонці особові дієслова вжиті в значенні безособових?

У степу пахне полин і вогка земля.
Сонячне проміння опалило землю.

У степу пахне полином і вогкою землею.
Сонячним промінням опалило землю.

- ⑤ Прочитайте. Перетворіть особові речення на безособові. У ролі якого члена речення виступатимуть при цьому слова, що були підметом? Що означають безособові дієслова?

1. Війнув запах диму. 2. Вітер приносив далекий гомін, неспокій. 3. Пісок позаносив молоді посадки. 4. Град вибив *хліба*. 5. Світло залило кімнату. 6. Блискавка запалила одиноке дерево серед поля.

- У формі якого числа вжите виділене слово? Чи може воно мати закінчення -и? Чи зміниться його значення?

- ⑥ Прочитайте. Перепишіть речення, підкресліть особові дієслова, вжиті в безособовому значенні. Визначте їх форму. Розкрийте дужки і вставте пропущені літери.

1. Навкруги посутеніло, пот...мніло після сліпучої спеки. (О. Гончар)
2. В...чоріє. Вже перші зірочки висіялись і зійшли на б...змежному полі

н...бес... (Є. Гуцало) 3. Ще недавнечко вас п...кло і палило, ще недавн...чко ви (не) знали, де дітися серед рівного **безкрайого** степу; а тут де (не) взялася гора і ліс по горі густий та високий... Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди. (Панас Мирний) 4. Ясніло в лісі, прояснялось і на душі. (С. Васильченко)

- Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.
- У іменниках з нульовим закінченням вкажіть відмінок та число.
- Підкресліть слова з префіксами *роз-*, *з-* (*-с-*). Обґрунтуйте орфограму.
- Дієслова з першого речення розберіть як частину мови за поданим зразком.

Розбір дієслова як частини мови

Послідовність розбору

1. Слово.	6. Спосіб.
2. Частина мови.	7. Час.
3. Початкова (неозначена) форма.	8. Особа (або рід) і число.
4. Вид.	9. Дієвідміна.
5. Перехідне чи неперехідне.	10. Синтаксична роль у реченні.

Вітер ущух. Нерухоме повітря наче застигло.

Зразок розбору

усного

Ущух – дієслово, початкова форма ущухнути, доконаний вид, неперехідне, дійсний спосіб, минулий час, чоловічий рід, І-ша дієвідміна, в реченні виконує синтаксичну роль присудка.

письмового

Ущух – дієсл., ущухнути, докон. вид, неперех., дійсн. спосіб, мин. час., чол. р., І-ша дієвідм., прис.

- 7 Прочитайте текст. Визначте, до якого типу мовлення та стилю належить уривок. Озаглавьте його. Знайдіть слова, словосполучення, за допомогою яких автор зв'язує одну частину тексту з іншою.

Над полями гриміло, блискало, будувалося...

Сива повногода туча вже висіла над цілим степом. Світлі паруси дощу розпускались на обрії, помітно наближались нивами. Все ближче та ближче вони... Ось уже *війнуло* зі шляху характерним запахом примоченої гарячої пилуки. З тихим дзвоном упали перші краплини, все стрепенулося за вікном, і вже широкою чарівною музикою *зашумів* дощ, той цілющий рясний дощ, про який кажуть, що це сиплеться з неба золото.

(О. Гончар)

- Зробіть морфологічний розбір виділених дієслів.

- 8 Розгляньте кольорову вкладинку № 1. Складіть і запишіть твір-мініатюру за картиною. Вживайте безособові дієслова. Доберіть заголовок. Два будь-яких дієслова розберіть як частину мови.

§ 16. Способи творення дієслів

① Пригадайте відомі вам способи творення різних частин мови. Наведіть приклади.

② Проаналізуйте таблицю. Розкажіть за нею про творення дієслів.

Префіксальний	Суфіксальний	Префіксально-суфіксальний
Від дієслів	Від інших частин мови та дієслів	
вернути	учитель—учителювати	виразний — увиразнити
повернути	клей — клеїти	вільний — звільнити
звернути	обід — обідати	жвавий — пожвавити
розвернути	жаль — жаліти	барва — знебарвити
перевернути	екран — екранізувати	слабкий — розслабити
відчитати	вечеря — вечеряти	дорослий—подорослішати
дочитати	актор — акторствувати	земля — приземлитися
начитати	зелений — зеленіти	щедрий — розщедритися
вичитати	хитрий — хитрувати	міщанин — оміщанитися
зчитати	веселий — веселішати	два — подвоїти
	ой — ойкати	свій — присвоїти
	ви — викати	гримати — погримувати
	рачки — рачкувати	літати — налітатися
	голити — голитися	

③ Прочитайте уривок. До якого типу мовлення та стилю він належить?

Три роки, що **прожив** Михайло Коцюбинський у Бессарабії, являють собою один із найбільш плідних періодів в його творчій біографії. Він збагатився як письменник, удосконалився як людина. «Прибув Коцюбинський на південь, — **відзначить** пізніше один із дослідників його творчості М. Левченко, — ще недосвідченим борцем за покращання життя народу засобами малих дій. Повернувся він з бессарабських степів з чітко окресленим демократичним світоглядом».

«Бессарабський цикл» певною мірою відбиває і саму еволюцію в поглядах письменника. Так, в оповіданні «Для загального добра», написаному по свіжих слідах подій, які відбувалися в молдавському селі Пересічене (травень 1893 рік), письменник стає на чітко означену громадянську позицію в вирішенні соціальних питань селянства.

(За К. Поповичем)

- Поясніть значення слів *демократичний, еволюція, соціальний*.
- Вкажіть похідні дієслова. Визначте спосіб їх творення.
- Виділені дієслова розберіть як частину мови.

④ Прочитайте. Запишіть дієслова у два стовпчики: у перший — непохідні, у другий — похідні. Визначте, за допомогою яких суфіксів та префіксів утворені похідні дієслова. Поряд запишіть твірне слово.

Зразок. Привітати — вітати; нявкати — няв (вигук).

Передбачити, (з, с)косити, ро...стелити, лякати, завітчати, бити, (з, с)шити, лити, діяти, ро...цвітати, припорошити, засвоїти, зрадіти, шити, чококати, заземлити, мити.

- Над якими орфограмами ви працювали, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені літери?

- 5) Подані словосполучення замініть одним дієсловом. Яким способом словотвору ви скористаєтесь?

Писати листи один одному, подзвонити по телефону, передати інформацію, надавати допомогу, здобувати перемогу, скласти протокол, накласти штраф, завдати удару, надіслати телеграму, виражати протест.

- З двома утвореними дієсловами складіть словосполучення і введіть їх у речення.

- 6) Прочитайте. Визначте, які з наведених дієслів утворилися за допомогою: а) префіксів; б) суфіксів; в) префіксів і суфіксів. Запишіть їх у поданій послідовності. Встановіть, від яких частин мови вони утворені.

Якати, кукурікати, **рум'яніти**, днювати, дорожчати, подвоїти, вантажити, від'їхати, налетіти, тикати, перебити, червоніти, викати, нявкати, підтакувати, **багатіти**, шушукатися, охати, з'єднати.

- Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.

- 7) Прочитайте. Запишіть до поданих слів спільнокореневі дієслова. Префікси і суфікси, за допомогою яких творяться дієслова, виділіть.

а) День, учитель, зима, камінь, срібло, голова, розум, бешкетник;
б) багатий, зелений, чорний, дорожчий, важкий, товстіший, міцний; в) десятеро, двоє, ти, свій, четвертий; г) ой, му, гей, дзеньк, шурх, цок.

- Складіть з одним із дієслів кожної групи по реченню.
- Визначте всі ознаки дієслів у складених реченнях.

- 8) Прочитайте речення, вставляючи з дужок дієслово, що підходить за змістом. Визначте відмінність у значенні і морфемному складі спільнокореневих дієслів. Запишіть.

1. (Закомпостируйте, закомпостуйте), будь ласка, талон. 2. Хлопець радісно (посміхнувся, усміхнувся) і сказав: «Як добре, коли маєш вірних друзів!» 3. Він глузливо (усміхнувся, посміхнувся) і пішов геть. 4. (Заплатити, відплатити) за кривду, за покупку. 5. Я (рахую, вважаю), що ти не маєш рації.

- 9) Від поданих слів за допомогою префіксів, суфіксів та постфікса -ся, що в дужках, утворіть і запишіть дієслова.

Бігти (роз-, -ся), штовхати (від-, -ува-), стрибати (пере-, -ува-), скакати (зі-, -ува-).

- При описі якого виду спорту можна використати ці дієслова? Складіть з ними речення.

10 Прочитайте уривок. Визначте тип мовлення та стиль.

Збирати колоски заборонялося. Об'їждчики на конях проганяли з поля людей, що зголодніли, одбирали торбинки, висипали й **затоптували** в землю колоски.

Якось голодна дівтора колосувала за ярком. Сонце пряжило немилосердно. Десятирічна Надійка присіла й працювала рученятами, як білка лапками. Сьогодні дівчинці поталанило. Вона знайшла у бур'яні загублений сніп і швиденько виминала колоски.

Раптом перед Надійкою щось загупотіло, рикнуло громовим голосом. Маленьке худеньке тільки дівчинки оперезав пекучий біль...

(За Ю. Мушкетиком)

- Продовжіть оповідання.
- Випишіть похідні дієслова, встановіть спосіб їх творення, визначте твірну основу кожного.
- Зробіть аналіз виділеного дієслова як частини мови.

§ 17. Твір-опис процесу праці

1 Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть до нього заголовок.

Замфір ходить поміж кущами, де тичку очеретяну поправить, де лист зайвий оскубе, де лозину підв'яже. Правда, сьогодні неділя, не слід би робити, ну, та коло винограду не гріх, бо то хліб святий, то дар божий...

О, тут гущина яка, сонця не пускає, треба трохи пообщипувати листя... А тут лозина зайва, тільки сік марно тягне з бідного куща. Стяти її. А ось ґрони похилили гіллячку, на землі лежать бідні, треба підняти, бо то шкода, бо то праця людська.

І згадується Замфірові, як він восени мусить зібрати тички, підчистити лозу, закопати її в землю. Високо злітає здоровезна сапа, а на місці кущів виростають могилки. Спить зимою виноградна лоза, вкрившись могилками, а на весну треба визволити її, на світ вивести з-під землі, обчистити, на тички підняти... А почнуть кущі бур'яном заростати – знов сапа в роботі, знов мозолі на руках. І то не раз, не двічі... Виноград любить, щоб коло нього ходили...

І такою дорогою стає тобі оця гнучка рослинка, що вміє віддячити за важку працю, за тверді мозолі...

А пора збирання винограду? – пригадує Замфір. Ну, це вже легка, празникова робота. Ціла родина бере уділ у тій праці. Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягоду, що ледве стримує солодкий сік у тонкій шкурці. Дорослі з піснями стинають стиглі кетяги в коновки та носять до бочки, а весела замуззана солодким соком дівтора нишпорить попід кущами, вишукує непомічені ґрона. Рікою ллється солодкий муст, починає грати...

(За М. Коцюбинським)

- Що вам відомо про перебування М. Коцюбинського в Бессарабії?
- Чому оповідання, з якого взято уривок, називається «Для загального добра». Прочитайте його.
- Доберіть синоніми до слів *стинати (стяти), тички, нишпорити*.
- З'ясуйте стиль і тип мовлення тексту. Вкажіть зачин та кінцівку.
- Розкажіть, як готують виноградники до зими, використовуйте ключові слова.
- Напишіть твір-розповідь з елементами опису процесів праці за однією із тем: «Мій садок», «На дачі», «Як я виготовляю фотографії», «Як я навчився прасувати», «Моя улюблена страва». У разі потреби звертайтеся до відповідних довідників. Описуючи процеси праці, не упускайте важливих деталей, стежте за послідовністю операцій, використовуйте професійну лексику.

§ 18. Систематизація та узагальнення вивченого про дієслово

Що називається дієсловом? Яка форма дієслова є його початковою формою? Як змінюються дієслова теперішнього і майбутнього часів? Минулого часу? Які способи дієслів ви знаєте? Яку дію означають дієслова дійсного способу? Умовного? Наказового? За якими ознаками розрізняємо дієслова доконаного та недоконаного видів? На якій підставі дієслова поділяються на перехідні та неперехідні? Які дієслова належать до безособових? Назвіть їх особливості. Вкажіть найуживаніші способи творення дієслів. Проілюструйте прикладами. Назвіть і прокоментуйте вивчені орфограми з теми «Дієслово».

- 1 Прочитайте текст, визначте тип мовлення та його стиль. Вкажіть дієслова, визначте їх вид, спосіб, час, число, особу, рід (у минулому часі). Вкажіть дієслова в неозначеній формі.

В культурній і освіченій Греції є місце, куди прагне завітати кожен християнин. Ще у VII столітті імператор надав у володіння монахам гору Афон. Число ченців безупинно зростало.

Прибулець з далекої України знав, що на шляху самовдосконалення йому доведеться витримати багато випробувань. Він знав і те, що в досягненні мети йому допоможуть добро і любов.

Коли Антоній досягнув значних успіхів у покорі, убогстві, здержливості, ігумен сказав йому знову вертатися на Русь: «Утверджуй нашу віру, будь взірцем».

Прийшовши до Києва, Антоній оселився в передмісті, в лісовій печері. Саме йому ми завдячуємо заснуванням Печерського монастиря.

(За В. Марченком)

- Визначте синтаксичну роль інфінітивів *завітати* і *вертатися*.
- Утворіть видову пару від дієслів останніх двох абзаців тексту.

- 2 Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте дієвідміну та особу кожного з дієслів, поясніть правопис особових закінчень.

Пісне! Скільки мелодій ти в наших душах плет...ш! Закрада...шся в душу, як злодій, хвилю...ш її і вед...ш. Дрібний, невловимий натяк ти перетворю...ш на крик, примушу...ш спомин заплакати, чекати в майбутньому втіх. Всі надра нашого серця ти розгорта...ш до дна, показу...ш, чим воно б'ється, чи ясна його глибина. В серцях засипа...ш провалля, вирина...ш терни й бур'яни, щоб завжди вищим мораліям давали місце вони. Наставля...ш на діло корисне рядками римованих слів. Хвала тобі, вільна пісне, оздобо нових віків.

(Д. Загук)

- Які групи пісень існують? Які ви вивчали на уроках літератури?
- Розкажіть про ліричні пісні вашої місцевості.

3 Прочитайте уривок. Який тип мовлення та стиль він являє? Випишіть дієслова, визначте спосіб кожного. Які способи позбавлені часу? Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

Колись давно кобзарі співали про чоловіка, який вигнав з хати стару матір. Такий вчинок звичайний для сьогоднішніх духовних ліліпутів, які відвертаються від матері Природи. Ліси та гаї вони охоче перетворили б на смітники, озера звели б до розміру калюж. А таке не прощається.

Особливу увагу наші предки виявляли до води. Адже з неї починається життя. Не всі нехтують народними традиціями. Досі по селах бачиш міцні колодязі з кущами калини біля них. Досі **милюється** лісовими і польовими джерельцями, які добрі люди дбайливо пообкладали камінням.

Не забуваймо науку наших предків! Не чинімо лиха Природі, а вона за пошану до неї щедро віддячить людям.

(За А. Топачевським)

- Виділені дієслова розберіть як частину мови.

4 Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Визначте і поясніть орфограми.

1. (Не) кажи гоп, поки (не) перескоч...ш 2. (Не) бач...т... сова, яка сама. 3. За все берет...ся, та (не) все вдаєт...ся. 4. (Не) взявши... до сокири, (не) зроб...ш... хати. 5. (Не) довелося свині на небо дивитися... . 6. Іще сорока (не) побіліла, щоб чоловіка жінка біла. 7. Хоч...т...ся їсти, та (не) хоч...т...ся з печі злізти. 8. Як єсть, то розійд...т...ся, а нема, то обійд...т...ся. 9. (Не) допоможе бабі кадило, коли бабу сказало. 10. (Не) сунь носа до чужого проса. 11. Сьогодні (не) тане, а завтра хто знає. 12. У сусіда ума (не) позичиш...

(Нар. тв.)

- З'ясуйте, які дієслова особові, які – безособові. Визначте їх спосіб.
- Зробіть морфологічний розбір дієслів із двох останніх речень.

Тест № 1

№ п/п	Завдання	Бали
1.	<p><i>Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.</i></p> <p style="text-align: center;">Не бійся високих справ</p> <p>За синіми морями й високими горами жило горде й мудре плем'я. Горде воно було тому, що ніхто з племені жодного разу не принизив себе. А мудрим плем'я було через те, що зберігало книгу, в якій були відповіді на всі питання, що можуть виникнути у людини.</p> <p>Дізналися про книгу вороги й захотіли нею заволодіти. Вирішили поставити плем'я на коліна, щоб не вважалося воно гордим.</p> <p>Захопили вороги в полон юнака з гордого племені, привели на допит до свого ватажка. Не сказав полонений ворогам, де зберігається книга.</p> <p>– Не може книга мудрості слугувати тому, хто хоче помудрішати за допомогою насильства! – відважно промовив юнак.</p> <p>Юнака осліпили, щоб сам він не зміг прочитати чарівну книгу. Осліплений юнак не пропав на рідній землі. Він став поетом, щоб оспівувати несхитність свого племені.</p> <p>Легенди завжди прославляють величних духом. Не бійся високих слів і високих справ! На те вони й високі, щоб тягнутися до їхньої високості. Щоб не з книг, а з самого життя всотувати мудрість і гідність рідного народу. Щоб почуватися його частинкою й пишатися цим. Бо незламний народ завжди складається з людей, які мають високе почуття гідності.</p> <p>• Випишіть із прочитаного тексту 10 дієслів, які є стрижневими для розуміння його змісту.</p>	5 (по 0,5 б. за кожне правильно вписане дієслово)
2.	<p><i>Дайте повні відповіді на питання за змістом прочитаного тексту.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Чому плем'я було гордим і мудрим? 2. Яку мету переслідували вороги, намагаючись заволодіти книгою? 3. Як вчинив юнак? 4. Що сталося з юнаком після того, як його осліпили? 5. Чому не треба боятися високих слів і високих справ? 	5 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
3.	<p><i>Заголовок прочитаного тексту:</i></p> <p>А. Відбиває його тему. Б. Відбиває його головну думку.</p> <p>• Запишіть літеру, що позначає правильну відповідь.</p>	1 (за умови правильної відповіді)

4.	Які типи мовлення поєднані в прочитаному тексті? А. Розповідь з елементами роздуму. Б. Розповідь з елементами опису. • Запишіть літеру, що позначає правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
5.	У словосполученні всотувати мудрість слово всотувати вжито: А. В прямому значенні. Б. У переносному значенні. • Запишіть літеру, що позначає правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
6.	Доберіть і запишіть по одному синоніму до виділених у тексті дієслів.	3 (по 0,5 б. за кожний пра- вильно дїбра- ний синонім)
7.	Від чотирьох дієслів із останнього абзацу тексту, вжитих у формі інфінітива, утворіть і запишіть форми 2-ої і 3-ої особи однини та 3-ої особи множини теперішнього або майбутнього часу.	6 (по 0,5 б. за кожну прави- льно утворе- ну форму)
8.	Із поданих дієслів випишіть тільки дієслова дійсного способу. Жило, виникне, дізналися, захопити, почувалися б, осліп, пишаються, прославляйте, оспівуватимуть.	3 (по 0,5 б. за кожне пра- вильно дїбра- не дієслово)
9.	Виписані вами дієслова із завдання № 8 недоконаного виду, перехідні. А. Так Б. Ні • Запишіть літеру, що позначає правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
10.	Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви та розкриваючи дужки. Ні на мить (не) забувай, що кожна людина, з якою ти спілку...ш...ся, має свою гідність. Соромс... порожнечі душі. Найбільше соромс... того, що в тебе (не) має своїх святинь, своїх (не)похитних, (не)заперечних істин, правил, принципів. Гори від сорому, якщо відчува...ш..., що в тобі заворуш...вс... мерзенний черв'ячок, ім'я якому "моя хата скраю". (За В. Сухомлинським)	5 (по 0,5 б. за кожну пра- вильно встав- лену літеру чи розкриті дужки)
11.	Визначте синтаксичну роль дієслів у поданому складному реченні. Знай, що велике щастя вчителя – бачити тебе таким, яким він створив тебе як свій ідеал. (В. Сухомлинський)	3 (по 1 б. за кожне дієсло- во)
12.	Дайте власну оцінку вчинкам ворогів племені. Запишіть її у вигляді зв'язного висловлювання (5-6 речень).	10 (8 б. за пра- вильну побудо- ву тексту + 2 б. за грамотність)

Дієприкметник

§ 19. Дієприкметник як особлива форма дієслова

- ① Прочитайте. Яку пору року змальовано в реченнях? Які слова найвиразніше вказують на зміни в природі?

Літом пекучі вітри й сонце випалюють все навкруг, **жовкнуть** пагорби, на них шумлять гіркий полин, **жовті** трави, колюче будячиння. (За В. Кучером)
Мовчить і гнеться, мов жива, в степу **пожовклая** трава. (Т. Шевченко)

- Зробіть морфологічний аналіз слів *жовтий*, *жовкнуть*. Яка відмінність між ними в значенні та граматичних ознаках?
- До слів *жовтий* і *жовкнуть* доберіть спільнокореневе. Порівняйте за значенням прикметник *жовтий* і форму *пожовклая*. Як можна інакше сказати про *пожовклу*? (Та, що *пожовкла*.) На що одночасно з ознакою вказує слово *пожовклая*? Які ознаки дієслова можна в ньому виділити?
- Визначте синтаксичну роль аналізованих слів.
- Поверніться до таблиці «Форми дієслова» на стор. 19 і зробіть висновок, якою формою дієслова є слово *пожовклая*? Чому?

Дієприкметник – це особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом, має граматичні особливості дієслова і прикметника й відповідає на питання *який? яка? яке? які?*: *святкуючий, потемніла, підкреслене, невтомні*.

Граматичні ознаки дієприкметника

як у дієслова	як у прикметника
1. Вид (докон., недокон.).	1. Відноситься до іменника.
2. Час (тепер., минулий).	2. Змінюється за родами, числами, відмінками.
3. Ті самі залежні слова (іменник, займенник, прислівник).	3. Буває означенням чи присудком.

- ② Прочитайте уривок із вірша «Грай, моя пісне!...» Лесі Українки.

Досить невільная думка мовчала,
Мов пташка у клітці, замкнута од світа,
Пісня по волі давно не літала,
Приборкана тугою, жалем пририта.
Час, моя пісне, у світ погуляти,

Розправити крильця, пошарпані горем,
Час, моя пісне, по волі буяти,
Послухать, як вітер заграв понад морем.

- Знайдіть дієприкметники. Які ознаки дієслова і прикметника їм властиві?

Міркуйте: замкнута (пташка). Слово замкнута вказує на ознаку предмета за дією. Пташка (яка?) така, яку замкнули. Дієслівні ознаки: час – минулий, вид – доконаний. Прикметникові ознаки: відповідає на питання яка?, змінюється за родами (замкнутий, замкнута, замкнуте); числами (замкнуті), відмінками (замкнутої пташки, замкнутої пташці), виконує синтаксичну роль означення.

Слово *замкнута* – дієприкметник (діючий прикметник).

3 Прочитайте прислів'я. В яких ситуаціях спілкування вони вживаються?

До доброї кр...ниці сте...ка утоптана. Дарований хліб шви...ко ч...рствіє. Зароблений сухар краще краденого бубл...ка. Так...й, що з-під стоячого ч...ловіка підешву випоре. Розуму палата, а ключ... від неї загублені.

- Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Дієприкметники підкресліть. Назвіть притаманні дієприкметникам ознаки дієслова і прикметника.
- Провідмінійте спочатку усно, а потім письмово словосполучення *свіжий дарований хліб*. Виділіть закінчення прикметників і дієприкметників. У закінченнях яких відмінків пишеться буква *и*? У яких – *і*?
- Зробіть висновок про особливості відмінювання дієприкметників.

Дієприкметники мають такі самі закінчення, як і прикметники твердої групи.

Написання голосного у відмінкових закінченнях дієприкметників визначається так само, як і в закінченнях прикметників.

Якщо у слові-питанні є відповідний голосний, він має бути і у закінченні: *хлібом як-им? свіж-им дарован-им; на хлібові як-ому? свіж-ому дарован-ому; на хлібові як-ім? свіж-ім дарован-ім.*

Орфограма

Букви **-и, -і** в закінченнях дієприкметників:
замріяний, на замріянім.

4 Спишіть текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тропи, використані автором. Яка їх роль у тексті?

М'який вересневий день неводом затягував сонце в сизуваті крила. Тільки іноді воно, сковзнувши над рваною, клубчастою проріхою, майне золотим плавником. **Нові землі, затемнені досі, побіжать, тінями затріпочуть за дорогами.** Широко розляглися замріяні левади.

Вітер прошумів спросоння в листі вишняків. Неначе підбита птиця, вдарив крильми по вузькій стежці і скотився в рів.

Вечір наливав колиски долин парним молоком. Тихо гомонів у пересохлому бадиллі високої кукурудзи. На темно-попелястому небі бродили димчасті пошматовані хмари. Повітря пахло набряклим вишневим клеєм.

(За М. Стельмахом)

- Підкресліть дієприкметники, виділіть закінчення в них. Визначте відмінок кожного.
- У виділеному реченні підкресліть прикметник і дієприкметник. Яке із слів вказує на ознаку за дією, а яке – на постійну ознаку?

5 Спишіть, на місці крапок дописуючи закінчення дієприкметників. Поставте до них питання. Доведіть, що дієприкметники та прикметники мають однакові відмінкові закінчення. Поясніть написання виділених слів.

1. Мокрі, стомлен..., але **радісно** осміхнен..., ми входимо в ліс, бредемо струмком і вражено зупиняємось прямо в розбухан... воді: напроти нас, за галявиною, веселка **порозвішувала** свої стрічки.

2. Я падаю у натоптан... снігом санки, дядько Себастьян **умощується** на передку, і ось уже кінь виносить нас у широкий, засніжен... світ.

3. Другого дня тато взяв мене, **обстриженого, накупаного** і зодягненого в нову сорочку і штанці, за руку і повів до школи.

(М. Стельмах)

- В останньому реченні визначте синтаксичну роль виділених дієприкметників.

6 Прочитайте словосполучення, вживаючи дієприкметники в потрібній формі.

Над (позолочений) сонцем круч...ю; серед (скошений) хлібів; на (зігрітий) землі; пахло (доспілий) яблуками; на (потрісканий) корі; під (пожовклий) травою; на (опалий) листі.

- Використовуючи подані словосполучення, напишіть твір-мініатюру (7-8 речень). Доберіть до нього заголовок.
- Підкресліть дієприкметники. Визначте їх граматичні ознаки.

§ 20. Дієприкметниковий зворот

1 Прочитайте словосполучення. В якому з них дієприкметник – залежне слово, а в якому – головне?

яка? з якої причини?
Зразок. Посивіла мати. Посивіла з горя мати.

Натруджені руки, натруджені працею руки; примружені очі, примружені презирливо очі; вирощене дерево, вирощене дбайливо дерево, вирощене батьком дерево, вирощене цього року дерево.

- Зробіть висновок про зв'язок дієприкметника з іншими словами у словосполученні.

2 Порівняйте речення. В яких із них вжито одиничні дієприкметники, а в яких – дієприкметники із залежними словами?

яке?
Зачароване село хороше синіє хатками.

яке?
Зачароване зоряним небом село хороше синіє хатками.

яке?
Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє хатками.

яке?
Синіє хатками село, зачароване зоряним небом.

- Назвіть пояснюване (означуване) слово (ПС), з яким зв'язані в реченнях одиничні дієприкметники чи дієприкметники з залежними словами.
- Поміркуйте, яким реченням відповідають подані моделі:

...одиничний дієприкметник ПС

Дієприкметник+залежне слово ПС

... ПС , дієприкметник+залежне слово... .

- З'ясуйте місце одиничних дієприкметників та дієприкметників із залежними словами щодо пояснюваного слова.

Дієприкметник разом із залежними від нього словами називається **дієприкметниковим зворотом**.

Дієприкметниковий зворот (ДЗ) є завжди одним членом речення – означенням.

Увага! До складу дієприкметникового звороту не входить пояснюваний дієприкметником іменник (ПС).

Вся країна, повита красою, зеленіє, вмивається дрібною росою.
(Т. Шевченко)

③ Спишіть речення. З якого твору їх узято?

Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не огорожені тинами.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами. Вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Поряд з Джериною сиділи чотири молодіці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках. Микола дививсь на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Побитий лихою годиною старий Джеря вмер в чистий четвер.

(За І. Нечуєм-Левицьким)

- У кожному реченні підкресліть підмет і присудок.
- Дієприкметникові звороти підкресліть хвилястою лінією. Пояснювані ними слова виділіть прямокутником.
- З'ясуйте синтаксичну роль дієприкметникових зворотів.
- Ще раз виразно прочитайте речення. Поспостерігайте, як і за яких умов виділяються дієприкметникові звороти в усному мовленні і на письмі.

Дієприкметниковий зворот, що стоїть після пояснюваного слова, завжди виділяється комою. ... ПС, ДЗ. ; ... ПС, ДЗ,

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед пояснюваним словом, комою, як правило, не виділяється.

Пунктограма

Кома при дієприкметниковому звороті.

- 4 Виразно прочитайте речення, зверніть увагу на зв'язок між інтонацією та пунктуацією. Поясніть вживання розділових знаків.

Чебрець, полин, м'ята, материнка, чорнобривці, ромашка, поєднані разом, створювали в оселі неповторний, чарівний аромат. Лікарські рослини, обвіяні свіжими вітрами, зігріті сонцем, напоєні пречистою рососою, скупані у місячному світлі, додають людині здоров'я і сил.

Нарцис, закоханий в лілею, дививсь на неї, в'янув, млів.

(Олександр Олесь)

- 5 Спишіть, розставляючи розділові знаки. З'ясуйте синтаксичну роль дієприкметникових зворотів.

1. Стоять сади обдмухані вітрами. (Л. Костенко)

2. Був пишний травневий вечір. Небо на заході сміялося помальоване делікатними веселими фарбами. (За І. Нечуєм-Левицьким)

3. Покроплена травневим дощиком земля дихала пахощами весняних квіток. (За І. Нечуєм-Левицьким)

4. Буде квітами повите по землі ходити літо. (В. Сосюра)

5. Калина зодягнена у цвіття біле сміється сонячними світанками. (За У. Кравченком)

- З'ясуйте за словником значення виділеного слова.
- Зробіть синтаксичний аналіз двох останніх речень.

- 6 Подані речення доповніть дієприкметниковими зворотами. Поясніть, що привнесли звороти в речення. Звороти підкресліть, поясніть вживання розділових знаків. При потребі користуйтеся довідкою.

1. Мою кімнату прикрашають квіти... .

2. Вони говорять ніжними пелюстками... .

3. Всміхаючись блідими відтінками, посилають у дарунок солодкі, мрійливі пахощі своїх келихів... .

4. Дрібна фіалка ... ховається поміж зеленим листям.

5. ... кактус гордовито позирає на інші квіти.

Довідка. Розбундючений і впевнений у собі; вирощені дбайливими руками; напоєними найтоншими ароматами; розкритих назустріч сонцю; упевнена в своїй неповторності.

- Визначте відмінок дієприкметників, поясніть правопис відмінкових закінчень.

- 7 Складіть твір-мініатюру «Квіти Молдови» (5-6 речень), використовуючи дієприкметникові звороти.

- Одне речення розберіть за його членами.

8 Прочитайте і поясніть, чому дієприкметникові звороти не виділені комами.

1. Сонце стояло над самим садком і через одчинені в садок вікна заливало світлом усю кімнату. (За І. Нечуєм-Левицьким)
2. Сонце весело усміхалось до яро-зелених акацій, жовтих комишевих тинів, прибитої россою дороги. (За І. Нечуєм-Левицьким)
3. Аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежею. (М. Коцюбинський)

9 З кожної пари речень утворіть одне, ускладнене дієприкметниковим зворотом.

Зразок. Біля нашої школи зеленіє чудовий сад. Його посадили торік випускники. Біля нашої школи зеленіє чудовий сад, посаджений торік випускниками.

1. Молоді вишеньки простягають гілля до сонця. Воно вкрите глянцевим свіжим листям.
 2. Троянда усміхається шовковими пелюстками. Вони розтулені назустріч теплу та світу.
 3. Причаїлися гори. Вони повиті місячним саявом, вони заворожені красою роздольних степів.
- Звороти підкресліть, поясніть вживання розділових знаків.

10 Прочитайте речення із твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». На місці крапок вставте дієприкметники та дієприкметникові звороти. Скориставшись довідкою, порівняйте свої варіанти з авторськими. Зробіть висновок, яку роль відіграють дієприкметникові звороти в тексті.

1. На високих гривах гір кругом яру зеленіє старий ліс, як зелене море,
2. За Россю, під високою скелею, блищав на сонці новий гарний панський млин, ... , як цяцька, з покрівлею з дощок, з двома вікнами, з білими стовпами, навіть з ґанком.
3. За лісом починалось село,
4. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на ... сонце.
5. На горах за шпильями, ... , пишно горів вечірній світ сонця.

Довідка. Вкрите хвилями; заходяче над Богуславом; розкидане на горах та в глибоких ущелинах; увесь обтесаний, обмальований; вкритими лісом.

11 Уведіть дієприкметникові звороти в речення так, щоб перший стояв після пояснюваного слова (ПС), другий – перед ПС, а третій – у середині речення.

Розчервонілий від хвилювання, розмальований квітами, мурований з червоної цегли.

- Поясніть пунктограми.
- В ролі яких членів речення виступають дієприкметникові звороти?

12 Подані складні речення перебудуйте на прості з дієприкметниковими зворотами.

Зразок. Хрести, що ніби вилили з щирого золота, на церкві аж горіли. Хрести, ніби вилиті з щирого золота, на церкві аж горіли.

1. Сукупні левади та городи, які перегородили тинами, ледве-ледве піднімаються вгору й зеленіють попід садками.

2. Там темніють довгі смуги картоплі, які обсилав білий цвіт.

3. Вже ясно було видно високі київські гори, які вкрили садки, тополі й золоті букети церковних бань.

4. Соняшники сяють, наче пучки сонячного проміння, які густо розкидали по зеленому морі.

13) Прочитайте уривок із тексту. До якого стилю та типу мовлення він належить?

На краю села стояла хатка. Нова-новенька. Стіни в неї білили, неначе виліплені папером, чистенькі вікна зиркали, мов очі молоді та веселі. А недавно пошита стріха переливалася золотом до сонця. Під стріхою ластівки зліпили гніздо і стрілою літали довкола нього. Під хатою росли високі мальви, цвітом покриті від гори аж до споду.

(Б. Лепкий)

- Знайдіть речення, ускладнені дієприкметниковими зворотами. Поясніть вживання розділових знаків.
- Складіть і запишіть опис української або молдовської хати чи будинку, де живе (6-8 речень).
- Складіть схеми 2-3 речень, ускладнених дієприкметниковими зворотами.

§ 21. Активні і пасивні дієприкметники, їх творення

1) Прочитайте речення. Назвіть дієприкметники та пояснювані ними іменники. Визначте, хто виконує дію, за якою дієприкметник називає ознаку предмета.

Міркуйте. У реченні «*Коні гнулися, як лози, до зчорнілої землі*» дієприкметник *зчорнілої* передає ознаку за дією, яку виконує сам предмет (*земля*).

У реченні «*А вверху хребти гірської віковим покриті лісом*», дієприкметник *покриті* передає ознаку предмета *хребти* за такою дією, яку виконує над ним інший предмет (*ліс*).

1. Дим погаслих вогнів стелиться від гори до гори синіми смугами.

2. Вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих звуків. Соломія підмазувала задимлені стіни хатчини. Вона заглянула в повибивані кимось вікна.

(За М. Коцюбинським)

- Знайдіть перехідні та неперехідні дієслова. Визначте їх вид.
- Поясніть за словником значення слів *активний* і *пасивний*. Чи є вони антонімами? Як виявляється активність чи пасивність у дієприкметниках? Перевірте правильність своїх відповідей за поданими відомостями.

Активні дієприкметники називають ознаку діючої особи чи предмета: *порожевілі щічки, палаючий серпанок, зів'ялий листочок*.

Пасивні дієприкметники називають ознаку особи чи предмета, яка зумовлена дією іншої особи чи предмета: *дерева, вкриті росою; твір, написаний учнем*.

- 2 Проаналізуйте таблицю. Розкажіть, як утворюються активні і пасивні дієприкметники. Які основи є твірними для кожної групи? Які суфікси використовуються?

Творення дієприкметників

Від якої основи		За допомогою яких суфіксів?	Приклади	Час/вид дієприкметника
активного стану				
Теперішнього часу				
повз-уть	неперехідн.	-уч-	повз+уч+ий	теп./недок.
співа-ють	перехідн.	-юч-	співа+юч+ий	теп./недок.
дриж-ать	неперехідн.	-ач-	дриж+ач+ий	теп./недок.
сид-ять	неперехідн.	-яч-	сид+яч+ий	теп./недок.
Інфінітива почервоніти	неперехідн.	-л-	почервоні+л+ий	мин./докон.
пасивного стану				
сказа-ти	пе-	-н-	сказа+н+ий	мин./док.
виши-ти	ре-	-т-	виши+т+ий	мин./док.
загої-ти	хід-	-єн-	заго+єн+ий	мин./док.
тер-ти	ні	-т-	тер+т+ий	мин./недок.

Зверніть увагу! Якщо основа інфінітива закінчується на **-а(-я)**, то пасивний дієприкметник минулого часу утворюється за допомогою **-н-**; якщо основа інфінітива закінчується на **-и, -і**, то **-єн(-єн)**, перед якими відбувається чергування **-е-, -є-**: *звари-ти – зварен-ий, склеї-ти – склеєн-ий, збуду-ти – збудж-ен-ий, загої-ти – загоєн-ий*.

У суфіксах дієприкметників пишеться одна літера **-н-**.

Від дієслів з **-оро-, -оло-** та **-ну-** утворюються паралельні форми дієприкметників з **-єн-** і **-т-** (*побороти, поборений, поборотий; замкнути, замкнутий, замкнений*).

У розмовному стилі декілька активних дієприкметників минулого часу утворюються за допомогою суфікса **-ш-**: *бувший, перемігший, допомігший*.

- 3 Прочитайте словосполучення. Визначте стан кожного дієприкметника. Прокоментуйте їх творення. В разі необхідності звертайтеся до таблиці.

Пробуджений степ, засмагле обличчя, підписаний лист, у поріділому лісі, палаючим вогнем, передплачений журнал, зростаючі потреби, почорнілим полем, воркуючим голубом, зростаючий біль, у позеленілій воді, розлите молоко, відчинені двері, погашене багаття, розташований в лісі табір.

- 4 Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники теперішнього або минулого часу. Позначте суфікси.

Тремтять, замерзнути, помолодіти, наступають, думають, застигнути, змарніти, сяють, розквітнути, киплять.

- З двома-трьома дієприкметниками складіть і запишіть речення. Визначте в них синтаксичну функцію дієприкметників.

- 5 Утворіть дієприкметники пасивного стану. Позначте в них суфікси. Зверніть увагу на ті дієслова, від яких утворюються паралельні дієприкметникові форми.

Привести, затримати, прополоти, замкнути, виконати, молоти, розгромити, кинути, **скосити**, пекти, посіяти, взяти, подерти, **розвинути**.

- Поясніть правопис виділених слів.

- 6 Прочитайте, замінюючи дієслова, що в дужках, відповідними дієприкметниками.

1. В (оживають) деревах підіймалися нестримні весняні соки. (О. Гончар)
2. Із хмар встає дощем (обмити) день і протирає очі.
3. І лиш (обтрусити) калина, мов кораль у болоті, під ногами лежить, і тільки цих троянд нам жаль, (обірвати) вітрами.
4. Листки падуть: падуть (зів'янути, зжовкнуті).

(З поезій Б. Лепкого)

- Схарактеризуйте кожен дієприкметник за станом, часом, родом і відмінком.

- 7 Прочитайте. Визначте, до якого типу та стилю мовлення належить текст. Доберіть заголовок.

Понад десять тисяч дерев росте на земній кулі. Кожне з них має свою назву. Та лише одне з-поміж них носить ім'я людини. Це дерево секвойя. Кривава боротьба, розпочата між корінним населенням Америки та білими завойовниками, точилась довго. Страшний, виготовлений із металу зброї чужинців індіанці могли протиставити лише стріли та списи. Але неволя й покора страшніші за смерть. Так казав своїм одноплемінникам діючий вождь Секва. Він винайшов для свого народу писемність, дбав про освіту індіанців, він же став на чолі згуртованих ним воїнів. Секва загинув в одній із підло вчинених сутичок. На його честь індіанці назвали найміцніше, найвитриваліше дерево своєї землі. Дерево живе до 6 тисяч років.

(З С. Івченком)

- Перекажіть текст (усно), дотримуючись авторського стилю.
- Назвіть дієприкметники. Які з них входять до складу дієприкметникових зворотів?
- Поспостерігайте, дієприкметники якого стану частіше вживаються в тексті.

Зверніть увагу! Активні дієприкметники теперішнього часу дуже рідко вживаються в сучасній українській мові. Замість таких форм, як *синіюче* небо, *гуляючі* юнаки краще вживати відповідні описові звороти: *небо, яке синіє*; *юнаки, що (які) гуляють*.

- Випишіть із тексту дієприкметники пасивного стану. Від яких основ і за допомогою яких суфіксів вони утворилися?

У суфіксах дієприкметників пасивного стану пишеться одна буква **н**: *оновлений*, *засіяний*.

Орфограма

Одна буква **н** у суфіксах дієприкметників пасивного стану:
приголомшений, *зламаний*.

8) Спишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Скоше...а трава, **розтривоже...ий** вулик, розмноже...ий пагінцями, заве-
зе...ий з півдня, **запряже...і** у віз, оздобле...а **мереживом**, злуще...а стерня,
заготовле...е паливо.

- Зробіть аналіз за будовою виділених слів. Поясніть їх правопис.

9) Пригадайте відомості про чергування приголосних. Спишіть, утворюючи від поданих дієслів пасивні дієприкметники. Вкажіть звуки, які чергуються перед -ен- (-єн-).

б-бл	зробити – зроблений,	загубити – загублений;
п-пл	заліпити – ... ,	захопити – ... ;
в-вл	відправити – ... ,	прославити – ... ;
м-мл	відломити – ... ,	стомити – ... ;
ф-фл	розграфити – ... ,	
д-дж	збудити – ... ,	садити – ... ;
г-ж	берегти – ... ,	підстригти – ... ;
з-ж	знижити – ... ,	звукити – ... ;
к-ч	пекти – ... ,	насікти – ... ;
т-ч	посвятити – ... ,	позолотити – ... ;
с-ш	запросити – ... ,	погасити – ... ;
зд-ждж	з'їздити – ... ,	
ст-щ	спростити – ... ,	виросити – .

- Зробіть фонетичний аналіз трьох останніх утворених вами дієприкметників.

10) Не змінюючи змісту речень, перебудуйте їх так, щоб у їх складі були дієприкметники і дієприкметникові звороти.

1. Небо, *що ще звечора вкрили хмари*, нарешті почало прояснюватися.
2. Гне свої гілки додолу яблуня, *яку густо обліпили червонобокі плоди*.
3. Самотня лісова сторожка, *яку обнесли високим парканом*, загубилася в лісах і болотах.

4. Пісні, *які записувала Леся Українка*, зворушливі й ніжні.

5. А слова твої небезпечні, як набої в ватрі, *що палає*.

- Над кожним дієприкметником надпишіть, до якого стану він належить. Підкресліть орфограми.
- Перебудуйте (усно) речення так, щоб дієприкметникові звороти стояли перед пояснюваним словом (ПС). Чи змінилася інтонація речень? Як така перебудова відбивається на вживанні розділових знаків?

11) Напишіть твір-роздум (10-12 речень), вживаючи дієприкметники активного та пасивного стану, за однією з поданих тем: «Болі Дністра ятрять душу...»; «Чому плачуть Кодри?».

§ 22. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники. *Н* у дієприкметниках та *ни* у прикметниках дієприкметникового походження

1 Прочитайте речення.

Дід зсадив мене з воза, оглянувся довкола на зарічанські осоки, на підсинені хати, на сонце, обведене рамками тіней. (За М. Стельмахом)

- Пригадайте, що є спільним у дієприкметника і прикметника, а що відмінне.
- Назвіть ознаки дієслова у слові *обведене*. Чи має воно залежні слова? Які? До якої частини мови належить аналізоване слово?
- Чи зберегло ознаки дієслова слово *підсинені*? Чи можна утворити вищий і найвищий ступені порівняння від нього? Зробіть висновок, до розряду яких слів воно перейшло.

Дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки виду, часу і переходити в прикметники.

2 Проаналізуйте таблицю. З'ясуйте, у чому полягає різниця між дієприкметниками і прикметниками.

Дієслова	Дієприкметники	Прикметники
киплять плачуть блискають достигли	киплячий плачучий блискаючий достиглий	кипучий плакучий блискучий стиглий

- Визначте стан і вид дієприкметників.
- За допомогою яких суфіксів і від яких основ утворені дієприкметники і прикметники? Чи відбуваються при цьому якісь фонетичні зміни?

Візьміть до уваги! При творенні активних дієприкметників недовиконаного виду відбувається чергування приголосних. Дієприкметники на *-лий* бувають тільки доконаного виду. Усі інші слова на *-лий* – прикметники.

3 Порівняйте слова лівої і правої колонок у поданій таблиці.

Дієприкметники	Прикметники
бажаний (ким?) усіма змарніле (чому?) від втоми ускладнене (наскільки?) занадто печений (де?) на жару несказані слова неоцінені твори	бажаний гість змарніле обличчя ускладнене завдання печена картопля несказанна радість неоціненна послуга

- Слова якого стовпчика називають ознаку, зумовлену дією, а які – постійну ознаку?
- Які із слів можна замінити дієсловом, а які – ні?
- Які з них мають при собі залежні слова, а які – не мають?

- Слова якого стовпчика можуть виявляти ознаку більшою чи меншою мірою?
- Чи завжди на один і той самий склад падає наголос у прикметниках і дієприкметниках?

Візьміть до уваги! Дієприкметники називають ознаку, зумовлену дією, їх можна замінити дієсловом, при них бувають залежні слова. Однозвучні з ними прикметники вказують на постійну ознаку, їх не можна замінити дієсловом, вони не мають при собі залежних слів. Окремі дієприкметники і прикметники розрізняються наголосом.

Прикметники з префіксом **не-** та суфіксами **-енн-**, **-анн-**, що походять від пасивних дієприкметників, мають наголос на цих суфіксах і вказують на неможливість дії. Подібні до них дієприкметники лише заперечують якусь ознаку, зумовлену дією.

- 4** Запишіть прикметники в одну колонку, дієприкметники – в другу. Обґрунтуйте своє рішення. Над кожним словом поставте наголос.

Прочитаний, бездоганний, вирішальний, благословенний, нездоланий, зацвілий, насипаний, збудований, оновлений, гнилий, зімлілий.

- 5** Прочитайте і з'ясуйте, до якого типу мовлення належить уривок.

І вона, Лисавета, висока, схудла, почорніла, стояла, заломивши попечені руки, з обсмаленим вузлом волосся на голові; стояла біля купи врятованих нею книг і невидючим поглядом озирала вогненне пекло... Освічена жінка, вона розуміла, які неоціненні історичні скарби горять на очах. Що не знищили татари, доконав цей страшний, нездоланий вогонь.

(За С. Плачиндою)

- Спишіть. Підкресліть прикметники і дієприкметники. Поясніть їх написання.

- 6** Спишіть, вставляючи на місці крапок **н** або **nn**.

Відновле...ий текст, зробле...ий наспіх, як ошпаре...ий, благословé...а година, скоше...і трави, зачарова...е коло, бездога...ий вигляд, як заведе...ий, оціне...ий вчинок.

- Які із сполучень слів є стійкими зворотами? Поясніть їх значення. З двома з них складіть речення.

- 7** Доберіть і випишіть із творів М. Стельмаха 3-4 речення з дієприкметниками, що містять вивчену орфограму.

- 8** Прочитайте текст. Що відбиває його заголовок – тему чи основну думку?

Краса простору

Перед нами лежали поля, поверхня яких схожа на море, ледь стривоже...е хвилями. Немов зелені острівці, стояли ліси. Долина за долиною, підвище...я за підвище...ям, хвиля за хвилею, могила за могилою, ліс за лісом – усе це простяглося в далину, мов зачарова...е дно чудового морського царства, а простір, тремтливе марево над полями, як прозора глибина вод,

осія...их сонцем. Ми бачили, як простір накладає десятки відтінків на ниви й луки, горби й переліски, на села, що розкинулися в долинах і ніби дрімали під ласкавим осі...ім сонцем, на темно-зелені вишневі сади, на застигли в обрамле...і зелених верб сині ставки.

(За В. Сухомлинським)

Марево – миготливий шар теплого повітря біля поверхні землі (особливо в спеку); сухий туман; юга.

- Яким настроєм ви перейнялися, прочитавши текст?
- До якого стилю та типу відноситься прочитаний текст? Яка його головна мета?
- Випишіть слова з пропущеними літерами. Поясніть їх написання.
- Назвіть дієприкметники. Визначте їх морфологічні ознаки.
- Знайдіть речення з дієприкметниковими зворотами. Прокоментуйте вживання в них розділових знаків.

9 Прочитайте текст. До якого стилю та типу він відноситься?

Марице

Не погас у Чорнобилі пекельний вогонь четвертого атомного реактора – Дамоклового меча над долею України, і ви роком чорніє саркофаг – свідок всесвітньої катастрофи двадцятого століття. Ідуть у землю ліси, які вмерли від радіації, стоячи плаче в небо безлюдне місто Прип'ять, плачуть покинуті села і родючі поля, які вбила смертоносна зона і щодня наступає на нас, нівеючи землю, призначену для життя...

Чорними димами затуманюють небо заводи і комбінати. Хімічна отрута уже проникла у глибинні вугільні пласти Донбасу. Нітратами начинена земля, коріння, стебла і плоди рослин. Стронцій убивцею входить у наші кістки. Зникають і гинуть рослини як відчуття великої біди.

Важко поранена, хвора земля України, нафарширована атомними станціями, хвора її чудова, оспівана у віках природа. І ми з тривогою дивимося в день завтрашній, у нашу покалічену будучину.

(За Я. Гояном)

- Поясніть значення слів і фразеологізмів: *марице, вирок, Дамоклів меч, саркофаг*.
- До слів *нівечити* і *будучина* доберіть синоніми. Яке з цих слів є авторським неологізмом?
- Які почуття і думки викликав у вас текст?
- Як вплинула Чорнобильська катастрофа на природу Молдови?
- Які художні засоби і з якою метою використовує автор у тексті?
- Випишіть дієприкметники, поясніть їх правопис.
- Спишіть виділені речення. Обґрунтуйте в них пунктограми.

10 Напишіть невеликий твір-роздум (10-12 речень) про наслідки Чорнобильської катастрофи для людства. Доберіть до нього заголовок.

§ 23. Особливості опису зовнішності людини.

Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису зовнішності людини

① Знайдіть у творах І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» та І. Франка «Захар Беркут» описи зовнішності героїв. Поміркуйте:

1. Яку роль у творі відіграє опис героя (його портрет)?
2. Чи допомагає опис зовнішності людини розкрити її внутрішній стан, характер?
3. На чому зосереджують увагу автори, описуючи портрет кожного із героїв?
4. Вкажіть художні засоби, до яких вдалися письменники.
5. Які оцінні слова використали митці?

② Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення.

Марко Вовчок

До Петербурга приїхали Марковичі. Колишній член Кирило-Мефодіївського товариства Опанас привіз молоду дружину Марусю, Марію Олександрівну.

Чи була вона якась особливо гарна? Ні, зовсім ні.

Просте кругле обличчя мало блідуватий колір. Марія часто хворіла, іноді головний біль годинами не давав не тільки працювати, а й розмовляти. Хіба що струнка постать була непогана. Хіба що тугі русяві коси, які закладала віночком на голові. Та ще очі. Вони були великі, ясні, блакитно-сірі.

Маріїні очі дивилися прямо, в них світився розум, природжений гумор, якого побоювались. Вся вона була без прикрас, без манірності. Така як є. Серед нецікавих їй людей частіше мовчала. Серед письменників і художників була дотепна, жвава.

Навіть найсуворіші судді серед жінок не могли не віддати належного смаку, з яким вона одягалась. Скромно й елегантніше від усіх. Такою була молода письменниця, самостійна жінка Марко Вовчок. Ще вона не приїхала до Петербурга, а Тарас Григорович просто гвалт зняв, щоб приготувати від усіх подарунків Маркові Вовчкові. Він сам вибрав золотий перстенець.

З цим дорогим подарунком Маруся Маркович одержала ще коштовніший. Шевченко присвятив їй вірш «Сон». Усі земляки знали його тепер напам'ять.

(За О. Іваненко)

Елегантний – особливо вишуканий.

Манірний – позбавлений простоти, неприродний.

Гумор – здатність зобразити щось у комічному вигляді, доброзичливо-глузливе ставлення до чогось.

Здійняти (зняти) *гвалт* – тут: зібрати усіх, скликати, щоб надали допомогу.

- Чим відрізняється художній опис від наукового та ділового?
- Знайдіть у тексті вступ, опис зовнішності, заключну частину.
- Прокоментуйте тезу-думку: найголовнішим для опису художнього тексту є створення образу людини, вироблення в читача (слухача) певного ставлення до портретованого.
- Знайдіть і схарактеризуйте художні засоби, що використав автор для опису героїні. Як автор ставиться до неї?

3

Напишіть переказ тексту:

а) за самостійно складеним планом; б) за поданим планом.

Орієнтовний план

1. До Петербурга приїхали Марковичі.
2. Чи була Марія вродливою:
 - а) просте кругле блідувате обличчя;
 - б) струнка постать;
 - в) тугі русяві коси віночком;
 - г) ясні блакитно-сірі очі.
3. Природний гумор та розум.
4. Така як є.
5. Особлива елегантність.
6. Подарунок від усіх.
7. Ще коштовніший дарунок від Шевченка.

§ 24. Не з дієприкметниками

1

Пригадайте правила написання *не* з іменниками, прикметниками і дієсловами.

- Порівняйте написання виділених слів з *не* разом і окремо. Для цього зробіть такі спостереження:
 - а) Чи має дієприкметник при собі пояснююче слово?
 - б) Чи виступає він у реченні присудком?
 - в) Чи підсилюється заперечення протиставленням? сполучником *а*?
 - г) Чи вживається він без *не*?

1. Жайворонки робили свій перший засів на ще *не зораних* плугом нивах. (М. Коцюбинський)
2. Десь колись в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів *не позичений*, а власний. (Леся Українка)
3. Лиш слово просте, в щирості безкрає *не куплене й не продане* ніде, в своїй красі ніколи *не злиняє*, у саму душу людям западе. (В. Бичко)

1. Поле здавалось таким маленьким, мізерним, *не вартим уваги* й лежало облогом – *несіяне, неоране*. (М. Коцюбинський)
2. І слава наша, числами *незлічена*, породить слова праведний огонь. (А. Малишко)
3. І йшли назустріч вічності і смерті *нездолані*, гарячі, уперті дружини *непокірливих* слов'ян. (В. Симоненко)

- Сформулюйте правила написання **не** з дієприкметниками, свої висновки перевірте за таблицею.

Написання не з дієприкметниками

Разом	Окремо
<ol style="list-style-type: none"> 1. При дієприкметнику, який виступає у ролі означення, не має при собі пояснюючого слова або протиставлення: <i>несказані слова</i>. 2. Дієприкметник без не не вживається: <i>нездоланий, несхитний</i>. 3. З прикметниками дієприкметникового походження, які мають наголошений суфікс -анн-(-яnn-), -енн- (-єnn-): <i>несказáнна краса, незрівня́нні успіхи, нескінче́нні розмови</i>. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. При дієприкметнику є пояснюоче слово: <i>ще не сказані слова; ніким не сказані слова</i>. 2. У реченні (словосполученні) наявне заперечення, протиставлення: ні́, слово не сказане; не сказане, а написане. 3. Якщо дієприкметник виконує синтаксичну роль присудка: <i>Розмова не скінчена</i>.

Орфограма

Не з дієприкметниками: *незасіяне (поле),
не засіяне зерном (поле).*

2) Спишіть речення. Поясніть написання не з дієприкметниками.

1. Не запрошені заздалегідь гості завжди почуваються незручно. (*Леся Українка*) 2. Як прийшли непрохані, то підем некохані. (*Леся Українка*) 3. Порвалася нескінчена розмова, тремтить вона, мов порвана струна, в моєму серці. (*Леся Українка*) 4. Всі розмови, не скінчені тут, на землі, деь кінчалися там, між зірками. (*Леся Українка*) 5. Чурек і сакля – все твоє, воно не прошене, не дане. (*Т. Шевченко*) 6. Степ квітував. Незайманий, звіку не ораний, високотравний. (*О. Гончар*) 7. Мав поет талант до віршів не позичений, а власний. (*Леся Українка*)

3) Трансформуйте речення так, щоб не з дієприкметником потрібно було писати разом. Запишіть. Позначте орфограму. Яким правилом ви користуватиметеся в кожному випадку?

1. О не читані мною книги! З яким ви докором націлилися в мене своїм коленкором. (*Л. Первомайський*) 2. Що значить – жить? Це мірять далі, долать не сходжені ще путі. (*С. Кононенко*) 3. Усвідомлення корисності зробленого робить нас не стомленими, а енергійними та жвавими. (*С. Кононенко*) 4. Усі обернулись лицем до тієї давно вже тут не чутої пісні. (*О. Гончар*) 5. Може, твій син (Максим) іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю... (*І. Франко*)

- Поясніть значення слова *коленкор*.
- Виділені слова розберіть за будовою.

4) **Познайомтеся із зразком розбору дієприкметника як особливої форми дієслова.**

Розбір дієприкметника як особливої форми дієслова

Послідовність розбору

1. Слово.
2. Форма якої частини мови.
3. Початкова форма (Н.в. однини чол. р.).
4. Активного чи пасивного стану.
5. Час.
6. Вид.
7. Рід, число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.
10. Орфограма. Пунктограма.

Чого Івась не навчений, того Іван не буде знати.

Зразок розбору

усного

Навчений – особлива форма дієслова, дієприкметник; початкова форма – навчений; пасивний, минулого часу, док. виду; чоловічого роду, в однині, в називному відмінку; виконує роль присудка. Пишеться з однією буквою *н* і окремо з часткою *не*.

письмового

Навчений – особл. форма дієсл. – дієприкм., п.ф. – навчений, пас., мин. ч., док. виду; чол. р., одн., Н.в., присудок.
Не навчений.

- За поданим зразком розберіть виділені дієприкметники із попередньої вправи.

5) **З кожним із поданих словосполучень складіть по два речення так, щоб дієприкметник з *не* в одному з них писався разом, а в другому – окремо.**

(Не)витрачена сила, (не)завершена робота, (не)одгороджені левади, (не)казане слово.

- Зробіть морфологічний аналіз будь-яких двох дієприкметників.

§ 25. Безособові форми на -но, -то

1) **Порівняйте варіанти народної пісні. У якому з них виділені слова – дієприкметники? Доведіть свою думку.**

Ой у полі жито копитами *збите*,
Край дороги широкої козаченько *вбитий*.
Козаченько *вбитий*, *покладений* в жито,
Червоною китайкою личенько *накрите*.

Ой у полі жито копитами *збито*,
Край дороги широкої козаченька *вбито*.
Козаченька *вбито*, *покладено* в жито,
Червоною китайкою личенько *накрито*.

- Користуючись таблицею «Форми дієслова», визначте, до якої з форм належать виділені слова з правої колонки. Чи змінюються вони? Чи вказують на особу (виконавця дії)?
- Виділені рядки розберіть як прості речення. Якою дієслівною формою виражений присудок у кожному з них? У якому іменник *козаченько* виступає підметом, а в якому – прямим додатком?
- Зробіть висновок, яке з речень є односкладним (тільки з одним головним членом).

В українській мові досить поширені незмінні **безособові** форми на **-но, -то**: *зроблено, почато*. Вони означають процес, який не пов'язується з виконавцем дії (особою) і створюються від пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-о**: *бажаний – бажан+о*; *доведений – доведен+о*; *засвоєний – засвоєн+о*; *протертий – протерт+о*.

У реченні виконують синтаксичну роль головного члена.

Як і дієприкметники форми на **-но** пишуться з однією літерою **н**.

2 Прочитайте виразно уривок з «Невольницького плачу». До якого стилю він належить?

Що на Чорному морю,
На тому білому каменю,
У потребі царській,
У громаді козацькій
Много там війська понажено,
У три ряди бідних безщасних невольників **посажено**,
По два та по три докупи **посковано**,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.

- Вкажіть в тексті безособові форми на **-но, -то**. Визначте їх синтаксичну функцію, встановіть форму відмінка залежного слова (в кожному випадку).
- Вкажіть основи дієслів, від яких кожна форму утворено. Визначте будову виділених слів та спосіб словотворення.

3 Від поданих дієслів утворіть і запишіть пасивні дієприкметники та форми на **-но, -то**. Від яких дієслів не можливо утворити ці форми? Чому?

Впровадити, згаяти, освятити, склеїти, ворогувати, відкрити, горіти, полити.

- Складіть і запишіть словосполучення з формами, утвореними від дієслова *впровадити*. Визначте в них головне і залежне слово.
- З будь-якими двома парами утворених дієслівних форм складіть і запишіть чотири речення. Дослідіть, які речення звучать енергійніше, впевненіше.
- Спробуйте самостійно зробити висновок, в яких випадках доцільніше вживати у значенні присудка пасивні дієприкметники, а в яких – безособові форми на **-но, -то**.

Безособовим дієслівним формам на **-но, -то** надається перевага тоді, коли у мовця виникає потреба зосередити всю увагу на результаті дії.

Виразення присудка пасивним дієприкметником більш доцільне тоді, коли мета мовця – зосередити увагу на вираженні ознаки за дією.

4 Перебудуйте речення, вживаючи дієслівні форми на -но, -то.

1. Науковці налічили сотні тисяч українських пісень. 2. Більшість цих пісень зібрали окремі фольклористи й фольклорні експедиції. 3. Збирачі передали свої записи до архіву Інституту мовознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського АН України. 4. Окремі твори у виконанні професійних і самодіяльних колективів записали на платівки.

- Що ви знаєте про збирання українських народних пісень у Молдові?
- З якою метою фольклористи записують народні пісні?

5 Спишіть. Зробіть висновок про написання безособових форм на -но, -то з не-.

Усе пам'ятаю, ніщо не забуто. І те, що в серці не почато, не умира, а ожива. Нахилялись медоцвіти, літо зелено. Десь малині посивіти ще не велено. (З тв. А. Малишка) Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. (Л. Костенко) **Небо незміряне всипано зорями** – що то за Божя краса. (М. Старицький)

- Зробіть синтаксичний розбір виділеного простого речення у складі складного.

§ 26. Систематизація та узагальнення вивченого про дієприкметник

Що називається дієприкметником? Ознаки яких частин мови має дієприкметник? На які групи за станом поділяються дієприкметники? Як творяться дієприкметники активного та пасивного станів? Дайте визначення дієприкметникового звороту. Як дієприкметниковий зворот виділяється в усному та писемному мовленні? Назвіть та прокоментуйте основні орфограми з теми «Дієприкметник».

1 Спишіть, розкриваючи дужки та вставляючи замість крапок пропущені літери.

З діда-прадіда селянка Катерина Білокур (не) переставала дивуватися (не)збагне...їй силі землі, **скропл...ої** дощем і зігрітої сонцем: з маленького зернятка, вкинутого в пухку ріллю, виростає така краса!

І художниця знайшла барви, щоб змалювати поетичний образ землі, яка **оповита** сизим ранковим туманом, але вже виграє кольоровими веселками. У картині “Рідне поле” вона передала (не)озорий простір, широкий, як море, що сягає у (не) зміря...у долину.

(За Д. Степовим)

- Що ви знаєте про творчість Катерини Білокур? Розкажіть.
- Знайдіть речення з дієприкметниковими зворотами, поясніть вживання розділових знаків.
- Виділені дієприкметники розберіть як особливу форму дієслова (усно).

2 Відтворіть строфу із вірша Б. Лепкого, замінюючи дієслова, що в дужках, дієприкметниками.

Садом вузька доріжка йде,
На скруті (зламати), (зігнути),
До замкових руїн веде,
(Заросли) зелями, (забути),
Ногою людською (не ткнути) ...

- Поясніть спосіб творення кожного дієприкметника.
- З'ясуйте, якими граматичними формами виражені означення до слова *доріжка*. Обґрунтуйте пунктограми.

3) Перебудуйте складні речення на прості з дієприкметниковими зворотами.

1. Степ, який оповила тиша, дихав пахощами трав. 2. Старі крислаті липи, які посадили в два ряди, пахли медом. 3. Село, яке зачарувало зоряне небо, синіло розкиданими хатками. 4. Птахи, яких стривожила осінь, перелітали з місця на місце. 5. Місяць, який зблід під ранок, покотився на другий кінець села.

- Зробіть висновок, яка роль дієприкметників та дієприкметникових зворотів як синтаксичних засобів виразності.
- Зробіть письмовий морфологічний розбір будь-якого дієприкметника.

4) Доберіть і запишіть 10 дієприкметників, які можна було б використати для опису осіннього поля (лісу, ставу тощо).

- З дібраними словами складіть і запишіть чотири речення: два – з одиничними дієприкметниками і два – з дієприкметниковими зворотами.

5) Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки, вставляючи пропущені літери і розкриваючи дужки.

1. Публіка реве не вгаває скандує «віват». На поміст летять квіти. Приголомш...ий (не)сподіва...им успіхом завітча...ий зацілова...ий Максим Березовський розгублено кланяється. 2. Максим сідає за стіл завал...ий букетами щасливо усміхається. Який успіх! Який він щасливий, що прославив свою рідну Україну. 3. Схвильова...ий збентеж...ий увагою земляків зігрітий теплими щирими словами Максим налаштував скрипку.

(За С. Плачиндою, Ю. Колісниченком)

- Складіть схеми виділених речень.

6) Напишіть твір за поданим початком.

Здавна існує повір'я в Україні та Молдові, що сорочка, вишита й подарована на добро, на хороше життя, буде оберігати людину. Сорочку вишивали і дарували не будь-кому, а особливо близьким, рідним: дитині, братові, нареченому, чоловікові. Готуючись до весілля, дівчина вишивала судженому та його батькам сорочки...

- Зробіть морфологічний аналіз двох дієприкметників (за бажанням).

Тест № 2

№ п/п	Завдання	Бали
1.	<p><i>Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.</i></p> <p>Як добре, що в Петербурзі білі ночі! Хлопці, зморені денною працею, ще сплять. Тільки Тарас ніяк не може заснути. ...Вулиці залиті молочним світлом ночі. Лунає гомін людських голосів, бо і вночі тут не припиняється робота. Це вивантажують на берег величезні гранітні циліндри. Це привозять матеріал для Ісаакіївського собору, який будують на Сенатській площі. Тарас уже не раз з цікавістю ходив навколо величезного рештування, в яке ще одягнена будова, дивувався з величезних мармурових брил, що їх прикотили з Фінляндії. Більше трьох тисяч робітників зайнято на будівництві собору, і цього літа будова росте особливо швидко. Скільки людей, скільки невідомих шляхів пропливли, пройшли всі вони – і ті моряки, що привезли ці надзвичайні прикраси, і ці обідрані вантажники, які на мускулястих руках виносять привезене з далеких країн.</p> <p>– З дороги! – штовхає хтось сердито в бік, і він, замислений, іде далі...</p> <p>Тарас проходить мостом над Невою і простує до Літнього саду... Зараз нікогісінько тут нема. Тарас замріяно дивиться на чудову, величну і в той же час легку, немов мережану, чавунну огорожу саду, на маленький будиночок праворуч – перший палац Петра Першого. Маленький золотий флюгер на даху будиночка нерухомий – вітру нема. Яка тиша, який спокій зараз у цьому саду! Ніхто й ніщо не заважає, він зможе віддатися своїй улюбленій справі. Тарас виймає папір і починає перемальовувати. <i>Але всі почуття, думки, мрії збуджені прогулянкою.</i></p> <p>Як дивно, як несподівано прийшло натхнення.</p> <p style="text-align: right;">(За О. Іваненко)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Поділіть прочитаний текст на смислові частини. Складіть і запишіть простий план тексту (з 4-х пунктів). 	4 (по 1 б. за кожний правильно сформульований пункт)
2.	Визначте і запишіть тему прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
3.	<p><i>Прочитаний текст відноситься до наукового стилю мовлення.</i></p> <p style="text-align: center;">А. Так. Б. Ні</p> <ul style="list-style-type: none"> • Доведіть чи спростуйте висловлену думку у двох-трьох реченнях, навівши два аргументи. 	3 (1 б. за правильне визначення стилю – 2 б. + по 1 б. за кожний правильно дібраний аргумент)

№ п/п	Завдання	Бали
4.	Випишіть із прочитаного тексту чотири дієприкметники. Визначте їх вид, час, число і рід (у однині).	4 (по 1 б. за кожний правильно дібраний і схарактеризований дієприкметник)
5.	Запишіть три сполучення дієприкметників зі зв'язаними з ними словами, в яких дієприкметники вжиті в переносному значенні.	3 (по 1 б. за кожний правильно дібраний дієприкметник)
6.	Слово зайнято: А. Дієприкметник Б. Форма на -но, -то • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
7.	До поданих дієприкметників доберіть і запишіть через риску антоніми. Розквітлий, сидячий, збільшений, забутий, зруйнований.	5 (по 1 б. за кожну правильно утворену форму)
8.	Утворіть і запишіть усі можливі форми дієприкметників від поданих дієслів. Тремтіти, замкнути, виїжджати, зніжувати, скоїти.	3 (по 0,5 б. за кожну правильно утворену форму)
9.	Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи, де потрібно, пропущені букви. (Не) оціне...ий, (не) схитний, ніким (не) займа...ий, досі (не) оновле...ий, (не) зліч...ний, поки що (не) прочита...ий.	3 (по 0,5 б. за кожне правильне написання)
10.	Перепишіть речення, розставляючи, де потрібно, розділові знаки. Шевченко знесилений неволею на далекій чужині повернувся до Петербурга. Вдалині виднілося місто освітлене вогнями. Шевченко присів на щойно перекинута цеберка. Він усміхається щасливою розгубленою посмішкою.	2 (по 0,5 б. за кожний правильно вжитий розділовий знак)
11.	У виділеному реченні дієприкметник виконує синтаксичну функцію присудка. А. Так. Б. Ні • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
12.	Складіть і запишіть шість речень з одиничними дієприкметниками або дієприкметниковими зворотами за темою: «Доля поета» і оформіть їх у вигляді зв'язного висловлювання.	12 (по 2 б. за кожне правильно складене і оформлене речення)

Дієприслівник

§ 27. Дієприслівник як особлива форма дієслова

1 Прочитайте текст. Доберіть до нього назву.

Раптом блискавка прорізала темне, в сірих клубках хмар небо, і такий дощ полив, ніби річки були там нагорі, і всі вони полинули на землю.

Чижиха розпустила свої крила, підгорнувши під них діток, а сама притулилася до стовбура ялини.

Навіть ця стара ялина стогнала і рипіла від жахливої бурі.

– Тррримайся! Тррримайся! – чулося пташці, і вона, вся мокра, перемерзла, трималася з усіх своїх пташиних сил.

«Тільки б тато був живий і повернувся», – думала вона, міцніше притуляючи до себе пташенят.

– Ббух! – з страшенним гуркотом упав сусідній клен, а за ним зі стогоном, зломившись, упала берізка.

– Тррримайся! Тррримайся! А я витримаю, – рипіла стара ялина.

(За О. Іваненко)

- Прочитайте речення. Порівняйте його з відповідним реченням із тексту.

Чижиха розпустила свої крила, підгорнула під них діток, а сама притулилася до стовбура ялини.

- Перепишіть обидва речення, підкресліть головні та другорядні члени. Зіставте різні форми дієслова *підгортати* та визначте лексичне значення, граматичні ознаки, синтаксичну роль і будову кожного. Зробіть висновок, що це за форми. Яка з них означає головну дію, а яка – додаткову?
- З'ясуйте, чи є ще в тексті дієприслівники. З яких частин складається слово *дієприслівник*? Висловіть своє міркування з приводу цієї назви. Що означає дієприслівник? На які питання відповідає?

2 Проаналізуйте таблицю. Які ознаки дієслова і прислівника поєднує в собі дієприслівник?

Що означає	На які питання відповідає	Морфологічні ознаки		Синтаксична роль
		дієслова	прислівника	
додаткову дію або стан	що роблячи? що зробивши?	вид (доконаний і недоконаний): закриваючись заккрившись	1) незмінний: побачивши, скупавшись, полохаючи; 2) пояснюють дієслово: спустився (як?) підтримуючи...	виконує роль обставини: дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнувши листочки

Дієприслівник – це особлива незмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію або стан і має морфологічні ознаки дієслова та прислівника. В реченні виконує роль обставини, називає додаткову дію, що вказує на час, причину, умову чи спосіб основної дії, названої присудком: *Листки летять, киваючи гіллям.* (Л. Костенко) *Звеличуючи людину, природа робить її чистішою й добрішою.* (М. Пришвін)

Дієприслівники бувають **доконаного** і **недоконаного** виду: *підлетівши* (що зробивши?), *стрибаючи* (що роблячи?).

3 З-поміж поданих форм дієслова випишіть дієприслівники, позначте корені і суфікси в них.

Умивати, умитий, умиваючись, умившись, умиваюсь; розказувати, розказуючи, розказаний, розказавши, розказано; відірвати, відірвано, відірваний, відірвавши; молодіти, молодіючий, молодіючи.

- Назвіть граматичні ознаки дієприслівників, спільні з дієсловом і прислівником.

4 Запишіть. До якого стилю належать подані речення? Знайдіть дієприслівники і встановіть, до якого дієслова вони відносяться (усно ставте питання).

Вивчивши будову тіл, можна пояснити їх властивість. Дихають рослини, вбираючи кисень. Потрапляючи у вологий ґрунт, спори грибів проростають. Повітряні маси, перемішуючись, довго зберігають свої властивості.

- Як можна було б виразити цю саму думку, не вживаючи дієприслівників?
- Зробіть висновок щодо значення дієприслівників у мовленні.

5 Спишіть речення. Підкресліть підмет і присудок, з'ясуйте, до групи якого з головних членів речення належить окремий дієприслівник та дієприслівник разом із залежними від нього словами. Визначте синтаксичну роль дієприслівника і дієприслівника з залежними словами.

Чорнокорий і старезний київський каштан тихо охкає, похитуючи руками гілок. Він мовби хоче ударити тими руками об поли, почувши щось у тривожному шепоті вітру. (За І. Багряним)

6 Прочитайте уривок із оповідання «Полювання з гончим псом». Перекажіть текст (письмово).

Пробудившись і розплющивши очі, я вже хотів забрести у воду. Раптом почув на протилежному боці острова звук моторного човна. Придивившись, я побачив, як по річці мчить голубий дюралевий човен..., в якому сиділо троє парубійків, засмаглих до антрацитного блиску.

Скупавшись, я перевірів снасті і зловив себе на тому, що з тривогого думаю про той човен, який приставав до острова тоді, коли я задрімав.

...Я йшов по високій траві, густій і некошеній. Почувся дивний звук, і цей звук змусив мене зупинитись. Я знов рушив, полохаючи метеликів, коників та мурашву, що почманіли від спеки.

У розкуйовдженому гіллі куща лежав поранений собака...

(За Є. Гуцалом)

- Підкресліть дієприслівники. Усно визначте морфологічні ознаки дієприслівників.
- Зробіть синтаксичний аналіз першого речення.

§ 28. Вид дієприслівників, їх творення

- 1 Проаналізуйте таблицю. Розкажіть за нею, як творяться дієприслівники недоконаного та доконаного виду: від яких основ та за допомогою яких суфіксів.

Дієприслівники недоконаного виду			Дієприслівники доконаного виду		
від основи дієслова теперішнього часу	за допомогою суфіксів	утворені дієприслівники	від основи інфінітива доконаного виду	за допомогою суфіксів	утворені дієприслівники
каж ^у ть співа ^ю ть купа ^ю ть ^{ся} служ ^а ть сид ^я ть	-учи -ючи -ючи(-сь) -ачи -ячи	від I дієвідміни: кажучи, співаючи купаючись від II дієвідміни: сидячи, служачи	прочитати зморит ^и сь допомог ^{ти}	-вши -вши -ши	прочитавши зморившись допомігши

Дієприслівники, утворені від дієслів на -ся (-сь), зберігають постфікс -ся (-сь) після -учи (-ючи), -ачи (-ячи), -вши, -ши: *навчаються – навчаючись, здивитись – здивившись*.

- 2 Прочитайте текст. Визначте його тему та ідею. Доберіть заголовок.

Здавна рушник супроводжував людину від самого народження і до смерті. Відзначаючи народження дитини, рушниками пов'язували кума і куму. Брав із собою мамин оберіг син, вирушивши з рідної домівки. Донька перев'язувала рушниками сватів, коханого. Будуючи хату, крокву теж піднімали на полотняних рушниках. Нехтуючи цими звичаями, ми перериваємо своєрідний літопис життя.

Кроква – частина будівлі (стропило), два бруси, на яких тримається дах.

- Випишіть дієприслівники, позначте їх суфікси, визначте вид.
- У виділених словах назвіть і обґрунтуйте орфограми.

- 3 Завдання-змагання. Запишіть окремо дієприслівники недоконаного і доконаного виду, додаючи форму дієслова, від якого утворився дієприслівник. Поясніть, чому використовується саме такий суфікс для творення відповідного дієприслівника.

Зразок. Вися^{чи} – висять, змовча^{вши} – змовчати.

Виготовляючи, заховавши, покохавши, в'язучи, одягаючи, проводжаючи, оживаючи, промовивши, вишивши.

- 4 Утворіть від поданих дієслів дієприслівники. Запишіть, позначаючи суфікси, за допомогою яких дієприслівники утворилися.

Зразок. Водя^{ть} – водя^{чи}; написати – написав^{ши}.

Вишивають, збудувати, прикрасити, малюють, дарують, привабити, служать, згадати, бавлять.

- Уведіть утворені дієприслівники в словосполучення.

5) Перепишіть, замінивши дієслова, що в дужках, дієприслівниками. Визначте вид утворених дієприслівників.

(Готуються) до Різдва чи Великодня, господиня прикрашала хату рушниками. Жінки і дівчата замовляли злі сили, (вимережують) заклинання на полотні. Біля картин, дзеркал, рамок з фотографіями вішали, (прикрасити) ще й мереживом, кілкові рушники. В давнину рушники вишивали, (використовують) переважно чорний і червоний кольори.

- Підкресліть дієслова-присудки, до яких відносяться дієприслівники.
- Дослідіть, як дієприслівники співвідносяться за часом з дієсловами-присудками.

Дієприслівники **недоконаного виду** означають додаткову дію, що відбувається **одночасно** з головною дією, вираженою дієсловом-присудком: *Досліджуючи літературу, ми дізналися, що в українському мистецтві вишивки рушника існує 50 видів рушникових швів.*

Дієприслівники **доконаного виду** означають додаткову дію, яка відбулася або відбудеться раніше від головної дії, вираженої дієсловом-присудком: *Використавши гладь та хрестик, вишивальниця зверталась іноді до качалочки, кривульки, штаповки та мережання.*

6) Складіть і запишіть твір-мініатюру про роль рушника в житті людини. Озаглавіть його. Підкресліть дієприслівники, визначте їх вид. З'ясуйте, як вони співвідносяться з дієсловами-присудками.

§ 29. Дієприслівниковий зворот

1) Прочитайте текст. Визначте його тему та ідею. Доберіть заголовок.

Кожен з нас є представником трьох великих родів – своєї родини, свого села і свого народу. Розглядаючи свій рід, ми порівнюємо себе з деревом. Пошкодивши корінь, дерево зав'яне, усохне. Коріння, підтримуючи стовбур, дає дереву воду, силу землі.

Діти – маленькі листочки на дереві, гілки – тато й мама, стовбури – наші бабуся і дідусь, а коріння – прадіди, які жили сто чи двісті років тому. Коріння нашого родовідного дерева дає нам пам'ять, підживлюючи зв'язок поколінь. Своє родове дерево, вшановуючи, оберігаючи від всього злого, має і наш народ.

- Розкажіть про свій родовід.
- Знайдіть дієприслівники і з'ясуйте, при яких із них є залежні слова, при яких – залежних слів немає. Як виділяються одиничні дієприслівники та дієприслівники із залежними словами у вимові? Як вони виділені на письмі? Яким членом речення вони виступають?

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називається **дієприслівниковим зворотом**. В усному мовленні він виділяється паузами, а на письмі – комами. Одиничний дієприслівник також відокремлюється у вимові і на письмі: *Людина, відриваючись від своєї землі, від свого народу, гине. Відпочивши, бабуся продовжила полоти город.*

Дієприслівниковий зворот є завжди одним членом речення.

- ② Виразно прочитайте уривок, правильно інтонуючи речення з дієприслівниковими зворотами та одиничними дієприслівниками. Поясніть вживання розділових знаків. Якими членами речення виступають дієприслівникові звороти та одиничні дієприслівники?

Військо польське вже спало. Тільки вартові, перегукуючись, чатували по баштах, змагаючись з дрімотою.

Запорожці облягли Кодак з усіх боків. Без гомону, без галасу наближались козаки з боку Дніпра, дряпаючись по скелі. Припадаючи до землі, рухались вони з боку байраку.

Скоро у Кодаку запалали будинки. Велике полум'я, скаженіючи, освітло криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися і жити у згоді.

(За А. Кащенком)

- Поясніть значення слів *чатувати*, *байрак*.
Із якого твору цей уривок? Що вам відомо про військові походи козаків?
- Розкажіть про особливості побуту козаків, про гетьманів козащини.

Дієприслівникові звороти і одиничні дієприслівники виділяються комами на початку, в середині і кінці речення:

— — — — —, ... — — — — —, ... — — — — —, ... — — — — —.

Одиничний дієприслівник, який стоїть після присудка і відповідає на питання як?, та фразеологізм із дієприслівником на письмі не відокремлюються: *Співають ідучи дівчата. (Т. Шевченко) Працювати засукавши рукава.*

Пунктограма

Кома при дієприслівниковому звороті.

- ③ Перепишіть, вставляючи на місці крапок потрібні букви. У кожному реченні замініть виділене дієслово-присудок відповідним дієприслівником. Відокремте дієприслівник в середині речення, на початку його та в кінці.

Зразок. Одразу за городом починається луг, а далі тече, **звивається** замріяна річка. — Одразу за городом починається луг, а далі тече, **звиваючись**, замріяна річка.

1. Деревата тр...мтіли, стр...п...нулись, **розг...рнули** листочки. 2. А колос, викупаний сонцем, вкл...няється ниві, то т...мніє, то **просвітлюється**. 3. Пахне м'ята, хліба **радіють**, цвітуть. 4. Уже п'ятий день **не ст...хають**, гурк...тять по вулицях, т...чуть людські потоки. 5. Дівчата зач...пають Миколу, **жартують**, а він стоїть, **похнюпився**.

- Зробіть синтаксичний розбір будь-яких двох речень.

- ④ З поданими фразеологічними зворотами складіть речення. Чи поставите ви перед ними коми? Дієприслівники охарактеризуйте як особливу форму дієслова.

Бігти не чуючи ніг. Говорити не переводячи подиху. Працювати не покладаючи рук. Сидіти згорнувши руки. Брехати не моргнувши оком.

- 5) Прочитайте речення. З якого твору їх узято? Спишіть, вставляючи на місці крапок імена дійових осіб. Розставте розділові знаки, обґрунтуйте їх вживання.

... стрибнув на лід і пробуваючи його потопавав ногами. На березі всі притихли **слідкуючи** за одчаєнним... . . . аж задихався дивлячись як Федько перебирався по крижинах. Він нічого нікому не кажучи хутенько скинув калоші, струсив ранець з пліч на землю і підійшов до уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці **обливаючи** їх сльозами.

... відійшовши від вікна перекрутивсь на одній нозі і пішов гратися з чижиком.

(За В. Винниченком)

- Як ви оцінюєте вчинок Толі? Чому?
- Знайдіть речення, в яких дієприслівниковий зворот відповідав би таким схемам:
1) ...,-----,.... 2) ...,----- 3) -----,....
- Зробіть розбір виділених слів за будовою.

§ 30. Культура мовлення. Правильне використання дієприслівників у мовленні

- 1) Додайте до дієприслівникового звороту одне із двох речень. Пам'ятайте: додаткова дія виконується тією ж особою, що й основна.

Сівши за рояль... а) забриніли звуки вальса; б) вона заграла вальс.

Збираючись у похід ... а) хлопці продумали всі деталі подорожі; б) на світанку було призначено збори.

Отримавши листа від подружки... а) радість охопила мене; б) я дуже зраділа.

Набираючи швидкість... а) потяг вийшов з тунелю; б) телеграфні стовпи пробігали один за одним.

Викотившись з-за гір... а) відразу посвітлішало; б) сонце освітило верхівки дерев.

Сівши за книжку ... а) йому нічого не було чути; б) він уже не чув нічого.

Працюючи наполегливо ... а) він закінчив свою роботу раніше на дві години; б) робота була закінчена на дві години раніше.

- 2) Запишіть речення, відредагувавши їх. Підкресліть дієприслівникові звороти.

1. Допомагаючи один одному, у нашому класі нема відстаючих.
2. Повернувшись зі школи, його зустрів собака.
3. Ідучи по коридору, двері відчинились.
4. Читаючи оповідання, серце наповнюється болем.
5. Закінчивши роботу, почав іти дощ.
6. Підбігаючи до фінішу, нам аплодували глядачі.

- 3) Складіть речення з поданими дієприслівниковими зворотами.

Замислившись над своїм корінням, складаючи літопис життя, відзначаючи поважну людину.

- 4 Прочитайте речення. Перебудуйте їх, замінивши одне із дієслів-присудків дієприслівником так, щоб передати час, причину, умову.

Зразок. Після того, як супутники побачили грозові хмари, вони увійшли до хати. – Побачивши грозові хмари, супутники увійшли до хати.

1. Вона почула галас надворі і підійшла до вікна. 2. Учень не міг відповісти, тому що не зрозумів запитання. 3. Якби я не знала Вас, я б не насмілилась звернутися з таким проханням. 4. Оскільки в нас не було відомостей про експедицію, ми почали хвилюватися. 5. Ріка глухо гуркоче, коли перемелює все в глибині на кам'яних своїх жорнах.

- 5 Із поданих слів утворіть словосполучення дієприслівника із залежними словами. Визначте, якого відмінка вимагає дієприслівник. Назвіть вид і суфікс утвореного дієприслівника.

Пробачити, ти; говорити, український, мова; радіють, з, успіхи; наслідують, учитель; повернутися, о перший, година; навчаються, мова, креслення, мистецтво; опанувати, програма.

- Складіть 3 речення так, щоб дієприслівниковий зворот стояв на початку, в середині і в кінці речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

- 6 Прочитайте уривок з «Притчі про життя» І. Франка. Перепишіть, вставляючи на місці пропусків потрібні за змістом дієприслівники з довідки.

Було се в Індії. Степом безлюдним йшов чоловік. І враз напав на нього голодний лев. ... звірюку ще здалека, ... рик її, почав тікати чоловік щодуху. ..., наскочив він нараз на глибоченьку балку. Не було часу вертатись, не було де схритись, а звір вже близько. Бачить чоловік, що зо стіни безодні, зо стрімкого скального обриву худа берізка в щілині виросла й вершок зелений понад безодню к сонцю підіймає. Не довго ..., він вчепився за ту берізку; ... руками за пень її, повис над гирлом темним, аж поки, ... там ногами, на щось твердого крихту не оперся.

Довідка. Думаючи, держачись, бовтаючи, побачивши, тікаючи, почувши.

Безодня – дуже велика глибина, провалля.

Гірло – місце, де річка впадає в океан, море, озеро або в іншу річку: дельта, устя, рукав.

- Поясніть вживання розділових знаків.
- Складіть усне оповідання про пригоду, яка трапилась у вашому житті, вживаючи дієприслівники та дієприслівникові звороти.

§ 31. Правопис дієприслівників. Не з дієприслівниками

- 1 Спишіть. Пригадайте правила написання не з дієсловами. Самостійно зробіть висновок про написання не з дієприслівниками. Перевірте себе за поданим нижче правилом.

Не засвоїти – не засвоївши; не беруться – не беручись; неволять – неволячи.

Частка **не** з дієприслівниками пишеться окремо: *не придбавши, не ображаючи*.

Разом **не** пишеться з дієприслівниками тоді, коли без **не** дієприслівник не вживається: *недобачаючи, ненавидячи*.

Орфограма

Не з дієприслівником:
не читаючи, нехтуючи.

- ② Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки і вставляючи на місці крапок потрібні букви. Поясніть написання **не** з дієслівними формами.

1. (Не) взявшись за сокиру, хати (не) поставиш. 2. (Не) спитавши броду, (не) лізь у воду. 3. (Не) бери нічого чужого, (не) буд...ш боятися нікого. 4. (Не) подумавши, кілочка (не) заструж...ш. 5. (Не) вд...ржавшись за гриву, за хвіст (не) вд...рж...шся. 6. (Не) обмочившись, риби (не) спіймати. 7. (Не) вкусивши гіркого, (не) знатимеш ціни солодкого.

- ③ Від поданих дієслів утворіть дієприслівники. Запишіть їх з **не** разом чи окремо. Обґрунтуйте написання.

Не зімкнути, не посіяти, не знають, неславлять, нехтують, незчутися, недооцінити, непокояться, нестямитися, неволять.

- Поясніть, чому ви утворили дієприслівники як доконаного, так і недоконаного виду. Від чого це залежить?
- Утворені дієприслівники введіть у словосполучення (усно).

- ④ Спишіть, виділяючи суфікси дієприслівників. Зробіть висновок про те, який голосний звук вимовляється у кінці дієприслівникових суфіксів і якою буквою він позначається.

Бачач..., палаюч..., звертаюч...сь, кажуч..., засвоївш..., жартуюч..., дочекавш...сь.

1. У кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляється звук [и], який позначається буквою **и**.

2. Дієприслівники на **-чи** не слід змішувати з дієприкметниками і прикметниками на **-чі** в називному відмінку множини. Порівняйте: *Червонясті хмари нерухомо стояли над землею, палаючи в сонячному промінні. (Ю. Мушкетик) Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском. (М. Коцюбинський)*

Орфограма

Буква **и** у суфіксах дієприслівників:
написавши, знаючи.

- ⑤ Прочитайте уривок.

Виконуюч... у супроводі бандури думи та пісні, оспівуюч... героїв визвольної боротьби, кидаюч... заклики до повстання, запалююч... на

перемогу, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземного панування, кріпосницького гніту. (О. Апанович)

- Яка роль кобзарів у пробудженні національної самосвідомості українського народу?
- Спишіть, вставляючи пропущені букви. Виділіть суфікси дієприслівників.

6 Перепишіть. Вставте букви *и, і* у дієприкметниках та дієприслівниках.

1. Вам серпи і коси в руки, і мечі сталені могуч... дали бурі-завірюхи, щоб гуляли тут, ревуч... . (Я. Купала) 2. Заграй, сивий Дніпре, вітрами подми, щоб бачили ми твої хвилі *ревуч...* . (А. Малишко) 3. Повітря стоїть нерухомо, як води стояч... . (Леся Українка) 4. Деякі сіли на буреломі, деякі слухали стояч... . (О. Гончар) 5. Рейки, чорні та похмурі в негоду і блискуч... та мінливі погожої днини, **перетинали** поле навпіл, **наближаюч...сь** від одного обрію і тікаюч... до другого. (Є. Гуцало)

- Зробіть аналіз виділених слів за будовою.
- За поданим нижче зразком розберіть два дієприслівники як особливі форми дієслова.

Розбір дієприслівника як особливої форми дієслова

Послідовність розбору

1. Слово.
2. Форма якої частини мови.
3. Вид.
4. Синтаксична роль.
5. Орфограма. Пунктограма.

В тривозі й любові, в замилюванні й надії вдивляються матері в своїх дітей, сподіваючись і прагнучи щастя для них. (О. Сизоненко)

Зразок розбору

усного

Сподіваючись – особлива форма дієслова – дієприслівник недоконаного виду, виконує роль обставини.

письмового

Сподіваючись – особл. форма дієсл. – дієприсл. недок. виду, обст.

7 Прочитайте текст. До якого стилю і типу мовлення він відноситься?

Сонячний Київ і бульвар Шевченка... Буйні каштани стоять безкінечною шпалерою тримаючи на сонці чудесні свічі своїх квіток. Вони, наче великі панікадила, парадно розставлені на вулиці востромлені в чорну зволожену майським дощем землю. Каштани тріумфально кадять у небо золотим пилом пахощами а на листках і на свічах випромінюючи веселки мерехкотять дощинки.

Розпросторивши віти густими шатрами каштани оберігають людське щастя радість. Вони мовчать, як змовники, грайливо шумлять вітами прихилиючи небо **скорочуючи** до нього відстань. Київські каштани. (За І. Багряним)

- Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні.
- Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.
- Виділені дієприслівники розберіть як особливу форму дієслова.

§ 32. Систематизація та узагальнення вивченого про дієприслівник

Які особливі форми дієслова ви знаєте? Що дає підстави вважати дієприслівник особливою формою дієслова? На які питання відповідають дієприслівники? Якими членами речення виступають? Що називається дієприслівниковим зворотом? Як виділяється у вимові та на письмі дієприслівниковий зворот та одиничний дієприслівник? Як творяться дієприслівники доконаного та недоконаного виду? Яка буква пишеться в кінці дієприслівникового суфікса після ч, ш? Як пишеться не з дієприслівниками?

1 Прочитайте оповідання.

Того дня в Галиної мами Марії Петрівни був пречудовий настрій. На роботі в неї все було гаразд, і ось сьогодні її преміювали. І сталося так, що подруга Марії Петрівни мало не силоміць затигнула її до магазину й просто таки змусила купити сукню. Темно-синя з білим мереживним комірцем сукня була до лиця Галиній мамі. І всю свою премію Марія Петрівна витратила на сукню. Тільки й залишилось, що на шоколадку для Галі.

Того вечора в мене не працював телефон. Побачивши у вікно, як Марія Петрівна йде додому, я помахала їй рукою й побігла назустріч. Потрібно було терміново зателефонувати до іншого міста, і я попросила дозволу у сусідки скористатись її телефоном.

Ми увійшли до помешкання. За якусь мить, вбрана в нову сукню, жінка вже стояла перед дзеркалом. Я не могла стримати захоплення. Сукня була пречудова!

І тут увійшла Галя.

– Що це, мамо? – Галин голос тремтів.

– А мені дали премію, ось я... – Марія Петрівна побачила зблідле обличчя дочки.

– Донечко, розумієш...

Вона простягнула назустріч Галі руки, але та відскочила, крикнучи:

– Не чіпай мене!

І пішла до своєї кімнати.

Звичайно, мені слід було б негайно вибачитись та піти, але міжміська розмова була вже замовлена, і я, почуваячись дуже ніяково, змушена була залишитися.

– Я не хотіла, це мене Надія Степанівна умовила... – виправдовувалась Галина мама. Тут вона згадала про шоколадку. Побачивши її, Галя зовсім знавісніла:

– Ти б ще пляшечку молочка принесла!

Марія Петрівна гірко розплакалась. Тут мій терпець урвався, і, хоч справа ця сімейна, я вже розтулила рота, щоб висловити вихованій та ввічливій Галюні усе, що я про неї думаю.

Та цієї миті сталося ось що. Галюня тихенько обняла маму за плечі, притиснулася щічкою до її обличчя й сказала лагідно:

– Не треба плакати. Я вже не серджуся. А сукню можна віднести назад до магазину. І купимо мені, мамочко, гарну імпорتنу куртку, тут одна дівчина продає. Ще трохи додаси із своєї зарплатні – і купимо!

Галя гладила мамине обличчя, втирала її сльози і примовляла:

– І буде у твоєї донечки найкраща курточка на весь клас, а, може, й на всю школу! Я дуже люблю мою рідну матусю...

І, може, відчуючи все ж якусь ніяковість, сказала мені, доброзичливо всміхаючись:

– Я хочу стати артисткою. У них таке вбрання! І ще слава... Правда, мамочко, ми з тобою хочемо, щоб я стала артисткою?

Та я не вірила жодному її слову. А тобі як здається, ким і якою стане Галюня?

(За А. Потаповою)

- Як би ви відповіли на питання автора, висловлене в останньому реченні тексту?
- Знайдіть зав'язку, кульмінацію та розв'язку оповідання.
- Випишіть дієприслівники, три з них проаналізуйте як особливу форму дієслова.
- Випишіть п'ять дієслів і утворіть від них усі можливі дієприслівники. Позначте суфікси.
- Знайдіть у тексті дієприкметники. Порівняйте їх з дієсловами та дієприслівниками. Що в них спільного і відмінного?

2) Перебудуйте речення з однорідними присудками на речення, ускладнені дієприслівниковим зворотом.

1. Дятел зачув людину і перестав цокати. (Гр. Тютюнник) 2. Хмара зупинилась і розгорнула над лісом велетенські чорні крила. (Гр. Тютюнник) 3. Якщо не копати криниченьки, водиці не пити. (Нар. тв.) 4. Якщо не розбити горщика, то не з'їси кашки. (Нар. тв.) 5. Якщо не побережеш тіла, душу загубиш. (Нар. тв.)

- В яких ситуаціях вживають ці прислів'я?
- Зіставте подані і перебудовані речення. Чи змінилися відтінки значень в реченнях з дієприслівниками?

3) Завдання-змагання «Дивись, не помились!» Запишіть дієприслівники, розкривши дужки. Переможе той ряд, який швидше естафетою виконає завдання правильно.

(Не) бажаючи, (не) пізнавши, (не) навидячи, (не) хтуючи, (не)спитавши, (не) покоячись, (не) здужаючи, (не) зливши, (не) дочуваючи, (не) добачаючи, (не) знаючи, (не) помітивши, (не) добігши, (не) волячи, (не) прикрасивши.

Тест № 3

№ п/п	Завдання	Бали
1.	<p><i>Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.</i></p> <p style="text-align: center;">Франків спосіб творення</p> <p>Він ніколи не засідав до писання віршів з пером у руці над папером. Коли наросла гадка, коли назріла до вислову, він мусив мати рух. Ідучи вулицею чи ходячи по кімнаті, висвистував собі наперед різні строфічні мелодії, щоб знайти відповідну форму. Знайшовши, вкладав у неї слова, мугикаючи їх під ніс так довго, поки не одержував співної стрічки одноєї, другої, третьої, четвертої... Осягнувши співність строфи, добирав до неї щораз поправніших римів. Коли і се скінчав, тоді брав клаптик паперу і списував готове. За тиждень, за два повертався до списаного і аж тоді виправляв дещо на папері, виправивши раніше у пам'яті.</p> <p>Так Франко творив вірші...</p> <p style="text-align: right;">(За В. Щурат)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Визначте і запишіть тип прочитаного тексту. 	1 (за умови правильної відповіді)
2.	<p><i>Заголовок тексту відбиває його головну думку.</i></p> <p>А. Так Б. Ні</p> <ul style="list-style-type: none"> • Запишіть правильну відповідь. 	1 (за умови правильної відповіді)
3.	<p><i>У якому значенні — прямому чи переносному — вжиті вирази виправивши у словосполученні, виправивши у пам'яті?</i></p>	1 (за умови правильної відповіді).
4.	<p><i>Випишіть із тексту по два дієприслівники недоконаного та доконаного виду.</i></p>	4 (по 1 б. за кожне правильно дібране слово)
5.	<p><i>Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі можливі форми дієприслівників.</i></p> <p>Зберігати, зберегти, доповісти, усміхнутись, лежати, перемагати.</p>	3 (по 0,5 б. за кожну правильно утворену форму)
6.	<p><i>До дієприслівників наспівуючи та крокуючи доберіть і запишіть через риску синоніми з тексту.</i></p>	2 (по 1 б. за кожний правильно дібраний синонім)

№ п/п	Завдання	Бали
7.	<p><i>Перепишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені літери.</i></p> <p>(Не) прокинувшись, не (воляч...), (не) втрачаюч..., (не) здужаюч..., (не) помітивши, (не) співаюч... .</p>	5 (по 1 б. за кожну орфограму)
8.	<p><i>Перепишіть текст, розставляючи, де потрібно, розділові знаки.</i></p> <p>Гори з двох боків насуваються до самої ріки стісняючи її й утруднюючи її біг поперечними кам'яними лавами. Старі смерекові бори вкривають ці гори і нависають над Сяном залишаючи лише вузенький пасок мурави біля самої води.</p> <p>Сян стиснений кам'яними брилами величезних розмірів з риком і шумом кидається на кам'яні лави шарпаючи й гризучи їх сотнями літ. Між цими лавами скелями та плитами крутиться й піниться вода.</p> <p style="text-align: right;">(За І. Франком)</p>	3 (по 0,5 б. за кожний правильно вжитий розділовий знак)
9.	<p><i>Запишіть речення, приєднуючи до дієприслівникових зворотів один із наведених варіантів.</i></p> <p>1. Приїхавши у Карпати (настрій у мене був чудовий, я був у чудовому настрої). 2. Читаючи «Захара Беркута» (мене зацікавив автор ілюстрацій, я зацікавився автором ілюстрацій).</p>	4 (по 1 б. за кожне правильно оформлене речення)
10.	<p><i>Доповніть речення дієприслівниковими зворотами, що відповідають на вказані в дужках питання. Запишіть.</i></p> <p>1. Стати освіченою людиною можна лише (за якої умови?).</p> <p>2. (Чому? з якої причини?) я дуже хвилююся.</p>	4 (по 2 б. за кожне правильно оформлене речення)
11.	<p><i>Відредагуйте речення. Запишіть їх.</i></p> <p>1. Повернувшись зі школи, у мене заболіла голова.</p> <p>2. Прийшовши на урок, у мене загубився зошит.</p>	4 (по 2 б. за кожне правильно відредаговане речення)
12.	<p><i>Висловте свої міркування щодо порушеної І. Франком проблеми у «Притчі про приязнь» (7-8 речень). Вжуйте у складеному тексті 5-6 дієприслівників чи дієприслівникових зворотів.</i></p>	12 (10 б. за правильно побудований текст; 2 б. за грамотність)

§ 33. Прислівник як частина мови

- ① Прочитайте текст. Скажіть, про яке народне свято в ньому йдеться. Які ще легенди та повір'я, пов'язані з цим святом, ви знаєте?

Тим часом дівчата побігли до річки. У кожної на віночку горіла свічечка. Вони **обережно** опускали віночки на воду. Плесо зарябіло безліччю вогнів. Створювалося враження, начебто річка спалахнула. Видовище було казкове.

Прудка течія **одразу** відносила віночки у глиб ріки. Кожна дівчина **уважно** стежила за своєю долею. Якщо віночок приставав до берега, то вважалося, що його власниця вийде заміж. А коли одпливав **далі** – ще рік дівуватиме.

Не стояли **осторонь** і хлопці. Вони намагалися повернути віночки до свого берега, кидаючи поперед них камінчики.

Свято тривало **допізна**. Лише **тоді**, як позагасали свічки й зникли віночки, всі почали розходитися.

– Хлопці, а **сьогодні вночі** папороть цвіте! – згадав по дорозі Толик. – Кажуть, як зірвати цю квітку, пощастить знайти підземний скарб...

(За В. Скуратівським)

- Зверніть увагу на виділені слова. На які питання вони відповідають? З якими словами у тексті зв'язані? Якою частиною мови є?
- Спробуйте визначити походження терміна *прислівник*, зробивши його словотвірний розбір.
- Визначте синтаксичну роль прислівників у реченнях другого абзацу.

- ② Розгляньте таблицю. З'ясуйте, на які ознаки вказують прислівники.

Прислівник означає:		
ознаку дії	ознаку ознаки	ознаку предмета
якщо пояснює дієслово і дієприслівник: йти, йдучи (як?) швидко; (звідки?) здалеку; (доки?) допізна; (для чого?) наперекір; (чому?) спересердя	якщо пояснює прикметник, дієприкметник або інший прислівник: ясний (у який мірі?) надзвичайно; прочитаний(як?) уважно; (де?) тут; (коли?) звечора; (для чого?) навмисне; (через що?) згарячу; темно (наскільки?) зовсім; (коли?) вдосвіта	якщо пояснює іменник: їзда (яка?) верхи; кава (яка?) по-турецьки; галушки (які) по-полтавськи

- З будь-якими прислівниками кожної групи складіть і запишіть речення. Визначте синтаксичну роль прислівників.

- Пригадайте, що ви знаєте про прислівник. На які питання відповідають прислівники? Яка найголовніша ознака прислівника? Яким членом речення найчастіше виступає ця частина мови?

Прислівником називається незмінна самостійна частина мови, що виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета.

В реченні прислівники найчастіше бувають обставинами, рідше означеннями.

- ③ Прочитайте словосполучення, знайдіть у них прислівники та визначте: а) головними чи залежними словами вони виступають?; б) зі словами яких частин мови поєднуються?; в) які ознаки виражають?

Настояний густо, дискутуючи напередодні, оглянутися довкола, сусідка праворуч, зламати легко, догори обличчям, напрочуд гарний, надто високо, готуючись щодня, читання вголос, звідусіль потрошку, зовсім неправильно, трохи схвилюваний, продаж вроздріб, дуже добрий, занадто забруднений.

- ④ Розгляньте таблицю й скажіть, на які розряди за значенням поділяються прислівники та на які питання відповідають. Доберіть власні приклади.

Розряд за значенням	На які питання відповідають	Приклади
1. Способу дії	як? яким способом?	<i>охайно, напам'ять</i>
2. Місця дії	де? куди? звідки?	<i>тут, там, внизу, близько</i>
3. Часу дії	коли? доки? з якого часу? до якого часу? як довго?	<i>учора, сьогодні, зранку, доти, споконвіку</i>
4. Меті дії	навіщо? для чого? з якою метою?	<i>навмисне, наугад, на зло</i>
5. Причини дії	чому? через що? з якої причини?	<i>згарячу, спросоння, зопалу</i>
6. Міри і ступеня дії	скільки? наскільки? якою мірою?	<i>дуже, удвічі, доволі, трохи</i>

- ⑤ Прочитайте уривок із вірша. Висловте свої міркування щодо вчинка героя.

Ступає пес легко і гордо,
Минає околиць пільму
І кривить задумливо морду,
Мов трішечки сумно йому.
З ним хлопчик, розхристаний
трошки,
Легкий і вугластий, мов птах,
Реберцем губної гармошки
Неквапно веде по вустах.
Удвох вони рушили далі,
Розмови якісь ведучи,
Туди, де стрункі магістралі,
Де сяють вогні і вночі.

.....

У хлопця страждання в обличчі:
– Сім'ю... цей собака... годує.
– Візьми, переплачую втричі,
Дивіться, він ще й вередує!
А дівчинка: – Славно, чудесно!
Яка ж я щаслива, ой нене!
Скажи мені, хлопчику, чесно,
Ти прийдеш у гості до мене?
Приходь! – Колихнулися вії...
Собака вагався спочатку
Та вже з поводочком на шії
В машину пішов за дівчатком.

(За Б. Чалим)

- Знайдіть у тексті прислівники, визначте розряд кожного.

6 Спишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви. Прислівники підкресліть (—...—). Визначте їх розряд за значенням.

1. Буря рве з...мні ризи, б...є їх зверху, збоку, знизу. (*М. Філянський*)
2. В дал...чінь холо...ну без жалю за літом синьоока осінь їде навмання. (*В. Сосюра*) 3. Ни...ько схилилось зав...южене небо. (*Г. Кривда*) 4. Назустріч плив корабель. 5. Паде додолу листя з д...ревини, паде невпинно, чутно, сумовито... . (*І. Франко*) 6. Кайдаш спересердя грюкнув дв...рима. (*І. Нечуй-Левицький*) 7. Всі вулиці Вербівки ніби зумисне обсадж...ні вербами. (*І. Нечуй-Левицький*) 8. Над нами зумлили комарі, біля нас спросоння коли-не-коли схлипувала річ...чка. (*М. Стельмах*) 9. Грім зозла у голову дубові стрілами навхрест ударив. (*І. Вирган*) 10. З обох кінців портрета висят... кінці б...гато вишиваного рушника. (*М. Коцюбинський*)

7 Прочитайте текст. Визначте розряд прислівників та їх синтаксичну роль.

На землю впала темна ніч. Зірки вмить сховалися за хмарами. Люто завиваючи голодним звіром, тягнув вітер з-за Дніпра. А Славути голосно стогнав і ревів спересердя, боляче розбиваючи собі груди об гострі скелі. Він завивав, охоче допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецю.

(За А. Кащенком)

8 Подані словосполучення замініть одним словом – прислівником. Два-три із них введіть у речення. Зробіть синтаксичний розбір складених вами речень.

1. З почуттям подяки, з готовністю віддячити за послугу. 2. Догори обличчям. 3. Охоче, із задоволенням і любов'ю до якого-небудь заняття. 4. Ручним способом, без використання механізмів. 5. У гніві, дуже розсердившись. 6. Піднявшись на кінчики пальців. 7. Услід за тим, що віддаляється. 8. Зігнувши ноги у колінах і тримаючись на пальцях.

Довідка. Навпочіпки, залюбки, вручну, вдячно, горілиць, спересердя, навздогін, навшпиньки.

9 Доберіть до кожного з поданих слів прислівник. Поставте до прислівників питання. З двома словосполученнями складіть речення.

Говорити, обсаджений, підвівшись, схлипувати, накреслити, борщ.

10 Випишіть із повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» п'ять речень з прислівниками. Визначте їх розряд за значенням.

11 До поданих фразеологізмів доберіть близькі за значенням прислівники.

Промокнути до останньої нитки; їсть – аж за вухами лящить; працювати до сьомого поту; усміхатися до вух; говорити з білої гарячки.

Довідка. Необдумано (згарячу), жадібно, наскрізь (повністю, зовсім), важко (дуже сильно), щиро.

- Складіть з двома-трьома фразеологізмами речення.

12 Прочитайте. Яку особливість мають виділені прислівники?

1. Мені й самому **гірко** за його стан... 2. А навкруги **гарно**, як буває напровесні у полі. (М. Коцюбинський)

- Зверте свої міркування з поданими нижче відомостями.

Окрему групу становлять прислівники, які виражають стан природи, стан людини: *Надворі тепло, морозно, гарно. Сумно і тяжко на серці*; ставлення людини до висловлюваного (*необхідно, можна, варто, не варто, потрібно* – та ін.)

Прислівники з цими значеннями в реченні виконують синтаксичну функцію головного члена безособового речення: *В селі пусто і тихо.* (М. Коцюбинський) *Нам приємно працювати.*

13 Спишіть. Установіть, що означають прислівники. Визначте їхню синтаксичну роль.

1. Доброму чоловікові скрізь добре. (Нар. тв.) 2. А ти, мій друже, тільки добре вчись. (Нар. тв.) 3. І хороше, і дивно, і радісно мені, малому, в цім світі... Можна тільки відчуть з вишини, як до сонця тяжіє земля. (М. Стельмах) 4. Чудово, просторо, радісно на придеснянських луках. (Ю. Збанацький) 5. Надворі було тихо, як у хаті. (І. Нечуй-Левицький) 6. Сіро і сумно ставало на заході сонця. (М. Коцюбинський) 7. Ви якось чудно поводитесь зі мною останнього часу. (Леся Українка)

14 Прочитайте текст. До якого типу мовлення він належить? Визначте в ньому «дане» та «нове».

В. Жердзицький. Рідний край

Сонце заходило червоно. Дощові крапельки на деревах і в травах яскраво мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнюючи ліс тоненьким дзвоном. Хмара сповзла за річку і раптом зупинилась там, розгорнувши над лісом велетенські вороні крила. Десь далеко вгорі, над ожередами соломи, скидалися блискавки, поторохкувало.

(Гр. Тютюнник)

- Спишіть. Підкресліть граматичну основу кожного речення. З'ясуйте синтаксичну роль прислівників.
- Поясніть вживання розділових знаків у другому і третьому реченнях.
- Складіть опис картини (усно), вживаючи прислівники.

§ 34. Ступені порівняння прислівників

1) Пригадайте, які прикметники мають ступені порівняння. Які ступені порівняння та їх форми вам відомі?

2) Проаналізуйте таблицю «Творення ступенів порівняння прислівників».

Ступені порівняння	Форми ступенів порівняння	Як творяться	Приклади
1. Вищий	1) проста	за допомогою суфіксів <i>-ш-, -іш-</i>	рано – раніше високо – вище далеко – даліше дотепно – дотепніше
	2) складена	за допомогою додавання до прислівників вищого ступеня слів: <i>значно, набагато, куди, ще, трохи</i>	значно раніше набагато вище куди дотепніше трохи даліше
2. Найвищий	проста	за допомогою префікса <i>най-</i> ; для підсилення ознаки можуть вживатися префікси <i>як-, що-</i>	найдаліше щонайдотепніше якнайвище

Примітка: Деякі прислівники вищого і найвищого ступенів утворюються від прислівників з іншим коренем:

добре – краще – найкраще
погано – гірше – найгірше

- Підготуйте повідомлення про творення ступенів порівняння прислівників. Самостійно доберіть приклади, щоб проілюструвати теоретичні положення. Свою розповідь починайте так:

Прислівники з суфіксами -о, -е, подібно до якісних прикметників, від яких вони утворюються, можуть мати вищий і найвищий ступені порівняння, тобто означати, що одна дія має більше певної якості, ніж інша: Перший літак піднявся високо, другий – вище, третій – найвище.

3) Прочитайте текст. Поділіть його на абзаци. Визначте тему та тип мовлення.

В орлиному гнізді, де недавно спокійно і тихо сиділа на яйцях орлиця, вовтузяться троє жовторотих пташенят. Їхні батьки кружляють у повітрі, виглядаючи ховрахів. Вони безперервно носять у гніздо здобич. Найстарше орля, яке вилупилося з яйця першим, найсильніше і найміцніше. І кричить воно голосніше за всіх, і спритніше від інших підставляє розкритий дзьоб, йому більше і частіше дістається їжа. За ним тягнеться друге. Воно хоч і не таке жваве, як старше, але все-таки умудряється підставити дзьоб. Погано

живеться третьому, найменшому. Кволе від народження, завжди забуте, завжди на останньому місці. І чим старшими стають брати, тим воно більше слабне, втрачає сили. Воно вже не може стати на лапки, швидко витягувати тоненьку, немічну шию. Двоє старших зовсім забивають його.

(З кн. «Друзі і вороги»)

Вовту́зитися (розм.) – неспокійно сидіти, вертітися, крутитися.

Спрі́тно – вправно, метко, уміло, зручно.

Кво́лий – слабий, слабкий, хирявий, хирлявий, хворобливий.

- Випишіть прикметники та прислівники вищого та найвищого ступенів. Поставте до них питання. Виділіть суфікси. Зверніть увагу, яку частину мови пояснюють прикметники, а яку – прислівники.

Прислівники **вищого** і **найвищого** ступенів відповідають на питання **як?** і відносяться до дієслова, дієприкметника, дієприслівника. В реченні вони виступають обставиною. Прикметники середнього роду вищого і найвищого ступенів відповідають на питання **яке?** і пояснюють іменник. В реченні виконують роль означення та присудка.

4 Прочитайте виразно рядки із вірша. Визначте його ідею.

Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.

Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд, без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.

(В. Симоненко)

Вельмо́жний – високопоставлений, знатний; родовитий, багатий, який має значну владу.

Ганьбі́ти – виражати осуд, засуджувати; неславити, соромити.

- Поясніть, як розрізнити найвищий ступінь порівняння прикметників середнього роду і прислівників.
- Що спільне і що відмінне в їх будові?

5 Завдання-змагання. З-поміж поданих прислівників випишіть тільки ті, від яких можна утворити ступені порівняння. Утворіть просту форму вищого і найвищого ступенів.

Акуратно, взимку, абияк, бережно, нарешті, навпростець, вдало, вмить, голосно, мимоволі, тихо, пошепки, напам'ять, надійно, пильно, широко, старанно, спідлоба, щодня, хитро, уважно, угору, чітко, мало, дорого, вдвоє, пішки.

- Складіть 3-4 речення, використовуючи прислівники вищого ступеня.

Зверніть увагу! 1) Приголосні **г, ж, з** при сполученні із суфіксом **-ш-** змінюються на **-жч-**. 2) Суфікси **-к-, -ок-, -ек-** у прислівників початкової форми випадають.

6 Від поданих прислівників утворіть просту форму вищого ступеня. Введіть їх у словосполучення.

I. Вузько, низько, важко, тяжко, дужо, дорого, близько.

II. Високо, широко, легко, далеко, швидко, коротко.

- Поясніть, чому не можна утворити ступені порівняння від прислівників: *остаточно, вічно, смертельно*.

7 Перепишіть. Від прислівників, що у дужках, утворіть просту форму вищого ступеня порівняння.

1. (Рано) почало вставати сонце, (щиро) доглядати землю. (*М. Коцюбинський*) 2. (Широко) розляглася лука, (чутно) плескався та колисався Дніпро, а гори за горами все (**високо**) й (далеко) знімалися. (*Марко Вовчок*) 3. Що (близько) до набережної, то (часто) витикалися з вікон обличчя. (*П. Панч*) 4. Плачте ж, очі, плачте ж, карі, поки не заснули, (**голосно**), (жалібно), щоб вітри почули. (*Т. Шевченко*) 5. (Мало) вкусиш, (швидко) проковтнеш. (*Нар. тв.*)

- Як ви розумієте останнє речення? В яких ситуаціях так кажуть?
- Виділені прислівники розберіть як частину мови.

Розбір прислівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Слово.
2. Частина мови. Загальне значення.
3. Морфологічні ознаки:
 - а) незмінність;
 - б) ступінь порівняння (якщо є);
 - в) синтаксична роль;
 - г) вимова та написання.

Сонце заходило безхмарно, беззагравно – як на сушу та на спеку.

(*О. Гончар*)

Зразок розбору

усного

Безхмарно – прислівник.
Позначає ознаку дії, а саме спосіб дії.
Заходило (як?) безхмарно.
Це незмінне слово.
В реченні виступає обставиною.

письмового

Безхмарно – присл.
Заходило (як?) безхмарно;
спосіб дії, незм., обст.

8 Прочитайте текст. Визначте його тему та головну думку. Доберіть заголовок.

На ліс насувались вечірні сутінки. Вони непомітно виповзали з лісових нетрів і темно-зеленою повін...ю повільно затоплювали все довкола...

Збираючи хмиз на багаття, я йшов високим берегом ставка і біля груші з дуплом наткнувся на горобеня. Воно лежало, розпластавшись на траві, безживне і нерухоме. Заплющені очі його і трохи роззявлений дзьоб обліпили маленькі руді мурашки.

Я обережно взяв пташеня в руку, поздмухував з нього мурашок і приклав до вуха.

В холодному горобенятковому тільці ледь чутно стуконіло серце...

Повернувшись до намету, я дістав термос і через соломинку капнув у дзьоб пташеняти трохи солодкого чаю. Воно швидко опритомніло. А коли я нагодував його гречаною каш...ю і ще раз напоїв чаєм, воно й зовсім ожило – почало спинатись на ніжки і цівкати.

Цівкало воно дедалі голосніше – проникливо і невимовно тоскно. Це був плач покинутої малої дитини, від якого щеміло серце.

(А. Орлик)

Опритомніти – знепритомніти (антонім); опам'ятатися.

Намёт – шатро.

Безжівний – бездиханний.

- До якого типу мовлення належить текст? Із яких частин складається?
- Напишіть докладний переказ тексту за самостійно складеним планом.
- Підкресліть прислівники, визначте розряд кожного.
- Від прислівників способу дії утворіть усі можливі форми ступенів порівняння.
- Будь-яких два прислівники розберіть як частину мови.
- Поясніть пропущені орфограми в словах.

§ 35. Твір-опис зовнішності людини за картиною

- 1 Прочитайте. Зверніть увагу: чому коваль на портреті бронзовий та монументальний? Чому так багато уваги приділяється його рукам, підкреслено їх грубезність? З якою метою художник вдався до таких деталей, як сліпучо-синє небо, гілка бузку, робочий фартух і сонне дитинча в сліпучо-білій сорочинці на руках портретованого? Що виразняє через ці деталі художник: умови життя коваля чи риси його вдачі?

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріарх свого племені, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав.

І тримав на колінах сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидючи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей. Це вона – Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінської картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Це один-єдиний раз була вістка від нього, – прислав батька, такого живого, такого викапаного. Руки були намальовані широченними мазками ... – і це найбільш вражало – своєю правдою, грубі, необтесані ковальські руки.

(І. Багряний «Сад Гетсиманський»)

По-дилетантськи – як дилетант, тобто особа, що займається якоюсь справою, але її знання у цій справі поверхові.

Било повінню – тут: сяяло дуже яскраво.

Монумен­тальний – тут: величезний, грандіозний, такий, що вражає своїми розмірами.

Патріарх – тут: родоначальник, прабатько.

Дебелій – сильний, дужий, широкоплечий.

Викапаний (розм.) – схожий, як дві краплі води, вилитий.

2 Розгляньте портрети (на кольоровій вкладинці № 2, 3).

- Напишіть твір-опис за однією із картин за самостійно складеним планом.

§ 36. Способи творення прислівників

1 Проаналізуйте таблицю.

Способи словотворення	Приклади
1. Префіксальний	за- : темно—затемно не- : високо — невисоко ні- : коли — ніколи на- : певне — напевне
2. Суфіксальний	-о- : глибокий — глибоко -чі : три — тричі -сь : куди — кудись -небудь : де-небудь
3. Префіксально-суфіксальний	по-, -и (-ому) : козацький — по-козацькому, по-козацьки з-, -у : далекий — здалеку за-, -о : світлий — засвітло
4. Складання слів, однакових чи близьких за змістом	тихо — тихо-тихо, рано — рано-вранці мало — мало-помалу
5. Злиття основ слів	ліворуч, праворуч, споконвіку, голіруч
6. Перехід інших частин мови у прислівники	шко́да — ім., ж. роду, Н. відм. шкода́ — прислівник стріло́у — ім. в О. відм. і прислівник

- Користуючись таблицею, доберіть приклади кожного способу словотворення.
- Складіть зв'язну розповідь про творення прислівників.

2 Спишіть. Від яких частин мови і яким способом утворилися прислівники.

Зразок. Гарно — гарний; по-нашому — наш.

Високо, тривожно, недавно, немало, ніяк, ніколи, дотепер, доволі, поволі, колись, вгору, деколи, спершу, тричі, надвоє, мимоволі, повсякчас, по-румунськи, по-літньому, низько-низько, вряди-годи, люб'язно, зліва.

- Складіть з деякими прислівниками речення. Визначте, яким членом речення виступають прислівники.

3 Прочитайте текст.

Після смерті Штефана чел Маре Молдова дуже швидко втратила незалежність, бо уже наприкінці 30-х років XVI століття була поневолена султанською Туреччиною.

Турецьке гноблення примусило багатьох молдованів тікати за Дністер, в Україну. На допомогу молдовському народові у боротьбі проти турецької навали неодмінно приходили українські козаки. Достеменно відомо, що в 1595 році загони козаків на чолі з Лободою та Наливайком двічі осаджували фортеці Бендери і Кілію, а також звільнили надійно укріплений пункт Сміл, де пізніше турки збудували фортецю Ізмаїл.

- Пригадайте, що ви знаєте про ті далекі часи. Що вам відомо про Штефана чел Маре? Про фортеці в Бендерах, Сороках, Ізмаїлі, Хотині?
- Знайдіть у тексті прислівники, визначте спосіб їх творення.

В українській мові переважна більшість прислівників утворюється від прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*.

Поширеними є також суфікси *-чі, -сь, -небудь, -таки, -ки (пошепки), -ма (дарма)*.

4 Спишіть, позначте суфікси прислівників. З трьома з них складіть речення.

Колись, невпинно, хороше, впевнено, байдуже, тричі, потайки, як-небудь, заслужено, коли-небудь, пошепки, двічі, гаряче, все-таки, навесні.

5 Завдання-змагання. За названим способом творення та коротким тлумаченням лексичного змісту назвіть і запишіть прислівники.

1. Префіксальний спосіб: дуже гарно, не в потрібний момент, немає куди, часом.

2. Префіксально-суфіксальний: перший раз, з близької відстані, ледь помітно, трохи, кругом чого-небудь, до недавнього часу.

3. Злиття основ: на швидку руку, голими руками, у три рази, босими ногами, по праву руку, своїми руками, інколи.

Довірка. Власноруч, втричі, праворуч, прегарно, нікуди, голіруч, деколи, уперше, босоніж, зблизька, злегка, навкруги, праворуч, донедавна, невчасно, непомітно, нашвидкуруч, коли-не-коли, недовго, небагато.

6) Спишіть. Підкресліть прислівники, з'ясуйте спосіб творення кожного.

1. Перебіг несподівано подвір'ям вітер, зашуміли попідвіконню вишняки. (М. Стельмах) 2. Книжко-розрадо, вдень і вночі ти до життя добираєш ключі. (О. Підсуха) 3. Неначе насінині, вірю слову, щомиті нахиляючись над ним. (Н. Гнатюк) 4. Знадвору влітає в хату приглушений гомін. (М. Коцюбинський)

7) Прочитайте. Визначте головне слово у словосполученні. Поставте питання від головного слова до прислівника. Визначте розряд прислівників.

Старанно працювати, прокинутись рано, дуже старанний, розбити вщент, зробити згарячу, виступив наперекір, повернутися вчасно, трохи стомлений.

- Зробіть морфологічний розбір слова *стомлений*.

8) Прочитайте і визначте, до яких частин мови належать омонімічні слова.

Звернути в бік лісу, звернути вбік; розв'язувати проблему вдвох, в двох судинах; готуватися вдень, в день від'їзду; радимось вкупі, в купі листя їжачок; зібрати докупи, до купи яблук; ми всі заодно, за одно зауваження; розрізати надвое, на двоє діб відкласти працю; вивчити напам'ять, подарувати на пам'ять; вимити начисто, на чисто підметену підлогу; насилу підвівся, понадіявся на силу; вийшло по-твоєму, по твоєму щоденнику; дме вітер по-осінньому, по осінньому небу пливуть хмари.

- Розкажіть, як ви відрізняєте прислівники від однозвучних іменників, прикметників, числівників. Якщо виникають труднощі у виконанні завдання, зверніть увагу на поданий нижче зразок міркування.

Міркуйте. Вони *вдвох* хутенько піднялися на високу гору. (О. Десняк) Піднялися (як?) *вдвох*. Слово *вдвох* позначає спосіб дії, залежить від дієслова, не змінюється, в реченні виступає обставиною. Таким чином, це прислівник.

Помістилися ми в двох хатах дуже добре і просторо. (Леся Українка)

(В скількох?) хатах – *двох*. Слово *два* означає число, вжите в формі М.в., ж.р. – це числівник, в реченні виступає означенням. Таким чином, це числівник з прийменником (*в двох...*).

Прислівники, які пишуться разом, слід відрізняти від однозвучних з ними форм непрямих відмінків іменників, прикметників, числівників та займенників з прийменниками, що пишуться окремо.

Прислівники означають різні обставини, вони не можуть мати при собі пояснюючих слів, незмінні і найчастіше пов'язуються з дієсловом, дієприслівником чи дієприкметником.

Наприклад: *Звечора* було тепло. *З вечора* самодіяльності ми повернулися рано. Робота невдала, тому що зроблена *нашвидку*. Змагання *на швидку* їзду починаються завтра.

- 9) Спишіть, вибравши з двох слів, поданих у дужках у кінці кожного речення, потрібне за змістом і поставте його на місці крапок.

1. Не надійся на ..., зміст домашніх завдань записуй у щоденник. – Коригуючи вогонь, Брянський рідко заглядав у таблицю, бо знав її (О. Гончар) (напам'ять – на пам'ять) 2 ... ловили щук, ... пускали змія. – ... кімнатах другого поверху розмістили експонати музею. (Баб.) (уп'ятох – у п'ятох) 3. Багіров інструктував свою штурмову групу – Найбільше творчих зусиль ми вклали ... наше заняття. (О. Гончар) (в останнє – востаннє). 4. ... голубій чорнів гребінь гір. – ..., за присадкуватими будиночками, починалася тайга. (Баб.) (вдалині – в далині) 5. Люди були ... потомлені, їм необхідний був сон. (Г. Тютюнник) – Вкраїну з краю ... проходили з боями. (В. Сосюра) (вкрай – в край) 6. ... вікно погасло і знов засвітилось. – ... березі річки ходили люди. (В. Сосюра) (потому – по тому)

- 10) Складіть речення з поданими прислівниками та однозвучними словами.

Доволі – до волі; увись – у вись; вгору – в гору; по-новому – по новому, по-моєму – по моєму; додому – до дому; назустріч – на зустріч; насторожі – на сторожі.

- 11) Прочитайте і спишіть, ставлячи знак наголосу у прислівниках. При потребі звертайтеся до словника.

Надвоє, натроє, нарізно, наново, начерно, заново, абияк, абикуди, деколи, деяк, абиде, тепло, тихо, радісно, глухо, тяжко, гаряче, хороше, високо, глибоко, порожньо, значно.

Наголос переноситься на перший склад у прислівниках з префіксом *на-, за-, абиде-*, а також у прислівниках на *-о*, утворених від прикметників з наголосом на закінченні.

У складних прислівниках, утворених злиттям основ, наголос може падати і на першу, і на другу основу: *босоніж, праворуч, потойбіч, натщесерце, воднораз, ліворуч, обабіч, чимраз, голіруч*.

- 12) Прочитайте уривок. Скажіть, що символізує роса. Які прислів'я ви знаєте зі словом *роса*? Які побажання є зі словом *роса*?

Роса віддавна широко використовувалась у народному побуті. Люди помітили лікувальні якості роси і тому силоміць примушували дітей ходити по ній босоніж, особливо вранці. Тоді не болітимуть ноги. Дівчата також щоранку умивали личка у росі, щоб вони були свіжими і рум'яними. Роса – це символ здоров'я, чистоти; образ українського фольклору.

За міфами індоєвропейців, роса – це сльози, що рясно спадають із очей прекрасної богині Зорі. У давнину деякі слов'янські народи вважали росу сльозами Богородиці.

(З журналу)

- Перекажіть текст. До якого стилю він належить?
- Знайдіть прислівники. Випишіть їх разом зі словами, від яких вони залежать. Вкажіть, яким способом утворені прислівники. Поясніть, де можливо, в них наголос.

§ 37. Правопис прислівників. Букви *н* і *nn* у прислівниках

- ① Прочитайте уривок. Доберіть заголовок. Як народ ставиться до книги? Наведіть два-три прислів'я або приказки про книгу.

Певно, ніщо так глибоко не передає духов...ого життя народу, як книга – непереверше...ий, бездога...ий витвір людського генія. Це стосується і книги дав...ьої, рукопис...ої. Збереглося таких реліквій не так уже й багато. А ті, гума...і, що вцілили у вирі історич...их подій, – здебільшого ветхі, пошкоджене...і. Береш їх до рук, і здаються вони зране...ими птахами, які чекають нашої допомоги. Та справа ця нелегка. Треба витратити багато часу і зусиль, щоб ожили рукопис...і шедеври, розпорошені по сховищах бібліотек і архівів.

(За І. Мельником)

- До якого типу мовлення належить поданий текст? Обґрунтуйте свою думку.
- Чому книги спочатку писали від руки? Слово «Біблія» означає «книга». Що ви знаєте про цю книгу?
- Випишіть прикметники і дієприкметники, вставляючи пропущені букви *н* і *nn*. Поясніть їх написання.

- ② Утворіть від кожного слова прислівник. Запишіть їх. Зробіть аналіз за будовою прикметників і дієприкметників та утворених прислівників.

Цінний, єдиний, щоденний, впевнений, гостинний, туманний, розкішний, зелений, стурбований, бездоганний, радісний, засмучений.

- Подумайте, чи є залежність в написанні *н* і *nn* у прислівниках та прикметниках і дієприкметниках, від яких ці прислівники утворені.

У прислівниках пишеться стільки *н*, скільки їх було у прикметниках та дієприкметниках, від яких ці прислівники утворилися. Цінний – *цінн*о, впевнений – *впевне*но.

Запам'ятайте! Дві букви *н* пишеться у прислівниках *зрання*, *навмання*, *попідтинню*, *попідвіконню*, *спросоння*.

Орфограма

Букви *н* і *nn* у прислівниках:
невпинно, зацікавлено.

- ③ Прочитайте. Поясніть правопис *н* і *nn* у прислівниках.

1. Біла чайко, що кружляєш над водою низько-низько? Чом же ти так безупинно б'єшся й жалібно квилиш? (Б. Лепкий) 2. Ще недавно в п'ятьмі ночі там зоріли тільки сни. (Б. Лепкий) 3. Сонце востаннє землі усміхається й тихо за гори далекі ховається. (С. Черкасенко) 4. Джмелями літаки собі гудуть, і джміль до них гуде собі спросоння. (І. Драч) 5. Вже хміль всихає понадтинню. (Л. Костенко)

- Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

4) Спишіть, вставляючи, де потрібно, на місці крапок *н* або *nn*.

1. Працювати віддан...о. 2. Зробити закон...о. 3. Написати старан...о.
4. Виступати схвильован...о. 5. Ставитися до навчання сумлін...о. 6. Повернутися зран...я. 7. Почувати себе юн...о.

5) Доберіть до поданих прислівників, що пишуться окремо, спільнокореневі з орфограмою «Букви *н* і *nn* у прислівниках».

Без кінця, без ладу, без упину, без тями, без смаку, без промаху.

- З будь-якими двома парами прислівників складіть речення.

6) Завдання-змагання. До поданих прислівникових сполук доберіть синонім-прислівник.

Без міри, рік у рік, без кінця, без угаву, день у день, без сумніву.

7) Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

Впевне...но, безнастан...о, неждан...о, замислен...о, глибин...о, старовин...о, неперевершен..., несподіван...о, натхнен...о попідвікон...ю, мальован...о, буден...о, зран...я, неказан...о, радісн...о.

- З виділеними прислівниками складіть речення. Прислівники розберіть як частину мови.

§ 38. Не і ні з прислівниками

1) Пригадайте відомі вам правила написання *не* і *ні* з різними частинами мови, в тому числі з прислівниками. Розгляньте таблицю «Написання *не* з прислівниками».

<i>не</i> з прислівниками пишеться разом (виступає в ролі префікса), якщо:	<i>не</i> пишеться окремо (виступає в ролі частки), якщо:
1. Додаванням « <i>не</i> » утворюється слово з протилежним значенням, яке можна замінити синонімом без <i>не</i> , або близьким за значенням виразом: достатньо – <i>недостатньо</i> (замало), далеко – <i>недалеко</i> (близько).	1. Має при собі пояснювальні слова далеко, зовсім, аж ніяк, нітрохи : нітрохи не важко, далеко не гарно, зовсім не впевнено, аж ніяк не грамотно.
2. Слово <i>не</i> вживається без <i>не</i> –: нев тямки, не забаром, не впинно.	2. В реченні є протиставлення із сполучником а : <i>сестра подивилась не весело, а якось дуже печально, сумно.</i>

Ні в прислівниках є префіксом, а тому пишеться разом: *ніде* (немає де), *ніде́* (в жодному місці), *ніку́ди*, *нізачо*, *ніко́ли*, *нітрохи*.

Окремо **ні** з прислівниками пишеться в деяких фразеологічних зворотах: *ні с'як ні так*, *ні світ ні зоря* (зрання, темно), *ні туди ні сюди*, *ні жарко ні холодно*.

Орфограма

Не і ні з прислівниками:
нелегко, невдовзі, не скоро, ніколи.

- 2) Випишіть сполучення слів в такому порядку: 1) без *не* слово не вживається; 2) з префіксом *не-*; 3) з часткою *не*.

Міркуйте. 1) (Не) впинно нісся, – **невпинно** пишу разом, тому що слово без *не* не вживається.

2) Невипадково зустрів. – Пишу **невипадково** разом, тому що це слово можна замінити близьким за змістом (спеціально, закономірно, навмисне). В цьому слові *не-* є префіксом.

3) Не густо, а рідко посадили. – Пишу **не густо** окремо, тому що є протиставлення із сполучником *а*.

(Не) порушно стоять. Пришити гудзик (не) міцно. Пришити (не) міцно, а слабко. Подивитися (не) довірливо, (не) дружелюбно. Подивитися (не) довірливо, а з підозрою. Злетіти (не) високо. Злетіти (не) високо, а низько. (Не) помітно пройти. (Не) легко аргументувати. Підносити вантаж (не) легко, а важко. Пройти (не) помітно, а на виду у всіх.

(Не)впинно прагнути. (Не) вдовзі опинився. З'явитися (не) гадаю. Дивитися (не) винно.

- 3) Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему та основну думку тексту.

Не знаю, як би склалася моя доля, коли б біля неї не стояла (не) змінно, мов благання, моя зажурена мати. Я досі (ні) як не забуду на своєму чолі, біля свого серця спокій і тепло її потрісканих рук. Може, тому й було теплі так (не) мало, що воно трималося не на поверхні, а в глибоких шпаринах материнських рук.

(Не) вдовзі страшні (не) статки впакували нас в стару дідівську клуню. Тут ми якось (не) хитро обладнали хижку на двоє підсліпуватих віконць. Чого в хижці було (не) змірно багато, то це диму і цвіркунів. Тієї бісової худоби (ні) як (не) можна було сп'єкатись.

(Не) скоро батько стягнувся на стару корівчину. Та (не) довго пробула вона в нас. (Не) забаром батько продав корову, а я пішов учитися.

(За М. Стельмахом)

- Випишіть, розкриваючи дужки, прислівники разом зі словами, від яких вони залежать. Поясніть написання прислівників.

- 4) Завдання-змагання. Доберіть до поданих слів синоніми з префіксом *не-*.

Близько, брудно, відчайдушно, вороже, дешево, легко, нудно, низько, мало, обов'язково, помилково, раптом, розсіяно, стисло, сумно, тихо, три-возно, удавано, хмуру, жорстоко.

- Складіть по два речення з спільнокореновими прислівниками з часткою *не* і з префіксом *не-*. Підкресліть прислівники як члени речення.

- 5 Поясніть значення поданих фразеологічних сполучень. Скажіть, з якими частинами мови сполучається *ні*. Установіть, де воно є часткою, а де – префіксом чи сполучником.

На Миколи та й ніколи. Ні в тин ні в ворота. Грошей ні копійки. Ні собі ні людям. Ні туди ні сюди. То снідаю, то обідаю, а погуляти ніколи. Ніколи вгору глянути.

(Нар. тв.)

- Уведіть два звороти в речення.

Зверніть увагу! Кома між частинами сталого виразу не ставиться, хоч сполучник *ні-ні* є повторюваним.

- 6 Запишіть подані слова у такій послідовності: спочатку прислівники, потім – заперечні займенники. Поставте знак наголосу в них.

Ніяка, ніде, нікого, нітрохи, ніколи, ні від чого, ніде, **нізачо**, нічим, нічого, **ніякого**, нікуди, ніскільки, нізвідки, ніщо, ні від чого, ніяк, нівідкіль, нінащо.

- З виділеними словами складіть речення. Зробіть їх синтаксичний розбір.

- 7 Перепишіть, розкриваючи дужки і вставляючи на місці крапок пропущені букви. Підкресліть прислівники. Поясніть їх написання з *не* і *ні*.

1. Як спрага мучила! Та (ні)коли було припасти й освіжити палке чоло. (В. Коломієць) 2. У Ки...ві бути і пісні (не) чути, такого гріха я (не) міг би забути і (не) дарував би собі вже (ні) коли. (О. Маковей) 3. З золотом, як з вогн...м: і тепло з ним і (не) бе...печно. (Нар. тв.) 4. Він ще не знав того, що (ні) земля, (ні) сонце (ні) коли не ст...ять на місці. (Ю. Збанацький) 5. (Не)забаром Олег натрапив на п...черу. Хлопец... (не) скоро вийшов зі своєї схованки. Чи (не) краще буде ...початку ро...повісти про се Максимові? (Не) довго думаючи, Олег скотивс... вниз, просто на во...кий пр...бережний пісок. (Не) помітно на...ходив вечір. (За тв. О. Донченка)

- Поясніть значення прислівників **ніко́ли** – **ні́коли**; **ніде́** – **ні́де**.

§ 39. *И* та *і* в кінці прислівників

- 1 Користуючись поданою нижче таблицею, розкажіть про написання *и* та *і* в кінці прислівників.

и пишеться:		
у кінці прислівників з префіксом по- , утворених від прикметників, після к, ч : по-людськи, по-дитячи	в кінці прислівників після г, к, х : мовчки, навкруги, трохи, верхи, навшпиньки	в прислівниках: восени, безвісти, почасти

Буква *и* пишеться в кінці прислівників після букв, що позначають тверді приголосні, а буква *і* – після букв, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: доволі, донині, вгорі.

Увага! Якщо прислівник без префікса **по-**, то в кінці слова після **ч** пишеться **і**: *вночі, двічі, опівночі*.

2 Поясніть написання *и* та *і* в кінці прислівників. Уведіть їх у словосполучення.

Навкруги, навшпиньки, верхи, по-англійськи, по-румунськи, восени, насподі, безвісти, ввечері, докупи, поволі, нітрохи, врешті, навпаки, тричі, по-сорочи, зовні.

Безвісти

почасти

поночі

Орфограма

Буква *и*, *і* в кінці прислівників:
навесні, трохи, по-українськи.

3 Прочитайте уривок. Визначте його тему. До якого стилю він належить?

Добре було у вересні та на початку жовтня. Виходимо з дому о п'ятій годині, а надворі уже видно чи розвидняється. Тепер нам починає розвиднятися під райцентром. А то поночі йдемо: один за одним, вервечкою, слід у слід, і міняємося місцями – або Василь попереду, або я. Робимо протопти наосліп, навпомацки.

(Гр. Тютюнник)

- Знайдіть прислівники на *и*, *і*. Обґрунтуйте правопис. Випишіть їх разом зі стрижневими словами.

4 Перепишіть, вставляючи на місці крапок букви *и* або *і*.

1. Опівноч... айстри в саду розцвіли. (Олександр Олесь) 2. Надвор... розцвітав ранок. (Панас Мирний) 3. Навшпиньк... виглядають жоржини через тин. (Л. Костенко) 4. А навкруг... така твереза осінь. (Є. Маланюк) 5. Ще не раз загляне в вічі промінь золотий, і не двіч... в гай закличе голос молодий. (Є. Маланюк) 6. Я мовчк... сів і слухать став, як лист сухий з верби спадав. (М. Філянський)

5 Спишіть прислів'я, вставляючи на місці крапок пропущені прислівники. Поясніть написання прислівників.

Потрапив між ворон – ... й каркай. Вдача овеча – ... й мекече. Це такий, що за шматок кишки піде сім верст... . Краще раз побачить, як... почути. Лінивий – ... робить, а скупий ... платить.

(Нар. тв.)

Довідка. По-воронячи, по-овечи, пішки, тричі, двічі.

- В яких ситуаціях спілкування вживають подані прислів'я? Опишіть усно такі ситуації.
- Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

6 Складіть і запишіть невеликий твір-роздум за одним із прислів'їв із попередньої вправи. Підкресліть прислівники. Два з них розберіть як частину мови (усно).

§ 40. Твір-опис зовнішності людини за власними спостереженнями

- 1 Прочитайте два описи зовнішності людини. Визначте стиль мовлення кожного із уривків.

I. Справді, Таня була далеко не красуня. Широкоплеча, рівна в стегнах і талії, вона більше скидалась на кремезного здоровила-парубка, ніж на дівчину. На ногах, коротких і міцних, стояла твердо, по-моряцькому, весело грала маленькими, ледь косуватими очима. Певно, ті очі та ще заразлива щира посмішка надавали Тані такої симпатії, що можна було годинами невідривно дивитись їй у вічі. Особливо привабливою Таня була тоді, коли розповідала щось веселе, дотепне.

II. Шухновський нагадував не нащадка робітника, а швидше поповича. Йому було за добрих сорок. Обличчя кругле, рожеве, щоки обвислі, тільки борода суха, гостра, випинається неправильним трикутником. Ніс широкий, обрубаний, очі сірі і холодні, посаджені далеко, розумно поблизкують з-під пенсне в золотому обідку. Зім'ята льняна косоворотка недбало розхристана, з-під неї видно спітнілі волосаті груди. Руки великі, пухлі, товсті пальці пожовтіли від нікотину.

(Ю. Збанацький)

- Скажіть, на які деталі зовнішності звертає увагу автор? Як вони допомагають у розкритті внутрішнього світу кожного із героїв?
- Випишіть портретну лексику з кожного тексту за групами: вік, зріст, обличчя, очі, ніс, губи, рот, волосся...

- 2 Розгляньте репродукції картин, що на кольоровій вкладці № 4 та на стор. 318. Опишіть будь-який портрет, використовуючи портретну лексику.

Вік – біля двадцяти, тридцять з гаком, не більше двадцяти п'яти, за тридцять, років під сорок п'ять, середнього віку, похилого віку.

Постать (постава) – струнка, як очеретина, атлетичної будови, могутні жилаві руки, широкі плечі, високий, середній, невисокий, бездоганно збудований, стрункі та міцні руки і ноги, статечна людина; кремезний, присадкуватий, вайлуватий.

Обличчя – надзвичайно гарне, кругле; повне, довгообразе. Під час посмішки обличчя набуває м'якого і ніжного виразу; обвітрене, засмагле, ніжне підборіддя, обличчя в ластовинні, правильні (неправильні) риси обличчя. Червоне лице з навислими бровами і білими вусами.

Очі – голубі, карі, сині, чорні, сірувато-зеленуваті, великі, маленькі, сірі, пронизливі, ясні, мов шматочки ранішнього неба; смутні пильні очі, два блискучих діаманти, жваві і блискучі.

Ніс – кирпатий, широкий, прямий, рівний, маленький, трохи горбатий, товстий, довгий.

Губи – тонкі, червоні, безкровні, бліді, яскраві, рот з тонкими губами; білі, як сніг, зуби.

Рот – дитячий, стиснутий, широкий, невеликий, маленький.

Волосся – довге, коротке, русаве, пряме, кучеряве, золотаве, біляве, пишне, хвилясте, пшеничне, сиве, чорне, сива чуприна, модна зачіска, довгі коси віночком на голові, коротка стрижка, лисий.

Блондин (ка), брюнет (ка), шатен (ка).

3 Складіть діалог за поданою ситуацією.

До вашої подруги має приїхати сестра, але подруга зайнята і не може її зустріти. Вона просить вас це зробити, поїхати на вокзал. Ви погоджуєтеся і розпитуєте, як виглядає дівчина, яку необхідно зустріти.

І. Сирота. Портрет дівчини

4 Прочитайте два оголошення. Визначте стилі мовлення. Якою є мета цих описів? Чи впливає мета на стилістичний тип опису?

І. Розшукується дівчинка. На вигляд років дванадцять-тринадцять, зріст – біля 140 см, худорлява. Обличчя овальне, ніс прямий, волосся темне, кучеряве, очі карі. Одягнена в джинси синього кольору і червону куртку, на ногах – кросовки. (Із оголошення)

ІІ. Розшукується Принько Іван, уродженець Республіки Молдова. На вигляд 37–40 років, високого зросту, худорлявої статури, обличчя ромбовидне, смагляве, брови дугоподібні, очі карі, ніс середній, волосся пряме, чорне, стрижка коротка.

Був одягнений: куртка світло-зелена, светр з візерунками, зелений, чорні вельветові штани, чорні туфлі. (З газети)

5 Уявіть ситуацію: для участі в зйомках нового фільму кіностудії потрібні актори на ролі: 1) героїні фільму – молодій вчительки; 2) героя фільму – селянина похилого віку. Які вимоги як режисер ви поставите до кандидатів на ці ролі?

6 Напишіть твір-опис подруги чи одного із членів вашої родини. Використовуйте портретну лексику.

§ 41. Дефіс у прислівниках

1 Утворіть прислівники від поданих слів, додаючи слова із довідки. Зверніться до таблиці (стор. 102), щоб перевірити правильність виконання завдання.

Куди, де, як, звідки.

Довідка. Будь-, -небудь, -таки, -то, казна-, хтозна-, -от.

Через дефіс пишуться прислівники

№ п/п	Спосіб творення	Приклади
1	від прикметників і займенників за допомогою префікса по- і суфіксів -и, -ому ;	по-козацьки (-ому), по-християнськи (-ому), по-нашому
2	від числівників за допомогою префікса по- і суфікса -е (-є) ;	по-перше, по-друге, по-третє
3	за допомогою префіксів будь-, казна-, хтозна-, бозна- ;	будь-коли, казна-як, хтозна-де
4	від суфіксів -небудь, -таки, -то, -от ;	де-небудь, так-то, де-таки, як-от
5	від синонімічних чи антонімічних пар, або повторенням слів із службовими частинами мови	давим-давно, тишком-нишком, рано-вранці, де-не-де, коли-не-коли, хоч-не-хоч, більш-менш

2 Прочитайте речення. Випишіть прислівники, поясніть їх написання.

1. Водю чортзна-як крутило, що трохи всіх не потопило. (І. Котляревський) 2. Осіння вже пора по-вовчи закрадалась. (М. Рильський) 3. По-осінньому сонце світило, вітер вив у холодних кущах. (В. Сосюра) 4. Вряди-годи по верхів'ях дерев пролітав вітер. (Гр. Тютюнник) 5. Дні текли по-ярмарковому і, може, саме тому жваво. (І. Багрянний) 6. Пліч-о-пліч сядем між беріз, віч-на-віч тихо поговорим. (П. Камінський) 7. Знаю, що мрія та могла б мене хтозна-куди завести. (П. Тичина)

всього-на-всього
як-не-як
будь-що-будь
віч-на-віч

з діда-прадіда
з давніх-давен
без кінця-краю
ось-ось

сам на сам
раз по раз
рік у рік
кінець кінцем

3 Прочитайте речення. До якого стилю мовлення він належить?

Небо сьогодні блакитніло (по) весняному, свіже й високе, вище, ніж (будь) коли. Там у степу п'ярко пахла розмерзла земля і птиці, звиваючись над нею, пробували свої (по) дівочому чисті голоси.

В ті дні Зоя лише коли (не) коли могла розмовляти з батьком. Але, мабуть, саме в ті дні її дитячому гострому розумові повністю відкрилося батьківське серце, його буденна велич, його сталева незламна воля. (За О. Гончаром)

- Перепишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання прислівників.
- Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

4 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прислівників.

Будь (коли), як (небудь), казна (де), (хтозна) звідки, (по) новому, (по) юнацьки, (по) українському, по (друге), (любо) дорого, зроду (віку), тишком (нишком), ось (ось).

- З двома прислівниками складіть речення.

- 5 Завдання-змагання. Прочитайте словосполучення. Замініть кожне з них прислівником, який пишеться через дефіс. Виграє той, хто правильно запише усі прислівники, пояснить їх правопис та вживання в мовленні.

1. У всякий час, хоч коли. 2. У якомусь місці, десь. 3. Румунською мовою. 4. В окремих місцях, рідко; мало, де. 5. Невідомо куди. 6. Якимсь чином; неясно, як саме. 7. Не так, як раніше; інакше, як до цього. 8. Дуже рано. 9. Дуже давно. 10. Дуже багато. 11. Час від часу, зрідка, інколи. 12. У всякому місці, хоч де. 13. Удвох, наодинці з ким-небудь. 14. Як би там не було, за будь-яких умов. 15. Незалежно від чийогось бажання, мимохіть. 16. Тихо, без шуму, потай, крадькома. 17. З трудом, майже непомітно або нечутно. 18. То в один, то в інший бік; взад і вперед.

- 6 Запишіть можливі однокореневі прислівники до поданих слів. Позначте в них орфограму, яку вивчаєте (див. зразок в таблиці).

хтозна-	як, стільки, коли	-небудь
казна-	де, куди, звідки, десь	-то
будь-	чому, чомусь	-от
по-	перший, третій,	-е, -є

- З двома-трьома прислівниками складіть словосполучення «дієслово+прислівник». На які питання відповідають ці прислівники?

- 7 Замініть виділені вирази прислівниками і запишіть за зразком:

Зразок. Стрибає, як заєць – стрибає по-заячи. Зробив, як ви просили – зробив по-вашому.

Вчиться, як школяр; мжичить, як восени; робить, як товариш.
Вийшло, як ти думав; трапилось, як я передбачала.

- 8 Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Якими частинами мови є омонімічні слова?

Світить (по)весняному, (по) весняному бездоріжжю; (по) осінньому прохолодно, (по) осінньому лісі; буде (по) нашому, (по) нашому місту; (по) перше, це цікаво, а (по) друге, корисно; треба пофарбувати не (по) перше, а (по) друге вікно; радіє (по) дитячому, (по) дитячому личку.

- З двома парами словосполучень складіть речення. Розберіть їх за членами речення.

Прислівники з префіксом **по-** необхідно відрізняти від спільнокореневих прикметників, займенників, числівників з прийменником **по**.

Прислівники означають ознаки дії, відповідають на питання *як?*, відносяться здебільшого до дієслова і не відмінюються. Прикметники, займенники, числівники, вжиті з прийменником **по**, означають різні ознаки предметів. Вони відповідають на питання *по якому? по чийому? по котрє?*, відносяться до іменника і відмінюються.

- 9 Спишіть, розкриваючи дужки. Вставте пропущені букви. Якими членами речення є виділені слова? Вкажіть, якою частиною мови вони є?

1. Шумить (по) іншому той сад, і квіти пахнуть (по) новому. (В. Сосюра)
2. Ой у ліску, у лісоч...ку (по) новому мості козаченько кон...м грає, іде до нас в гості. (Нар. пісня) 3. (По) осінньому небу повільно пл...вуть сірі хмари. 4. Глухо, (по) осінньому, гули дерева. 5. Віддаль до узгір...я ми міряли (по) своєму, на око. 6. Команд...р роти ще довго снував (по) своєму табору. (О. Гончар) 7. (По) перше, Андрій Чумак із цих місць, (по) друге, він відмінний авіаінжен...р. 8. Цього року він од...ржав відпустку (по) перше серпня включно.

- Яке речення відповідає поданій схемі: □, і □ ?

Хоч-не-хоч
пліч-о-пліч
по-латині

всього-на-всього
на-гора
десь-колись.

- 10 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Свій час не можна планувати будь-як. Не слід забувати, що людська працездатність не однакова протягом дня. У школярів є два піки дієздатності – з восьмої до одинадцятої та з шістнадцятої до вісімнадцятої. Після цього часу настає спад, коли працюється важко-важко. До режиму дня потрібно підходити по-науковому.

Звичайно, кожен будує роботу по-різному.

Та якщо поставитися до режиму по-серйозному, треба пам'ятати, що після вісімнадцятої сидати за уроки просто шкідливо. Візьмешся за виконання завдань хтозна-коли, то й виконаєш їх казна-як.

- Яке питання можна поставити до тексту?
- Розкажіть, як ви плануєте свій робочий день? Чи дотримуєте режиму?
- Знайдіть прислівники, які пишуться через дефіс. Випишіть словосполучення «дієслово + прислівник». Поставте питання до прислівників. Поясніть орфограми.

§ 42. Написання прислівників разом і окремо

① Розгляньте таблицю, складіть за нею розповідь про написання прислівників разом.

№ п/п	Разом пишуться прислівники
1.	Утворені за допомогою префіксів прийменникового походження: вголос, вбрід, врозтіч, підряд, напам'ять, нараз.
2.	З префіксами прийменникового походження, якщо в слові є суфікси: -о, -е (-є), -і, -и, -ки, -у (-ю), -а, (-я): <i>вперше, навесні, поночі, ввечері, потайки, вгору, надміру, дочиста, заново, вволю.</i>
3.	Утворені за допомогою злиття основ: воднораз, насамперед, нашвидкуруч, обабіч, втридорога.
4.	Утворені сполученням часток аби-, ані-, де-, чи-, що-, як- із будь-якою частиною мови: абияк, анітрохи, деколи, чимало, щодня, якнайкраще.

Орфограма

Написання прислівників разом і окремо:
надміру, стрімголов, якраз, без тями, по правді.

Зверніть увагу! Роздільне написання прислівників перевіряється за словником.

② Поясніть написання поданих нижче прислівників.

Відтепер, забагато, **навічно**, назовсім, невтямки, **підтюпцем**, утричі, позаторік, **вкупі**, **вдень**, всередині, довіку, наверх, опівночі, **згарячу**, **звисока**, **навкулачки**, стократ, стрімголов, чимраз, **босоніж**, **схохвилини**, **декуди**, **абиколи**, **якнайдовше**.

Підтюпцем – (розмовн.) – дрібними швидкими кроками, бігма.

- Зробіть аналіз за будовою виділених слів.

③ Прочитайте, доберіть заголовок. Визначте тему тексту. Які типи мовлення в ньому поєднані?

Почалися дощі. Зранку, в обід, увечері, вночі – щодня хлющить. Видно, за все літо провину спокутували. Шинелі наші не встигають просохнути наскрізь, тільки потроху нагріваються за ніч у хаті, а вранці, як ідемо, парують десь до першої або до другої станції – і знову дощ.

Ходити стало важко. Грейдер розгас, трави на узбіччях зовсім немає, там було б твердіше. Сковзаємося, **падаємо** двічі, **тричі**, доки до околиці містечка доплуганемося. А там уже **кам'янка**, там легше.

Інколи нам трапляється машина – з Харкова, Полтави. Ми здалеку піднімаємо руки, «голосуємо»...

(За Гр. Тютюнником)

Спокутувати – заслуговувати чим-небудь прощення за щось; нести покарання за злочин, провину; розплачуватися, каратися.

- Визначте стиль тексту.
- Випишіть прислівники. Поясніть в них орфограми.
- Знайдіть прислівники у формі вищого ступеня порівняння.
- Виділені слова розберіть як частину мови (усно).

4 Прочитайте. Спишіть, розподіливши прислівники на групи відповідно до написання. Вставте пропущені букви.

(Над)звичайно, (на) дворі, аби(як), де(коли), (що)ранку, (в)остан...є, (на)багато, (с)(про)сон...я, (без)віст..., (що)духу, (с)(під)лоба, (над)вечір, (поза)торік, (в)трич..., (на)опашк..., (у)ноч..., (на)завжди, (з)ран...я, (з)боку, (на)чисто, (у)двох.

- Поясніть спосіб творення прислівників.
- З виділеними прислівниками складіть прості поширені речення.

5 Порівняйте речення двох стовпчиків. Скажіть, чим відрізняються омонімічні слова.

1. Вдень людина працює, увечері відпочиває.	1. В день незалежності Молдови ми взяли участь у вечорі самодіяльності.
2. Шумить наш прапор угорі.	2. У горі цій знайдено багато корисних копалин.
3. Нам доведеться забагато працювати.	3. За багато років моя однокласниця вперше зайшла до нас.
4. Батько насилу доїхав, так багато народу було у потязі.	4. Брат покладався лише на силу та розум.
5. Утім, я не заперечую.	5. У тім краю завжди весна.
6. Вам одяг до лица.	6. Наталка наблизилася люстерко до лица.
7. Ми чуємо про це вперше.	7. Чужинець постукав у перше вікно.
8. Хлопці мандрували вдвох.	8. У двох класах сорок учнів.
9. Загін йде в ногу.	9. Тетяна загнала в ногу колючку.

- Звірте свої висновки з поданими нижче відомостями.

Прислівники, однозвучні з іменниками, займенниками та числівниками, вжитими з прийменниками, означають різні обставини дії, ознаки дії, ступінь вияву ознаки і не можуть мати при собі пояснюючого слова.

Іменники, вжиті з прийменниками, означають предмети, можуть мати при собі пояснюче слово.

Числівники означають кількість або порядок предметів і відповідають на питання *у скількох? у котре?*

6 Спишіть. Підкресліть прислівникові сполучення.

1. І сходить сонце раз у раз, і йде за ним вечірній час. (М. Філянський)
2. Вітруган холодним вовком виє без угаву. (Б. Степанюк)
3. Життя у похилій хаті нам горе кує день у день. (М. Коцюбинський)
4. На добраніч

вам, ниви. (М. Коцюбинський) 5. Всього буває на віку. (Нар. тв.) 6. Я знов про синь своїх полів всю ніч продумав без останку. (А. Малишко) 7. За пораду все, що хочеш, дам тобі я в нагороду. (Леся Українка) 8. Коли ти взявся до діла, роби його до пуття. (Нар. тв.)

- Зробіть синтаксичний розбір першого речення.
- Знайдіть речення, яке відповідає такій схемі: □ , і □ ?

7) Виразно прочитайте прислівники і запам'ятайте їх написання. Запишіть лише ті прислівники, правильне написання яких викликає у вас невпевненість.

Без ладу, без мети, без толку, без тями, в затишку, в міру, в нагороду, до смаку, до діла, до загину, до крихти, до лиха, за рахунок, на вагу, на весну, на голову, на диво, на ніщо, на поруки, в позику, на самоті, на совість, на шкоду, під боком, під гору, під силу, під вечір, по весні, по закону, по можливості, по правді, по совісті, по честі, по щирості, у вигляді, у вічі, у поміч, у стократ, на чолі.

мимохіть
насамперед
споконвіку
натщесерце

мимохідь
врізнобіч
водночас
нашвидкуруч

на світанку
на мить
до снаги
за кордон

засвітла
за світла
на ніщо
на скаку

8) Закінчіть поданий початок кожного речення, додавши прислівник, що пишеться окремо, тобто прислівникове сполучення.

1. Бабуся любила свою онуку... . 2. Робота нелегка, але нам вона... . 3. В останній день походу продуктів у нас залишилося... . 4. Не бійтеся говорити товаришеві правду... . 5. Світлана любила часом помріяти, побути... . 6. Нове плаття було Марійці дуже... . 7. Іменинний пиріг удався дівчатам... . 8. Я купив один лотерейний білет «Бінго»... . 9. В похід ми вирушили раненько... . 10. Будь-яке завдання треба виконувати сумлінно... . 11. Нова форма для першокласників була всім... . 12. День сьогодні видався теплий, сонячний... .

Довідка. До вподоби, як слід, без пам'яті, до лиця, в обріз, на самоті, на щастя, під силу, на славу, на диво, у вічі, на світанку.

9) Перепишіть, розкриваючи дужки.

Ловити (на) льоту, навчатися (на) відмінно, зникнути (без) сліду, довести до пуття, образити (без) наміру, говорити (без) потреби, працювати (до) обіду, вирушити (на) світанку, отримати (по) праву, з'явитися (на) мить, повернутися (за) світла, стріляти (без) промаху, зберегти (в) цілості.

- Складіть 2-3 речення з поданими словосполученнями.

повсякчас
відтепер
поодинокі
післязавтра

чимдалі
назавжди
вдвох
позавчора

на льоту
на відмінно
до пуття
без потреби

в цілості
без сліду
без наміру
до обіду

10 Прочитайте текст.

Зима змушено відступала, затримуючись, мов армія на проміжних рубежах, наче дістала наказ нізащо не підкорятися весні. Припинилися потроху страшні морози. Уляглися помалу сніги, небо поголубіло. Сонце все раніше і раніше впливало вранці. Часом зривалася хуга, мела, хурделила, по-вовчи завивала, казилася, та сходило сонце, і захлинався ворожий наступ. На полях весна лагідно прохукувала теплим духом галявинки на ріллі. Вона впевнено розтоплювала крижану прозору плівку на струмках.

В. Кузнецов. Журавлина пора

Валом пішли понад хмарами гуси, лебеді, лелеки, жайворонки. Вони летіли через море, несучи на крилах весну, атакували останній опір зими. Високо-високо пливли ширококрилі лелеки, а коло них юрмилося мале птаство. Жайворонки раз у раз сідали трохи спочити на спину лелек. Довго синіло внизу море, та ось нарешті й земля.

(За Ю. Яновським)

Ху́га – хуртовина, завірюха, буран (звичайно з снігом), заметіль, пурга, віхола, метелиця, хурделиця.

Поху́кувала – тут: дихала.

- Який тип мовлення є основним в тексті, а який нашаровується на нього?
- Завдяки яким художнім засобам автору вдалося створити неповторну картину приходу весни?
- Випишіть прислівники. Поясніть їх написання.

11 Прочитайте. Запишіть словосполучення у такому порядку: а) спочатку з прислівниками, що пишуться разом; б) потім – з окремим написанням; в) нарешті, з прислівниками, що пишуться через дефіс. Позначте префікси у прислівниках.

Розповідати (на) ходу, бачити (в) перше, йти (у) вісьмох, вчитися (на) відмінно, жити (по) братерському, добратися (за) видна, скласти (в) трое, (де) далі важче, працювати (на) совість, (на) багато краще, підняти (на) сміх, бачити (на) скрізь, вмитися (на) швидко, залишити (на) призволяще, під'їжджати (до) дому, йти (з) дому, відшукати (хтозна) де, чути (вряди) годи, їсти (на)(тще) серце, битися (на) смерть, ловити (на) льоту, налетіти (з) розгону, зробити (по) своєму, встати рано (в) ранці.

- Складіть речення з двома прислівниками кожної групи.

12 Опишіть відомий вам трудовий процес. Прислівники підкресліть. Два з них розберіть як частину мови.

§ 43. Систематизація та узагальнення вивченого про прислівник

Що означає прислівник? На які питання він відповідає? Яка найхарактерніша ознака прислівника? З якими частинами мови вживаються прислівники у словосполученнях та реченнях? Яким членом речення найчастіше буває прислівник? Які ступені порівняння має прислівник? Від яких частин мови і якими способами творяться прислівники?

① Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте їх зміст? В яких ситуаціях спілкування так кажуть?

1. Слово не стріла, а глибше ранить. 2. Рана загоїться, а зле слово ніколи. 3. Всякий розумний по-своєму: один спершу, а другий потім.

(Нар. тв.)

- Спишіть. Два прислівники розберіть як частину мови.

② Із кожної групи запропонованих складів утворіть і запишіть: 1) прислівники, що пишуться разом; 2) прислівники, що пишуться через дефіс; 3) прислівники, що пишуться окремо (прислівникові сполучення).

1. Ве, не, ло, се; не, но, руш, по; да, ко, не, ле; ку, вліт; зим, в, ку; ру, вго; би, а, як; руч, во, лі.

2. Є, по, мо, му; ків, ськи, бать, по; будь, не, де; зна, ка, як; пер, по, ше.

3. Нець, кі, цем, кін; від, су, ча, час; день, з, на, дня; у, рік, рік; ні, без, ву, сум; чі, до, ре.

③ Прочитайте. Розкрийте зміст речень.

1. **(В)ранці** коло хати будем наслухати, як бринить на травах цвіт роси. За столом **(до)пізна** буде з нами пісня, пісня на чотири голоси. (М. Ткач)

2. Я пам'ятаю, як урочисто проводжали плугатарів із **раннім** плугом. Коли ж вони повертались (у) вечері (до) дому, їх **стрічали** старі й малі. (М. Стельмах) 3. А ніч яка (до)(в)кола!.. Сплять жита, сплять перепілки, коники-невтоми, казки, пісні, русалки-жниці, гноми, образи, справи, слави і літа... й (на)раз – як спалах, наче грім – літак на неба крутолобому огромі. І відпливає ніч, як дивний спомин, як (в)соте божя витівка **пуста**. (В. Підпалій)

- Запишіть речення, розкриваючи дужки. Позначте орфограму.
- Поясніть спосіб творення прислівників.
- До виділених слів доберіть антоніми.

④ До прислівників **враз, горілиць, спочатку, споконвіку** доберіть антоніми. Складіть з ними речення. При потребі звертайтеся до словника.

Тест № 4

№ п/п	Завдання	Бали
1.	<p><i>Прочитайте уважно текст і виконайте завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.</i></p> <p>У чистому полі на широкому роздоллі ледве помітним шляхом їхала на добрих конях ватага козаків. Попереду тих козаків у червоних жупанах, сяючи на сонці дорогою зброєю, басували кіньми славні побратими Данило Нечай та Іван Богун.</p> <p>Ці два запорізьких ватажки мали кожен окрему вроду і вдачу: Нечай був велетень, що його не всякий кінь видержував на собі; Богун же був не дуже великий, але кремезний і такий дужий, що роздратованого бугая спиняв за роги; Нечай був веселий та жартівливий гультай; Богун же трохи суворий і гульні не любив; Нечай нічого не страхався і, воюючи, кидався на ворога осліп; Богун же завжди обмірковував, яким би то чином здолати ворога так, щоб і самому лишитися цілим, і не вигубити товариства...</p> <p>Запорожці дуже любили Нечая за його щире козацьке вдачу і дуже поважали Богуна за його спритний розум. Ніколи не було кращого побратимства для військової справи, як побратимство Нечая з Богом, бо Богун давав Нечаєві поради, як перемогти ворогів, а той перемагав.</p> <p style="text-align: right;">(А. Кашенко)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Про що йдеться в кожному абзаці прочитаного тексту? Дайте відповідь трьома простими реченнями. 	3 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
2.	<p><i>Які типи мовлення поєднані в прочитаному тексті? Запишіть букву, що позначає правильну відповідь.</i></p> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div style="width: 48%;"> <p>A. Опис Розповідь</p> <p>B. Розповідь Опис Міркування</p> </div> <div style="width: 48%;"> <p>B. Розповідь Міркування</p> <p>Г. Опис Міркування</p> </div> </div>	1 (за умови правильної відповіді)
3.	<p><i>Текст написано в науковому стилі.</i></p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> A. Так B. Ні </div> <ul style="list-style-type: none"> • Запишіть правильну відповідь. 	1 (за умови правильної відповіді)
4.	<p><i>Сформулюйте і запишіть шість запитань до прочитаного тексту.</i></p>	6 (по 1 б. за кожне правильно сформульоване запитання)

№ п/п	Завдання	Бали
5.	Доберіть і запишіть заголовок, який би відображав ідею прочитаного тексту.	3 (за умови правильної відповіді)
6.	Запишіть по 3 епітети, які б характеризували вдачу Нечая і Богуна.	3 (по 0,5 б. за кожний правильно дібраний епітет)
7.	Від виділених у тексті слів утворіть прислівники.	5 (по 1 б. за кожну правильно утворену форму)
8.	Від поданих прислівників утворіть і запишіть просту форму вищого і найвищого ступенів порівняння. Близько, багато, далеко, любо, глибоко, м'яко, гарно, низько.	8 (по 0,5 б. за кожну правильно утворену форму)
9.	Запишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені літери. (По) п'ятеро, (по) англійськ..., колис... (то), (бе...) кінця, (часто) густо, рік (у) рік, хто (зна) де, (на) швидкуруч, (з) (на)двору, (по)сво...му, (де)далі, (а)(ні)скільки, (будь) (що)(будь), (на)вибір, (віч)(на)(віч)	6 (по 0,5 б. за кожний правильно записаний прислівник)
10.	Запишіть речення, розкриваючи дужки, вставляючи замість крапок пропущені літери та необхідні розділові знаки. На сході піднімалась стіна дня (ледь) (ледь) жеврів небосхил. О такій порі приємно і спостерігати, як повільно але (не)впи... о світає. Весна владно вступала в свої зако...і права. Уляна обвела зором небо опустила погляд на сад і за ним, (в) далині, побачила темну смугу лісу. Учора вони там стояли. Учора (з) відти поспішали сюди, (до) дому. Перед її очима раптом промайнув весь минулий день. (За І. Іванином)	5 (по 0,5 б. за кожний правильно записаний прислівник і вставлений розділовий знак)
11.	Визначте синтаксичну роль прислівників у реченнях першого абзацу із завдання 10. Над кожним прислівником надпишіть запитання, на яке він відповідає.	6 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
12.	Використовуючи два-три аргументи, висловте своє ставлення до будь-кого із героїв тексту А. Кащенка (завдання 1) в 7-8 реченнях.	7 (5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Службові частини мови

Прийменник

§ 44. Прийменник

① Спираючись на таблицю з § 4, дайте відповіді на питання.

На які групи поділяються всі частини мови? Які частини мови належать до самостійних, а які є службовими? Що можуть позначати самостійні частини мови? Для чого використовуються прийменники, сполучники та частки? Що виражають вигуки? Які частини мови можуть бути членами речення?

② Прочитайте текст. Визначте його тему, стиль та тип мовлення. Подискутуйте на цю тему.

Важко знайти людину, яка була б байдужою до того, як ставляться до неї люди. Адже судять про нас, як відомо, не по словах, а по ділах наших. Не має значення – токар ти чи швець, вчитель чи водій тролейбуса. Будь-яка робота в суспільстві для людей. Усі ми, якщо вдуматися, обслуговуємо один одного, і людині, коли вона хоче почувати себе рівноправним господарем суспільства, без професійної гордості не можна.

- Назвіть службові частини мови.
- Поміркуйте, чи може речення складатися тільки з повнозначних слів. А тільки зі службових? Чому?
- Випишіть словосполучення з прийменниками.
- При яких частинах мови стоїть прийменник? Яку роль він відіграє у словосполученні? Чому ця частина мови має таку назву, як ви думаєте?
- На що вказують прийменники разом з іменними частинами мови? Наведіть приклади.
- Чи можуть прийменники виражати такі значення, як час, мету, причину, місце, об'єкт дії, умову та інші – самостійно, без повнозначних частин мови? Чому?

Прийменник – незмінна службова частина мови, яка разом з непрямыми відмінками іменника, числівника чи займенника виражає залежність одного повнозначного слова від іншого в словосполученні і реченні.

Разом з іменними частинами мови у формі непрямих відмінків прийменник вказує на об'єкт дії, місце, час, напрям, мету, причину тощо. Разом із закінченнями повнозначних слів прийменник уточнює значення відмінка. Наприклад: *Іду в розкриті небеса, несучи землі зелену ношу, і на устах тремтить роса, яку я з юності виношу.* (А. Малишко)

Самостійно членом речення прийменник не буває.

3 Прочитайте прийменникові сполучення. З'ясуйте їх значення.

1. При вході – біля входу – перед входом; за козаччини – під час козаччини – в козацькі часи; під ліжком – над ліжком; до вечері – після вечері.

2. Через вулицю, через годину, через неувважність; на дошці, на перерві, про всяк випадок, за годину.

- Які прийменникові сполучення є синонімічними, антонімічними?
- Чи можуть бути прийменники багатозначними? Доведіть.

4 Опишіть свою дорогу до школи, вживаючи прийменники **на, через, при, до, серед, біля, неподалік від**.

5 Від опорних дієслів поставте відмінкові питання до іменників і вставте відповідні за змістом прийменники.

Залучити... роботи, думати ... зустріч, писати ... брата, приїхати ... запрошення, навідуватися ... подруги, обертати ... жарт, переходити ... спадщину, звернутися ... порадою, ставити ... мету, узятися ... роботи, говорити ... мистецтво, не поважати ... зухвальство, уболівати ... сестрою.

- Визначте смислові і граматичні відношення між головними і залежними словами.
- Два-три словосполучення введіть у речення. Одне з речень розберіть за його членами.

§ 45. Непохідні і похідні прийменники

1 Прочитайте. Порівняйте виділені омонімічні слова як частини мови і зробіть відповідний висновок. Яким способом утворились прийменники? Поясніть, як ви відрізняєте прийменники від інших частин мови.

1. Танки підійшли близько .	1. Танки стояли близько лісу.
2. Край місяця дивиться з-за темної хмарки. (І. Нечуй-Левицький)	2. А на горі, край села, стоїть кузня немала. (І. Франко)
3. Наче золотою сіткою оповито коло музик. (М. Коцюбинський)	3. Коло млина, коло броду два голуби пили воду. (Нар. тв.)
4. На чолі його з'явилися крапельки поту.	4. Солдати на чолі з мужнім командиром вирушили на захист фортеці.
5. Новенька стояла збоку і мовчала.	5. З боку Дністра знялась зграя ворон.

- Зробіть висновок про те, яким способом можуть утворюватися прийменники.

За походженням прийменники поділяються на **непохідні**, або первинні (прості), і **похідні**, або вторинні.

Непохідні (прості) прийменники не утворені від якихось частин мови, наприклад: *з, із, за, без, од, від, під, про, для, між, на, над* та ін. Якщо прості прийменники поєднуються між собою, вони робляться складними: *поміж, з-за, попід, понад, посеред*.

Похідні (вторинні) прийменники, утворені способом переходу переважно з іменників та прислівників. Ці слова можуть виступати то як прислівники чи іменники, то як прийменники.

- ② Прочитайте. Випишіть речення з похідними прийменниками. Встановіть, від яких частин мови вони утворені.

1. Білів край неба, зі сходу віяв свіжий вітер. 2. Блакитне безмежжя край бору лягло. 3. Гайдамаки встали, помолились, кругом мене стали, сумно, сумно, як сироти, мовчки, похилились. 4. Кругом хвилі, як ті гори: ні землі, ні неба. (Т. Шевченко) 5. Не промовить та могила, стоїть нежива, а круг неї степ широкий, як воля сама... (Б. Грінченко) 6. Гончарний круг – основне знаряддя для виготовлення гончарних виробів. 7. Навколо імені поета ніколи не вщухатимуть пристрасті. 8. Тиша навколо. 9. Протягом зими снігу майже не було. (О. Гончар) 10. Вікна були відчинені, дитину пройняло протягом.

- Доберіть до похідних прийменників синоніми (непохідні або похідні).

- ③ Порівняйте сполучення слів. Зверніть увагу, що вони відрізняються лише сферою вживання, але не значенням. Спишіть сполучення тих слів, до складу яких входять похідні складені прийменники.

У справі відкриття ... – у відкритті; в галузі історії – в історії; з метою змагань – для змагань; поруч з сестрою – з сестрою; у напрямку до міста – до міста, у зв'язку з труднощами – через труднощі.

Похідні складені прийменники утворилися від іменників або прислівників, до яких додаються непохідні прийменники: *згідно з, відповідно до, залежно від, за допомогою, на чолі, у галузі, в інтересах...*

Такі прийменники відрізняються від співзвучних сполучень тим, що втрачають своє предметне значення.

- ④ Дайте розгорнуту відповідь про прийменник, користуючись таблицею.

Види прийменників

За морфологічною будовою (складом)	За походженням
1. Прості: в, у, на, за, до, без, від, серед. 2. Складні: з-за, з-поміж, попід, понад, проміж. 3. Складені: у зв'язку з, відповідно до, під час.	1. Непохідні: через, до, крім, для, по та ін. 2. Похідні: а) від іменників: <i>коло, кінець, край</i> та ін.; б) від прислівників: <i>назустріч, довкола, кругом, вздовж, обабіч</i> та інш.

- ⑤ Прочитайте. Назвіть похідні прийменники.

1. Упродовж (протягом) року у нас було велике навантаження. 2. Працювали всі, незважаючи на перешкоди. 3. Заміну уроків провели згідно з наказом (відповідно до наказу) директора. 4. З приводу розглядуваного на зборах питання хочу висловити деякі міркування. 5. Молдова стала незалежною, нарівні з Україною, завдяки волі народу. 6. Українська інтелігенція, незважаючи на шалений спротив влади, пронесла через віки національну культуру. 7. Кобзарі разом з народом ходили в походи і гинули разом.

задля
поза
попри
поперед

заради
поміж
посеред
побіля

упродовж
протягом
незважаючи на
згідно з

внаслідок
з приводу
нарівні з
завдяки ..., на чолі...

6) Спишіть речення. Замість крапок вставте відповідні прийменники.

... наказом Міністерства освіти літні канікули тривають ... трьох місяців.

... інших школярів, першокласники швидко втомлюються: ... цим уроки в них скорочуються на десять хвилин.

Довірка. Протягом, у зв'язку з, згідно з, на відміну від.

7) Складіть три речення з поданими похідними прийменниками: одночасно з, під час, у галузі.

8) Перепишіть. В якому реченні виділене слово – прийменник?

1. **Назустріч** здійсалося місто в бронзі і золоті дерев. (З. Тулуб)

2. Було ухвалено йти **назустріч** Хмельницькому.

3. Антін стрів несподівано Марту. Ішла **назустріч**. (М. Коцюбинський)

4. **На зустріч** зі своєю подругою Тетяна вийшла вчасно.

5. **Довкола** розкинулись мило барвисті дрібні береги. (Леся Українка)

6. Озираючись **довкола**, Данько помітив раптом підлітка своїх років. (О. Гончар)

7. В лісах **довкола** села паслись корови і воли. (І. Франко)

- Якими частинами мови є інші омонімічні слова?

§ 46. Особливості вживання деяких прийменників

1) Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть прийменники і позначте відмінок іменників.

Драма на (п'ять, дія), за (два, кілометр) до (село), об (одинадцять, година), країна багата на (овоч), чверть до (сьома), недугувати на (грип), повернутися за (три, тиждень), уночі проти (Новий рік), під час (війна), стати на чолі (фірма), враження від (побачене), ходити по (вода, гриби), повага до (громадська думка), пливати за (течія), медик за (освіта), виконати за (доручення), одягатися за (остання мода), зошит з (мова), урок з (математика), називати на (прізвище), на (ім'я), відгукнутися на (прохання), зупинка на (вимога), автобус на (замовлення), відпустка через (хвороба), вступати після (закінчення гімназія, ліцей).

- Зробіть висновок, з якими відмінками вживаються підкреслені прийменники.

2) Прочитайте і з'ясуйте, для вираження якого значення (часового, просторового, кількісного, причинового...) вжито прийменники в кожному реченні.

1. Залишилась по мені лиш тінь від мене на стіні. 2. Доберемося за три годиночки за стонадцять верст до родиночки. 3. Хто після тебе пройде по лісах, вогонь притопче босими ногами? 4. Слова уже не вірили словам і

мружились од правди, як од сонця. 5. Я потяглась рукою по годинник. 6. Нам з тобою, видно, по дорозі, бо ішли й нікуди не прийшли. 7. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй. 8. Мій перший вірш написаний в окопі, на тій сипкій од вибухів стіні... (З поезій Л. Костенко)

- Проаналізуйте, з якими відмінковими формами вживаються прийменники *од, за, по* в українській мові.
- Подумайте, які з прийменників можна замінити синонімічними.

3 Складіть з поданих слів словосполучення, використавши прийменники *від, через, за, з* для вираження причинових відношень.

Зразок. Відсутній через хворобу; червоніти з (від) сорому.

Збліднути, хвилювання; зістарітись, горе; спалахнути, гнів; тремтіти, мороз; не чути, брязкіт; страждати, біль; плакати, радість; не з'явитися, брак часу.

4 Прочитайте. Визначте, з якими відмінками вживається прийменник *у (в)*. Поясніть вживання двох варіантів одного і того ж прийменника.

1. У житті є сонце і мета, живі дерева й сталактити. (А. Малишко)
2. Стрункі сосни велично впираються **вершинами** в небо. (Ю. Збанацький)
3. Високо над шосе стоїть, як у пісні, дівчина в рясній спідниці. (О. Гончар)
4. **Чемність** серед людей в усі віки була свята і висока. (О. Іваненко)

- Визначте спосіб творення виділених слів. Зробіть їх аналіз за будовою.

Сталактити – мінеральні утворення (переважно вапнякові), звисають зі стелі печер, підземних галерей у вигляді бурульок, трубочок тощо.

- Продовжіть синонімічні ряди: *чемний ..., стрункий ..., рясний...*

5 Прочитайте. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть, в якому випадку в кінці прийменників *під, над, перед*, з з'являється *і (о)*. Перевірте себе за поданими нижче відомостями.

1. Старшина йшов (з, зі, із) своїм ранцем **попереду, розгортаючи** ногами в'юнливу воду. (О. Гончар) 2. (З, зі, із) сходом сонця ліси аж стрясають хори пташині. (В. Гжицький) 3. Безмежний казахстанський степ виникає (перед, переді, передо) мною. (О. Донченко) 4. Хлопець розповідав: «Ноги (піді, підо, під) мною підгинаються від втоми, а я продовжую йти. Сяду–замерзну». (З журн.) 5. (Над, надо, наді) мною ясні зорі в Десну кинули вінки, і купальська синь прозора їх несе, немов роки. (М. Стельмах) 6. Дівчинка пішла далі, і ось блиснула (перед, переді, передо) нею заспаним оком Сула. (О. Донченко)

- Позначте орфограми у виділених словах.

До прийменників, що закінчуються на приголосний, перед наступним словом з кількома приголосними додаються голосні *і* або *о* (із (зі), переді (о), наді (о)): *зі світу, переді мною, піді (о) мною, наді (о) мною*.

Це зумовлено закономірностями милозвучності української мови.

Прийменник у чергується з в. У вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

1. Якщо перше слово закінчується на приголосний, а друге починається з приголосного: *Десь у хлібах кричав перепел.*

2. На початку речення й абзацу перед приголосним.

У лісі пахло квітами.

Але якщо наступне слово починається на голосний, то й на початку речення пишеться В.

В очах його світилась надія.

В вживається після голосного, коли наступне слово починається з одного або кількох приголосних: *зайшов у кімнату, зайшла в кімнату, розляглися в траві, шебуршить у траві.*

Розбір прийменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Слово.
2. Частина мови.
3. Непохідний чи похідний.
4. Простий, складний чи складений.
5. З яким відмінком вжитий у тексті.
6. Вимова, написання.

Мовчки йдуть чумаки поряд з волами, не гомонять поміж собою, не погукують на волів навіть. (М. Коцюбинський)

Зразок розбору

усного

письмового

Поряд з — прийменник, похідний, складений, вжитий з орудним відмінком іменника, пишеться окремо.

Поряд з — прийм., пох., складен., з О.в. імен.

- Зробіть морфологічний розбір решти прийменників із речення.

6 Запам'ятайте конструкції з прийменниками, які відмінні від російських.

Чекайте на майстра протягом дня; ремонт на замовлення; ви принесли листа не за адресою; поїзд прибуває десять хвилин по шостій; не зволікайте з роботою; з вини сортувальників; у службових справах директор приймає по третій (після третьої) годині (и); секретар пішла в службових справах; працюємо за таким графіком; працювали незважаючи на перешкоди; протягом року було велике навантаження.

По возможности — по можливості; по причине — з причини; видно по глазам — видно по очах; по случаю — з нагоди; украинец по происхождению — українець родом, за походженням; тоска по родине — туга за батьківщиною; старший по возрасту — старший віком (за віком); при условии — за умови; по почте — поштою; по имени — на

ім'я; по обоим сторонам – з обох боків; по требованию – на вимогу; по собственной воле – з власної волі; по заказу – на замовлення; добрый по натуре – добрий за вдачею (доброї вдачі); при всякой погоде – за будь-якої погоди; в последнее время – останнім часом; к счастью – на щастя; задаваться целью – ставити собі за мету.

7 Перекладіть українською мовою.

Дежурный по школе, экзамен по физике, по принуждению, учитель по образованию, по образцу, по поручению, по адресу, по просьбе, по требованию, по выходным дням, коса по пояс, прийти по вкусу, на протяжении года, согласно приказу, в отличие от, несмотря на болезнь.

- З двома-трьома сполученнями слів складіть і запишіть речення. Прийменники розберіть як частину мови.

§ 47. Правопис прийменників

1 Користуючись таблицею, підготуйте повідомлення на лінгвістичну тему.

Написання прийменників		
<p>Разом</p> <p>Складні прийменники:</p> <p>а) утворені поєднанням двох простих: по+над=понад, попри, поміж;</p> <p>б) утворені від прислівників чи іменників з прийменником: назустріч, довкола, наприкінці...</p>	<p>Окремо</p> <p>Складені прийменники, утворені від прислівників та іменників з непоміжними прийменниками: з метою, за винятком, згідно з, незалежно від...</p>	<p>Через дефіс</p> <p>Складні прийменники з першою частиною з (із) у поєднанні з іншими прийменниками: із-за, з-під, з-посеред, з-над, з-поміж...</p>

Орфограма

Написання прийменників разом, окремо і через дефіс:
понад, з-понад, у зв'язку з.

2 Поясніть написання поданих прийменників. З двома з них складіть речення.

Незважаючи на, в результаті, у напрямку до, на шляху до, у зв'язку з; згідно з.

- Прийменники розберіть як частину мови.

3 Розкрийте дужки і поясніть правопис прийменників у словосполученнях.

Приїхати (з) за кордону; вийти (з) над хмари; текти (з) під каменя; вибігти (з) поза хати; один (з) (по) серед нас; виринати (з) за обрію; ходити

(по) під деревами; визирати (по) між листя; рости (по) над ставом; бити (з) під коріння; блиснути (з) поза гір.

④ Спишіть, розкриваючи дужки і вживаючи потрібні прийменники. Підкресліть прийменники. Які з них похідні? Позначте і поясніть орфограми.

Всю зиму їжаки сплять де (небудь) (по) під кущами, (під) корінням або (в) норі. Ще (із, з, зі) осені натягали вони сюди, (до) своїх зимових спалень, багато різного листя, моху. Усе це склали пухким клубком, залізли (у, в) середину клубка і, згорнувшись, заснули (до) весни.

(У, в) кожної їжачихи буває (по) двоє-десятеро малят. Вони дуже малі: важать **близько** 20 грамів, їх довжина (біля) 8 сантиметрів. Вони сліпі, глухі, беззубі і вкриті рідкими, м'якими, білими голками. (У, в) перший же день вони вже б'ються (по) між собою.

- Визначте, до якого стилю та типу мовлення належить уривок.
- Виділені прийменники розберіть як частину мови.

О. Кульчицька. *Квітучий сад*

⑤ Розгляньте картину. За картиною і власними спостереженнями напишіть твір-мініатюру «Весна».

- Підкресліть прийменники. Зробіть морфологічний розбір двох з них.

§ 48. Особливості побудови роздуму.

Письмовий переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму

① Назвіть відомі вам типи мовлення. Пригадайте, що ви знаєте про роздум.

② Прочитайте.

Роздум буває *розгорнутий* і *стислий (стягнений)*. Розгорнутий роздум складається з трьох частин.

Стислий роздум складається з двох частин: Теза → Доказ.

Крім роздуму-доведення існує ще *роздум-пояснення*.

Роздум-пояснення відповідає на питання **що це таке?** і містить тільки тезу, яка сприймається як істина і не потребує доведення. Тому доказів у цьому виді роздумів немає. Зразком роздуму-пояснення є стаття тлумачного словника, довідника тощо.

- Які види роздумів зустрічаються у мовленні?
- Що між ними спільного і що відмінне?
- Які слова використовують для поєднання частин роздуму?

3 Прочитайте. Визначте тип мовлення. Який заголовок можна дібрати до цього тексту?

Як і інші народи, необхідною умовою життя кожної людини українці завжди вважали сім'ю, тому що саме вона складала його господарську та моральну основу. Отже, до родини в Україні завжди ставились з великою увагою та пошаною.

Здавна в українській родині існував чіткий розподіл обов'язків між усіма її членами, через те що налагодженість побуту та створення сімейного добробуту залежали саме від цього.

- Які з роздумів є розгорнутими, а які стягненими? Доведіть.

4 До кожної з поданих тез доберіть доказ (або кілька доказів). Які види роздуму можна скласти за цими тезами?

1. Нехтувати самоосвітою не можна у будь-якому віці.
2. Заздрощі – одна з найганебніших людських рис.

5 Прочитайте, поміркуйте, які типи мовлення поєднуються у наведеному тексті.

Якось відомий журналіст В. Песков попросив читачів назвати кандидата на птаха-символа. Право бути емблемою завоювали: у Росії – ластівка й снігур, в Естонії – також ластівка, в Білорусії – журавель, у Литві – лебідь, у Грузії – фазан, в Азербайджані – фламінго. Узбеки найбільше люблять горличку. Таджики й казахи віддали перевагу птахові гір і степів – орлові.

Немало листів прийшло й з України. Називалися ластівка, перепел, жайворонок, журавель... Та найдужче люблять українці соловейка. Очевидно тому, що він виражає пісенну душу нашого народу.

От і в мовленні нашому чимало солов'їних фразеологізмів: солов'їне горлечко, розливатися соловейком. Соловей – персонаж багатьох народних пісень та казок. Дуже полюбляють в Україні цю пташку. (За В. Ужченко)

- Перекажіть ту частину тексту, яка є роздумом, відтворіть усі його складові частини.
- Який птах є символом Молдови? Чому?
- За самостійно складеним планом напишіть переказ тексту.

§ 49. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності й підрядності

- 1 Прочитайте перші три абзаци з повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять». Визначте основну думку уривка.
- Зробіть синтаксичний аналіз другого речення. Виділіть в ньому головні члени. Вкажіть, як з'єднані однорідні присудки.
 - Якими є за будовою два останні речення першого абзацу? Визначте в них кількість простих речень. Як вони з'єднані між собою? Чи можна до сполучників поставити питання? Яку роль вони виконують у реченнях?
 - Яке службове слово, крім сполучника, вжито в другому реченні? Чим подібні між собою прийменники і сполучники й чим вони відрізняються?
 - Звірте свої висновки з поданими нижче відомостями.

Сполучник – це службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення і виражає смислові зв'язки між ними.

Прийменник вживається тільки у словосполученні, поєднуючи форму залежного слова з головним, тоді як сполучник стоїть поза межами словосполучення.

Якщо пропустити прийменник, зв'язок між словами уривається, пропущений сурядний сполучник заступає інтонація. Але як і прийменник, сполучник не може бути членом речення.

- 2 Перепишіть другий і третій абзаци з першого розділу повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять». Прийменники підкресліть. Сполучники обведіть кружечком. З'ясуйте, у яких випадках сполучники виконують роль засобу зв'язку між однорідними членами, а в яких – між частинами складного речення.
- Пригадайте все, що ви знаєте про сполучники з молодших класів.

- 3 Проаналізуйте таблицю.

Види сполучників за значенням

Види сполучників	На які групи поділяються
Сурядні (з'єднують однорідні члени і рівноправні прості речення в межах складного)	1. Єднальні: і (й), та, і... і, ні... ні, не тільки, а й І день, і ніч г'валт. 2. Протиставні: а, але, та (в значенні але), проте, зате, однак. Тече вода в синє море, та не витікає... Не тільки мотузок, а й терпець рветься. (Нар. тв.) 3. Розділові: або, чи, або... або, чи ... чи, то ... то, не то... не то. То сніг, то дощ. Сніг або дощ.

Види сполучників	На які групи поділяються
Підрядні (з'єднують у складне залежні одне від одного прості речення)	1. Причинові: бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, оскільки. 2. Часові: коли, тільки, як, щойно, ледве, як тільки. 3. Умовні: якщо, якби, аби, як, коли, коли б. 4. Меті: щоб, для того щоб, аби. 5. Допустові: хоч, дарма що, незважаючи на те що, хай. 6. З'ясувальні: що, щоб, як. 7. Порівняльні: як, мов, немов, наче, ніби, немовби, начебто.

- На якій підставі виділяють два види сполучників?
- Спробуйте самостійно визначити, які сполучники називаються сполучниками сурядності, а які – підрядності.
- Вдумайтесь в назви груп сполучників. Встановіть, які смислові зв'язки між словами або реченнями виражають різні групи сполучників.

4 Поверніться до вправи 2 і, користуючись таблицею, з'ясуйте вид і групу кожного сполучника. Свою відповідь аргументуйте.

5 Спишіть, вставляючи пропущені букви та розділові знаки. Підкресліть сурядні сполучники, визначте, до якої групи за значенням належить кожний з них.

1. Над оз...ром пл...вла м'яка й тендітна тиша. (З тв. М. Хвильового)
2. Нарешті з-за коси вир...нув чов...н який набл...жався скоро але тихо. (З тв. М. Хвильового)
3. Зорі то др...жали то сполохано пер...бігали до небокраю. (З тв. М. Хвильового)
4. Прощалос... сон...чко з нами сідало за гори круті і нам помаhalo руками а в н...ого ж вони золоті. (М. Познанська)
5. Не то осі...і води шуміли збігаючи в Дунай не то віт...р бивс... в заломах прова...я. (М. Коцюбинський)
6. Корі...я навча...я гірке зате плі... його соло...кий. (Нар. тв.)
7. Не лінуйся рано вставати та замолоду більше знати. (Нар. тв.)
8. Світ один та різні люди. (Нар. тв.)

- Які слова в реченнях вжито в переносному значенні?
- Знайдіть речення з дієприслівниковим зворотом. Зробіть синтаксичний розбір цього речення.

6 Прочитайте і зробіть висновки, які сполучники за способом вживання називаються одиничними, які – повторюваними, а які – парними.

I. Батько й мати; веселий, а не сумний; усно або письмово.

II. І день і ніч; то стоїть, то біжить; ні вдень, ні вночі.

III. Хоч малий, та кмітливий; не тільки читали, але й писали; якщо не я, то хто.

- З будь-яким сполучником кожної групи складіть і запишіть речення.

7 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Пригадайте, що символізує верба. Чому так багато пісень, прислів'їв пов'язано з вербою?

Є таке прислів'я: «Дівчина, як верба – де посадиш, там і прийметься». І дійсно, якщо відламаєш прутик і ткнеш у землю – підростає деревце. А дівчина, виходячи заміж, обов'язково біля нової господині садила вербиченьку із родового деревця, аби було до чого притулитися, свій клопіт передати. Кажуть, якщо голова болить – притулись до верби: усю болу з тебе на себе перебере.

З верби робили і колиску, аби дитина виколисувала у собі лагідність, спокій.

Вербовим гіллям долівку встеляли, бо її терпкого запаху саранча боїться...

Вербовий вінок на голові, коли зацвітав дерен, кликав до двору ластівок, а дорослій дівчині допомагав найборше своє гніздо звити...

Верба вважається найбільше Богом благословенною, бо саме вона освячується за тиждень перед Великоднем...

(За Г. Маковій)

Бола́ (діал.) – інфекційна хвороба.
Найбо́рше – найшвидше.

- Поміркуйте, який тип мовлення у цьому тексті основний. Доведіть свою думку.
- Знайдіть складні речення, що містять головну і залежну частини. Поставте питання від слова в головній частині або від цілої головної частини до залежної. Назвіть слова, за допомогою яких залежна частина зв'язана з головною.
- Випишіть сполучники підрядності і зазначте, до якої групи відноситься кожний.

8) Спишіть речення, вставляючи замість крапок відповідні сполучники підрядності. Визначте їх групу за значенням.

1. Треба нахилитись, ... з криниці води напитись. (*Нар. тв.*) 2. Книга вчить, ... на світі жити. (*Нар. тв.*) 3. Богдан Воде радів, ... дитина, з безперестанних дощів, ... вони були запорукою рясного врожаю. (*І. Антон*) 4. ... ще 1359 року Молдову було проголошено самостійною державою, до справжньої незалежності залишалось шість років боротьби проти мадярської корони. (*І. Антон*) 5. ... зубра не чіпати, то він зовсім сумирний, спокійний. (*І. Антон*) 6. Богдан Воде подумав, ... міць і водночас доброта цієї тварини якнайкраще відбивають природну сутність молдован, ... зубр став символом молдавської держави. (*І. Антон*)

Довідка. Незважаючи на те що, щоб, як, бо, якщо, тому.

- Поясніть вживання розділових знаків.

§ 50. Групи сполучників за будовою. Написання сполучників разом і окремо

1) Розгляньте таблицю і розкажіть за нею, якими бувають сполучники за будовою.

Групи сполучників за будовою

Прості
(морфологічно нерозкладні):
а, бо, хоч, що, як

Складні
(утворені з двох або більше слів): адже, аніж, абощо, зате, мовби, ніби, начебто, отже, отож, притому, причому, тож, також, тобто, якби, якщо, щоб, проте, тощо, аби, немовбито, себто, нібито, цебто

Складені
(складаються із двох або більше слів): так що, тому що, через те що, замість того щоб, з того часу як, в міру того як, та й, з тим щоб, після того як, незважаючи на те що, дарма що

- Зробіть висновок щодо правопису складних і складених сполучників.
- З двома сполучниками кожної групи складіть і запишіть речення.

Складні сполучники пишуться разом: *зате, тож, проте, якби, якщо, таж, теж, немовби, начеб, неначеб, мовбито, неначебто, притім, причім.*

У **складених сполучниках** усі компоненти пишуться окремо: *тому що, замість того щоб, незважаючи на те що, з тим що, з тих пір, всупереч тому що, подібно до того як, так що.*

② Визначте будову сполучників, поясніть їх написання.

1. Байдужим словом не торкни – нехай душа моя голосить: якщо не радість, то печаль, якщо не відчай, то спокуту. (*Г. Чубач*) 2. День був ясний, сонячний, проте холодний. (*Ю. Мушкетик*) 3. Здається, ніби чути, як росте трава, огірки. (*О. Довженко*) 4. Все росте, все рухається під синім покривом животворящої ночі, немов поспішаючи швидше вирости за ніч, поки все спить. (*О. Довженко*) 5. Незважаючи на те, що історію не можна переписати, її треба знати такою, якою вона є. Правдивою. (*З журн.*)

- Які із сполучників можна замінити іншими – синонімічними?

③ Запишіть речення, розкриваючи дужки.

1. В день осінній година погожа привела нас до моря сюди, де, (не) наче зелена сторожа, кипариси вартують сади. (*І. Гончаренко*) 2. На царині, (не) мов (би) на нараду, зібралися тополі молоді. (*Д. Луценко*) 3. Наближаючись до лікарні, він уповільнював кроки, ад (же) жодна людина в місті не наважувалася зайти туди. (*О. Іваненко*) 4. Кожного дня осокорина зустрічала господиню тихим шелестом, (не) мов (би) (то) хотіла повідати щось **стомлений працею** жінці. (*І. Цюпа*)

- З'ясуйте за словником значення слів *вартувати, царина*. Доберіть до них синоніми.
- Назвіть слова з ненаголошеними [е], [и].
- Як називається виділений зворот? Чому він не виділений комами у реченні?

4 Прочитайте. Зіставте сполучники з однозвучними сполученнями повнозначних слів з прийменниками або частками.

Сполучники	Самостійна частина мови з часткою або прийменником
1. Якби́ ви вчили́сь так, як треба, то й мудрість би була своя. (Т. Шевченко)	1. Як би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти. (Леся Українка)
2. Вийшов з хати карбівничий, щоб ліс оглядіти. (Т. Шевченко)	2. Що́ б таке зробити, щоб здивувати світ? (В. Юхимович)
3. Відповіда лише «так» та «ні», зате́ як усміхнеться – серце переверне. (М. Рильський)	3. Солдатська шинеля, моя рятівнице, як друга, тебе не забуду ніколи. Беріг, бережу і завжди берегиму за те , що так вірно служила солдату. (Д. Луценко)
4. Напівтемрява і тиша послунали в морі, проте почала здійматися хвиля. (М. Трублаїні)	4. Гірники пісню почали про те , як каштани в маю зацвіли. (А. М'ястківський)
5. А хіба я знаю, хто вони такі? Тож відповідаю, що не знаю ніяких партизанів, – з хати. (Є. Гуцало)	5. «Ні, цього не віддаю», – скаже хмуро батько. «А то ж чого?» – «Цьому ще і рано. Хай підросте». (О. Гончар)

- Яку синтаксичну функцію виконують сполучники у реченні? Чи можна їх замінити синонімами? Чи можна до них поставити питання? Чи є вони членами речення? А однозвучні сполучення слів?
- Зробіть висновок щодо правопису складних сполучників та займенників і прислівників з часткою чи прийменником.
- Простежте за наголосом у сполучниках **якби**, **якщо**. Порівняйте його з наголосом у однозвучних сполученнях.

Складні сполучники *щоб, проте, зате, причому, притому, якщо, якби, таж, теж*, які пишуться разом, слід відрізняти від однозвучних поєднань повнозначних слів з частками чи прийменниками.

Орфограма

Написання сполучників разом і окремо:
проте, з тим щоб.

Пишемо разом сполучники, бо:	Пишемо окремо однозвучні поєднання — займенники і прислівники з частками чи прийменниками, бо:
1. Не відповідають на питання. 2. Не бувають членами речення (лише поєднують їх або окремі речення). 3. Сполучники сурядності <i>зате, проте</i> можна замінити синонімічними сполучниками <i>але, однак</i> , а сполучники підрядності <i>якби, щоб</i> — <i>коли б, аби</i> . 4. Сполучники <i>якби́, якщо́</i> мають не-наголошений перший склад.	1. До них можна поставити питання. 2. Виступають членами речення. 3. Не можна замінити синонімами. 4. Прислівник <i>як (би)</i> завжди наголошений.

5) Спишіть, розкриваючи дужки. Якими частинами мови є слова, що в дужках?

1. Роман силкувався вимовити слово, (про) те не міг. (*С. Васильченко*)
2. Друзів на землі не так багато, **дбайте**, (що) б в житті їх зберегти. (*Д. Луценко*)
3. Я більше не бажав згадувати (про) те місце.
4. Треба застати льотчиків, (що) б там не було. (*О. Іваненко*)
5. Гості запізналися, (за) те принесли все необхідне до столу.
6. Ми (те) ж брали участь у змаганнях.
7. Діти виконали (те) ж завдання, що й ми.
8. (За) те його покохала, що мав карі очі.
9. (Як) би мені черевики, то пішла б я на музики. (*Т. Шевченко*)
10. Ми радилися, (як) би краще виконати цю роботу.

- Виділене слово розберіть як частину мови.

6) Складіть речення із поданими сполучниками і однозвучними з ними сполученнями слів.

Протé – про те; якби́ – як би; щоби́ – що б.

- Проаналізуйте сполучники за їх значенням та будовою.

Розбір сполучника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.	4. Група за значенням.
2. Що з'єднує?	5. Група за будовою.
3. Сурядний чи підрядний.	6. Особливості написання (якщо є).

Коли пісні мого краю плывуть у рідних голосах, мені здається, що збираю і квіти, й трави я в лугах. (*За М. Рильським*)

Зразок розбору

усного

Коли – сполучник, що з'єднує головну і залежну частини складного речення; підрядний, часу, простий, пишеться разом.

письмового

Коли – спол., з'єднує гол. і зап. част. складн. реч., підр., часу, прост.

- Зробіть морфологічний розбір решти сполучників із речення.

7) Спишіть, розкриваючи дужки. Сполучники обведіть кружечком. Поясніть орфограми.

(Як) що (на) зустріч іде старший за тебе або дівчинка, – дай дорогу. (Як) що (по) ряд посковзнувся перехожий, – підтримай його під руку. (Як) що підійде дідусь, бабуса чи жінка з дитиною, – пропусти їх (у) перед. Автомобілі, автобуси, тролейбуси, що стоять, обходь тільки (з) даду.

(З книги «Це треба знати»)

- Два сполучники (за бажанням) розберіть як частину мови.

§ 51. Роздум про вчинки людей

1 Прочитайте народну казку «Милосердна пані». Як по-іншому можна було б її назвати?

Прийшов якось попід панські вікна голодний та обідраний старець, милостині просить. Почула пані та й думає: «А справді! Дам уже йому щонебудь – от хоч би яєчко протухле! Що вже там жаліти? То ж для спасіння моєї душі!» Закликала діда в хату, дала яєчко й приказує:

– На тобі, дідусю, з'їж та помолися за мене Богові!

Узяв дід, дякує:

– Спасибі вам, пані! Нехай вам Господь заплатить за вашу добрість!

Пішов дід. Пані думає: «От і добре, що дала, нащо жаліти! Тільки коли б же то він пам'ятав!» Гукає діда:

– Діду, діду! Чи ж я тобі дала яєчко?

– Дали, пані, нехай Господь спасе вашу душу!

Подумала-подумала пані та й знов завертає діда:

– Діду, діду! Чи я тобі дала яєчко?

– Дали, пані, хай вам Бог дає панування! – насилу дигає старий.

– Діду, діду! Вернися!

Пришкандибав старий. Узяла його досада. Кинув він спересердя те яєчко пані й пішов собі голодний.

- Дайте оцінку вчинкові пані у формі роздуму-доведення (теза–доказ–висновок).

2 Пригадайте (або перечитайте) епізоди із повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», в яких розповідається про нужденну жінку з Херсонщини і її хлопчика. Як до них поставились герої діалогії? Висловіть власне ставлення щодо вчинку кожного з них.

3 Прочитайте Євангельську притчу.

Один чоловік йшов з Єрусалиму до Єрихону, і напали на нього розбійники, зняли з нього одяг, поранили його та й залишили непритомного. Тим шляхом йшов один священник, побачив бідолашного і проминув. Йшов також і церковний служка (левіт), підійшов до пораненого, поглянув і пішов собі далі. Після них їхав самарянин, вгледів нещасного і пожалів його. Підійшовши до нього, помастив рани ліками, перев'язав страдника. Потім, посадивши його на віслюка, завіз до постоялого двору, де потурбувався про нього. Від'їжджаючи, дав господареві заїжджого двору гроші, сказавши так: «Піклуйся про цього нещасного, а коли витрати будуть більшими, я поверну тобі іншим разом».

(Євангелія від Луки, 10:25–38)

Самар'янин – мешканець Самарії, території між Галілеєю та Іудеєю. Самаряни були язичниками, а тому сприймалися іудеями як запеклі вороги.

- Які типи мовлення поєднано в тексті?
- Як Ісус цієї притчею відповів на питання «Хто мій ближній?».
- Висловіть власні міркування щодо вчинку самарянина.

4 Напишіть твір-розповідь про вчинок людей, який справив на вас велике враження. Свою розповідь завершіть міркуванням, яке б містило оцінку описаному вчинкові.

§ 52. Частка як службова частина мови

1 Прочитайте текст.

Усілякі є на світі дійства. Той малює, той співає, а той пише вірші чи пісні. Частка ж чинить чародійство, творить у реченнях дива.

Диво перше розпочнемо. У реченнях часто порядкує частка *не*. Вона надає висловлюванню протилежного змісту.

Друге диво вривається до спокійних ритмів мовлення тоді, коли хочемо від розміреного плину розповіді поринути у світ питальних речень. І завжди до наших послуг питальна частка *чи*.

Диво третє роблять частки *хай, нехай* – перетворюють звичайне речення на спонукальне.

Учетверте ж частки забажали здивувати нас своєю прекрасною орієнтацією у просторі. Ви тільки погляньте, що творять частки *ось, он, ген*. *Ось* вказує на предмети, які перебувають на невеликій відстані, а *он, ген* – на віддалені предмети.

А як треба підсилити слова, виділити їх, то настає п'яте диво. І до нього теж причетні частки. Ось вони: *навіть, тільки, лишé, ж*.

І диво з див – емоційні частки *як, що за, який*. У них бринить наше захоплення красою світу.

(За І. Вихованцем)

- Що ви дізналися про частку?
- Користуючись таблицею «Частини мови» (стор. 14), з'ясуйте, самотійною чи службовою частиною мови є частка. Чому?

2 Проаналізуйте таблицю «Частка як частина мови».

Для чого служить	Розряди за значенням	Функції кожного розряду	Приклади
Надає реченням чи окремим словам додаткових відтінків у значенні або певного емоційного забарвлення; є засобом творення деяких граматичних форм слів	1. Формо-творчі	Для творення умовного та наказового способів дієслова	Би, б, хай, нехай
	2. Слово-творчі	Для творення нових слів	аби, що, де, казна, хтозна.
	3. Заперечні	Для вираження заперечення	Не, ні, ані

Для чого служити	Розряди за значенням	Функції кожного розряду	Приклади
	4. Модальні	Для вираження різноманітних смислових відтінків та почуттів у реченні, а також допомагають оформити питання	Хіба, чи, невже, так, авжеж, як, еге, отож, наврод, от, тільки, хоч, лише, ген, навіть, ж, все-таки, бо, но.
Членом речення не буває			

- Для чого служать частки?
- На які розряди вони поділяються?
- Яка роль кожного розряду?
- Чи бувають членом речення?

Частка – службова частина мови, яка надає реченню чи окремим його членам певних відтінків значення та служить для утворення окремих граматичних форм.

Наприклад: **Не** відняла у тебе чужина **ні** любові, **ні** серця у грудях, /Ти для Русі – все рідна дитина, і за те **нехай** честь/ Тобі буде. (Б. Лепкий)

3) Спишіть речення. Вкажіть службові частини мови. Доведіть, що виділені слова є частками.

1. **Хіба ж** ти, козаче, із вітром здружився, що вітер заплакав, а ти й зажурився? 2. **Хіба ж** тобі **ні** з ким ділитися горем, як **тільки що** з вітром, як **тільки що** з полем? (Нар. тв.) 3. **Нехай** ворог знає, повік не гадає знущатися над козаком. (С. Руданський)

4) Прочитайте виразно сполучення часток з одним і тим самим словом, його формою чи спорідненими словами. Користуючись таблицею та нижче поданими відомостями, з'ясуйте, яких значень надають цим сполученням формотворчі, заперечні та модальні частки.

Нехай співає. Заспівав би. Ні, не заспіває. Хіба заспіває? Невже заспіває? Як, заспіває? Ось заспіває. От заспіває. Оце співає. Заспівати, то заспіває... Ото заспівав! Он співає... Саме співає. Якраз і співає! Навіть заспівав! Тільки проспівав. Хоча б заспівав. Аж заспівав! Заспівав же! Таки заспівав! Співав собі, співав... та й заспівав, так заспівав! Так, заспівав. Еге, заспівав. Мовляв, заспіває. Чи заспіває? Ніби співає. Майже заспівав. Мало не заспівав. Ледве не заспівав. Годі співати! Співай-бо! Заспівай-но! Давай, співай! Ну, співай! Бодай не співав! Якраз, співатиме. Як співав! Ото співи! Що за співи!

- Випишіть окремо формотворчі, заперечні та модальні частки.

Модальні частки вживаються для

1) оформлення речень:

- питальних: *чи, хіба, невже, га;*
- спонукальних: *годі, бодай, давай, ну, на, -бо, -но;*
- окличних: *що за, що то за, ну й, як;*

2) ствердження: *так, еге, еге ж, авжеж, аякже, атож, ага, гаразд*;

3) виділення окремих слів, посилення їхнього значення: *навіть, тільки, лишé (лиш), лишéнь, хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), таки, то, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой*;

4) увиразнення, уточнення значення слів: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи*;

5) висловлення сумніву, непевності: *навряд чи, ніби, наче, начебто, мов, немов, немовби, буцім*;

6) додаткової вказівки на предмет, дію, місце: *от, це, оце, то, ото, ось, осьде, он, онде, ген, воно*.

- 5) Утворіть наказовий спосіб дієслів *співають, міркують, ждуть*, додаючи потрібні частки. До якого розряду належать використані частки? Яких відтінків значення додають?

- 6) Спишіть, вставляючи на місці крапок потрібні частки. До якого розряду за значенням вони належать?

Кучерявий баранець, кучеряві роги, пішов... я до дівчини, якби знав дорогу. Як йшов я через село, курка мене вздріла. Якби не та паличенька, була ... мене з'їла! ... іде, ... іде, назад не вернеться! ... його кінь вороний у воротах спіткнеться! Замкну вовка межі вівці – ... тюрму знає! (Нар. тв.)

- Визначте спосіб дієслів у реченнях.

- 7) Доберіть із оповідання О. Довженка «Воля до життя» п'ять-шість речень, які б містили частки. Запишіть дібрані речення.

- Підкресліть частки. Визначте їх групу за значенням і поясніть роль у мовленні.
- Поміркуйте, як відрізнити частки *наче, як, ніби, мов, немов* від однозвучних сполучників. Проілюструйте це прикладами.

- 8) Прочитайте діалог. Визначте його тему та основну думку. До якого типу та стилю мовлення він відноситься?

– Люди в житті своїм працюють, метушаться, щось від когось утаюють, а нащо – багато хто й сам не тямить. Коли помислить, то з усіх людських діл, скільки тисяч їх там різних не є, буде один кінець – радість серця. Чи не для цього ми вибираємо за нашим смаком товаришів, вишукуємо різні музики, споруджуємо гарні будинки, насаджуємо сади? О, якими великими веселощами користуються вельможі і багаті персони! О, яка дорога ти, радосте сердечна!

– Та всі ваші витівки безсилі потішити дух і вигнати нудьгу, що заволоділа вами.

– А що ж зможе?

– Лише знання того, що складає щастя і як його віднайти. Наше найбільше бажання – бути щасливими. Хіба не цього прагне кожна, навіть найменша жива істота? Скажи лишень, де і в чому те щастя, яке шукаєш?

– Все народжується на добрий кінець. А добрий кінець – оце і є щастя.

(За Г. Сковородою)

- Назвіть частки. Визначте їх групу і поясніть значення.

- З'ясуйте, якою частиною мови є слово *і* (*й*) у різних реченнях. Доведіть, що не помиляєтеся.

- 9) Напишіть твір-мініатюру (10-12 речень), за темою тексту із попередньої вправи. Доберіть до нього заголовок. Частки підкресліть. Усно їх схарактеризуйте.

§ 53. Написання часток

- 1) Проаналізуйте таблицю. Сформулюйте і запам'ятайте правила написання часток. Доберіть свої приклади.

Пишуться окремо:
1) частки, якщо вони виконують підсилювально-видільну або формотворчу функцію: <i>сказав же, нехай намалює, відповів би, знайшла б</i> ; 2) частки, що складаються з двох слів: <i>що за, хоча б, навряд чи, як же, ще й</i> ; 3) частка <i>то</i> в експресивних сполученнях: <i>що то за, що то, чи то.</i> ; 4) частки <i>бо, но, от, то, таки</i> , якщо між ними і словом, значення якого вони підсилюють, є інше слово: <i>неси ж но, читай же бо.</i>
Пишуться через дефіс:
частки <i>бо, но, от, то, таки</i> , якщо стоять після слова, значення якого підсилюють: <i>пиши-бо, неси-бо, дай-но, так-от, тому-то, зробив-таки.</i>

Орфограма

Написання часток окремо й через дефіс:
спочив би, пиши-бо.

- 2) Прочитайте речення. Знайдіть частки. Поясніть їх правопис.

1. Я не знаю, як би склалась моя доля, коли б біля неї не стояла, мов благання, моя зажурена мати. (*М. Стельмах*) 2. Та й гарно ж як. Дожив-таки до жнив. (*І. Цюпа*) 3. Ти не лякайся-бо, що свої ніженьки вмочиш в холодну росу. (*М. Старицький*) 4. Чогось-то серце тремтить од того співу. (*Олена Пчілка*) 5. Люди чогось не так-от швидко ростуть, як би їм хотілося. (*М. Стельмах*) 6. Галя забулася коротеньким сном до ранку, тут-таки коло віконечка. (*Марко Вовчок*) 7. Все ж таки ти мені син. (*Г. Тютюнник*) 8. Ой дівчино, дівчино, що робити, скажи-но. (*О. Маковій*)

- 3) Напишіть частки окремо чи через дефіс. Свій вибір обґрунтуйте.

Тільки (б), принеси (но), так (то), хіба (що), де (ж) то, куди (б) то, їдь (бо), чи (що), коли (б) то, (от) розв'язав, що (за), говорила (ж), дарма (що), будь (що), тільки (но).

- Будь-які дві-три частки введіть у речення.

- 4) Перепишіть речення, розкрийте дужки. Виділіть орфограму «Написання часток окремо й через дефіс».

1. Ой куди (ж) ти од'їжджаєш, сизокрилий орле. 2. Ти спиш уже?... А за старим повір'ям, у сні ростуть... Якби (то) справді так! (*В. Підпалий*)

3. Тебе поранили (таки)? Сідай(но)! Голову твою хоч хусткою я обів'ю. (М. Бажан) 4. А я (таки) мережать буду тихенько білії листи. (Т. Шевченко) 5. А я (ще) (й) досі бачу так яскраво: моє село, старий вишневий сад і вечорів підсинені заграви. (М. Руденко) 6. Отакий (то) наш отаман, орел сизокрилий! Годі (бо) вже, годі. Незабаром батько прийде. (Т. Шевченко) 7. Осіння (от) чорнішає земля в останній, жалібній, прощальній позолоті. (Є. Маланюк)

5 Прочитайте речення. З'ясуйте, де дві частки, а де займенники з частками, прислівники з частками чи сполучники з частками.

1. У суботу в молодій та великий збір. **То ж** сходяться подруженьки до неї у двір. (Леся Українка) 2. Лежала мати, хвора вже давно, і не пускала ясного дитяти, – **тож** уночі втекло воно в вікно цілющих ліків матері шукати. 3. Я прочитав **те ж** оповідання з великим задоволенням. 4. Мати радісно перебирала свої вузлики з насінням... і вже бачила себе в городі посеред літа... **Я теж** у думках забирався в горох або нахилив до себе співучі маківки... (М. Стельмах) 5. У мене одна думка: **як би** нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. (Панас Мирний) 6. **Якби** я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. (Леся Українка) 7. Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну, **щоб** вільно по світі літати, **щоб** вітер розносив луну. 8. Все одно, **що б** не сталося, ми не розлучимось. (Леся Українка)

- Спишіть. Підкресліть частки й однозвучні до них слова.

Пам'ятайте!

Частка **же** підсилює значення займенника, її можна замінити словом *саме*. Пишеться окремо: **те ж** (саме).

Якщо **же** (**ж**) входить до складу сполучника або іншої частки, тобто службового слова, то пишеться разом: **теж**.

Наприклад: *Він теж погоджується з вами.*

Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: *теж* = *також*, *і*; *якби* = *коли б*; *щоб* = *аби*; *проте* = *однак*; *зате* = *але*.

Однозвучні поєднання інших частин мови замінити сполучниками не можна.

6 Перепишіть. Визначте, якою частиною мови є кожне слово. Поясніть правопис.

Хтозна-коли, скажи-бо, який-небудь, абиякий, деякий, присядь-но, хтось, аніскільки, казна-що, казна про що, абищо, аби до чого, ніщо, ні про що, щодо, якраз, чи мало, чимало, абощо, тільки що, немовби, мовив би, неначебто, **отже**, **от же**, **авжеж**, **а вже ж**, **аякже**, **а як же**.

- З виділеними словами складіть і запишіть речення.

7 Спишіть, розкриваючи дужки. Дослідіть, якими частинами мови є однозвучні слова і поясніть їх написання.

1. Я хотів (би) вас тихо приспати
На руці, на листочку трави.
І у сні вам (не) сни, а метеликів дати,

Що (б) спочили натомлені ви. (Олександр Олесь)
 2. Хтось має (таки)думати про вічність,
 Де (б) (не) прийшов ти в світ і де (б) (не) жив. (В. Коротич)
 3. Знову школа і друзі... От згадуєш-вигадуєш, а не
 все (ж) так, як було насправді, як (би) мало бути. (Де)
 чого наче (не) хочеш пригадувати... Хоча (б) і про то
 (й) випадок... (М. Петренко) 4. Як (що) народи всім своїм
 життям дають присягу волю боронити, то їх (бо) справді (не)
 розбить громам і жодним океанам (не) залити. (П. Тичина)
 5. Як (би) мені не тиночки та не перелази, ходив (би) я до
 дівчини по чотири рази.

абощо
 авжеж
 атож
 нехай же
 та й
 також
 хоча б
 ще й

- У другому і третьому реченнях визначте, якою частиною мови є кожне слово.
- Складіть схему четвертого речення. Сполучник розберіть як частину мови.

§ 54. Не і ні з різними частинами мови

① Прочитайте текст. Визначте його тему. До якого типу та стилю мовлення він відноситься?

Приїхавши до Чорнобиля на початку 1986 року, я (та хіба лише я?) **неначе** зазирнув у дивний, **неймовірний** світ Задзеркалля, забарвлений у **невидимі** і від того ще зловісніші тони підвищеної радіоактивності.

Це було місто без жителів, без дзвінких голосів дітлахів, без звичайного повсякденного, по-районному **неквапливого** життя. **Не відчинені**, а наглухо позачинювані віконниці, замкнені й опечатані всі будинки, установи, магазини. На балконах п'ятиповерхових будинків біля пожежної частини стояли велосипеди, сушилася ніким **не знята** білизна. У місті **не лишилося** свійських тварин, вранці **не мукали** корови, лише ... пташки безтурботно щебетали в листі дерев. Пташки **не знали**, що запилюжене листя стало в ті дні джерелом підвищеної радіації.

Але, навіть залишене жителями, місто **не було** мертве. Воно жило і боролось. Тільки жило за суворими і абсолютно новими для всіх нас законами надзвичайного стану атомної епохи. (Ю. Щербак)

- До яких частин мови належать виділені слова? В яких випадках **не** є часткою, яка щось заперечує, відкидає, а в яких **не** – префікс?
- Пригадайте, з якими частинами мови частка **не** завжди пишеться окремо. У яких випадках **не** пишеться окремо з іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками, прислівниками? Доберіть приклади до правил.

Слід розрізняти заперечну частку **не**, яка пишеться окремо, і префікс **не-**, який пишеться разом.

Написання не

Разом	Окремо
1. Якщо слово без не не вживається (іменник, прикметник, прислівник, дієслово, дієприслівник): неміч, неозорий, невпинно, неславити, неволячи.	1. Із дієсловами: не спить, не ходив би, не спи; з числівниками, займенниками, прийменниками: не десять, не кожен, не для нього.

Разом	Окремо
2. У складі префікса недо- : <i>недолік, недочутий, недоїдати</i> .	2. Коли в реченні є протиставлення: <i>Думки ваші не нові, а давні. Це не правда, а жарт.</i>
3. Якщо додаванням не утворюється слово з протилежним значенням, його можна замінити синонімом без не : <i>недоля (безталання), неправда (брехня), невеселий (сумний), недалеко (близько)</i> .	3. З дієприкметниками, що мають пояснювальні слова або виконують роль присудка: <i>Перед лісом розляглося поле, не засаджене деревами. Праця не закінчена.</i>
4. Якщо займенник чи прислівник починається з аби- : <i>неабихто, неабиякий, неабияк</i> .	4. Якщо прикметник має при собі пояснювальне слово із часткою ні , а також якщо перед ним стоять слова далеко, зовсім, аж ніяк : <i>ні до чого не здатний, далеко не гарний, зовсім не рідний.</i>
5. З дієприкметниками, що є означеннями (а не присудками в реченні) і не мають при собі пояснювальних слів: <i>незакінчена праця, невивчений вірш.</i>	

② Прочитайте. Знайдіть заперечну частку *не* та префікс *не-* і поясніть їхнє значення. За яким правилом і як слід писати *не* з відповідним словом у кожному випадку?

1. (Не) поспішає, (не) влучивши, (не) п'ять, (не) ви, (не) з братом.
2. Радуйся, ниво (не)политая! (Не)политая дощами сохне нивонька моя.
3. Тут (не) позичені знання, а його власні. Затоплю (не) долю дрібними сльозами, затопчу (не) волю босими ногами.
4. (Не) здара, (не)гативний, (не) порушно, (не) притомніти (втратити свідомість), (не) хтуючи.
5. (Не) доїдок, (не) додержаний, (не) долюблювати.
6. (Не) зчутися, (не) здужати, (не) навидіти.

③ Перепишіть, додавши до кожного дієприкметника пояснювальне слово. Обґрунтуйте написання *не*.

1. Неоздоблена кімната.
2. Невипробувані методи.
3. Нерозгаданий ребус.
4. Необґрунтована заява.
5. Незакінчена картина.
6. Непроспівана пісня.

④ До поданих слів доберіть синоніми, поясніть написання *не*. З двома–трьома словами з *не* складіть речення (усно).

Недруг, невеселий, нещастя, небагато, неволя, неблизько, недовгий.

⑤ Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми, аргументуйте написання.

1. (Не) завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш. 2. (Не) оціненою скарбницею досвіду багатьох поколінь, народної мудрості, моралі й культури народу є його живе слово – прислів'я і приказки, які прийшли до нас із сивої давнини. Вони стали кодексом (не)писаних законів моралі й поведінки, їхня крилата мудрість передає широку картину радості й страждань, сміху і сліз, любові й (не)нависті, віри й безвір'я, правди й кривди... (Г. Сагач) 3. Треба завжди пам'ятати про ту (не) безпеку, яку може нести в собі (не) обережно мовлене, (не) розважливе, (не)чемне, зле

слово, за що можна поплатитися (не)лише моральними збитками, а й самим життям. (З журн.) 4. Хто (не) має слова, до того (не) має довір'я. 5. (Не) довго думав, а добре сказав. 6. Слово – (не) горобець, як вилетить, то вже його (не) спіймаєш. (Нар. тв.) 7. Навчання – (не) труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи (не) перестає учитись... (Г. Сковорода) 8. (Не) подумавши, й кілочка (не) затешеш.

- Складіть зв'язне висловлювання, дібравши два-три докази на підтвердження думки, висловленої у першому або третьому реченнях.

6 Проаналізуйте таблицю і запам'ятайте правила написання *ні* з різними частинами мови.

Написання *ні*

Разом	Окремо
1. З іменниками, прикметниками, дієсловами, прислівниками, сполучниками, які без ні не вживаються: нікчема, ніяковий, нівечити, ніяково, нібито.	1. Якщо ні-ні є сполучником: ні зірок, ні місяця на небі.
2. У заперечних прислівниках: ніде, ніяк, нітрохи.	2. Якщо має значення підсилення (можна замінити <i>і</i>): ні краплі не мав у роті; ні макової росинки; ні сльозинки...
3. У заперечних займенниках, якщо після ні немає прийменника: ніхто, ніщо, ніякий.	3. У сталих словосполученнях: ні риба ні м'ясо; ні світ ні зоря; ні слуху ні духу.
	4. Якщо частку від займенника відокремлює прийменник: ні з ким; ні в який

- Доберіть свої приклади на кожне правило.

7 Чим саме виступає *ні* в поданих реченнях? Назвіть частини мови з *ні*. Як пишеться *ні* з цими словами? Перепишіть, позначте орфограми.

1. За давньою звичкою він вставав рано, до схід сонця, і, хоч поспішати було (ні) куди, поривався з дому. 2. (Ні) хто (не) вийшов мені назустріч. 3. На серці (не) було (ні) (на) кого кривди. 4. (Ні) які казкові кришталеві палаци (не) змогли зрівнятися з чарівним видовищем простої селянської хати серед буйноти барвистих мальв. 5. Плахта! (Ні) (з) чим (не) зрівняна краса дівочого вбрання. (І. Цюпа) 6. (Ні) я, (ні) мої товариші (не) спізнались на поїзд.

Розбір частки як частини мови

Послідовність розбору

1. Слово.
2. Частина мови.
3. Група за значенням.
4. Правопис.

Нехай мені щоночі сниться, що я літаю, наче птах. (Д. Павличко)

Зразок розбору

усного

Нехай – частка, формотворча. Вживається для утворення наказового способу; **не** у складі частки пишеться разом.

письмового

Нехай – частка, формотв.

- 8 Спишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви та розкриваючи дужки. Підкресліть частки. Виконайте розбір часток як частини мови.

Семен Гулак-Артемівський, друг Гл...нки та Шевченка, був (не) л...ше композитором і співаком, а (ще) (й) талановитим ор...гінальним драматургом. Хіба (ж) (не) на текст власної п'єси нап...сав він свою всесвітньовідому оп...ру «Запорож...ць за Дунаєм»? Хай більше чверті віку прожив митець у Петербурзі, в Україні знають і шанують (бо) його ім'я.

§ 55. Замітка в газету дискусійного характеру

Замітка – це інформаційний жанр, в якому в лаконічній формі повідомляється про важливі, суспільно вагомі, цікаві для загалу факти.

Зміст замітки відповідає на питання: *що, де, коли* відбулося. А якщо в ній пояснюється, *як, з ким і чому* щось відбулося, вона стає ще цікавішою і змістовно багатшою.

Основними особливостями жанру замітки є: точність викладу думки, стислість, яскравість мовних засобів, актуальність (важливість) і оперативність.

Розрізняють такі види заміток: *замітка-інформація, замітка-пропозиція, замітка-подяка, замітка дискусійного характеру.*

- 1 Прочитайте замітку сучасного українського письменника В. Земляка. Визначте її тему та ідею.

Патріотизм і національне почуття невіддільні. Людина, яка ставить себе поза народом, серед якого живе і якому вона належить, але якому вона не служить правдою і вірою, нічого доброго не зробить і для іншого народу. І коли вам кажуть, що хтось з українців, живучи в себе вдома і не знаючи своєї рідної мови, дуже любить російську мову, не вірте цьому. Людина, яка зреклася своєї рідної мови тільки для того, щоб показати свої «інтернаціональні почуття», скрізь викликатиме тільки недовір'я і сіятиме неміч. Не в цьому суть справжнього інтернаціоналізму...

(З газети)

- Чи поділяєте ви думку письменника?
- Доведіть, що прочитаний текст – замітка. До якого виду заміток він відноситься? Чому?
- Складіть усно текст-роздум, узявши за тезу таке твердження: *Мусиш вчити мову того народу, на землі якого живеш.*

Дискусія – це публічна суперечка, метою якої є з’ясування і протиставлення різних точок зору на дискусійне питання, пошук та вияв істини. Дискусія є ефективним способом переконання, адже її учасники самі доходять того чи іншого висновку.

(За Л. Павловою)

2 Прочитайте твір-роздум. Що дає підстави вважати його твором дискусійного характеру? Визначте тезу, вкажіть аргументи. Знайдіть зачин. Додайте самостійно кінцівку.

Як часто доводиться чути від однокласників таке: «Навіщо нам уроки народознавства? Навіщо музеї етнографії та фольклорні гуртки? Нащо світлиці з прадавніми інтер’єрами, традиційним вбранням та начинням? Ми ж такі сучасні! Такі ерудовані! Такі заклопотані!»

Та й дорослі інколи висловлюють занепокоєність. Витрачає, мовляв, синок чи донечка час на вивчення якихось там незрозумілих традицій чи обрядів, а, вступаючи до вузу, не колядки й щедрівки складати доведеться, а іноземну мову й математику...

Чи повинен сучасний школяр вивчати народознавство? На мою думку, повинен.

Адже народознавство – це не вареники у макітрі і не гопак на самодіяльній сцені. Це система знань про свій народ, це пізнання історії та культури власних предків та сучасників, це усвідомлення єдності з попередніми поколіннями українців і молдован, їх духовним світом.

Народознавство – це поєднання знань з історії України й Молдови, фольклору українців і молдован, літератури, мистецтва обох народів.

Зневажаючи свій народ і знання про свій народ, нехтуючи його традиціями, неможливо відчувати себе українцем Молдови...

Пам’ятаймо! Твір-роздум дискусійного характеру, як і відповідна замітка, komponується за такою схемою:

I. Зачин (підведення до обговорення: що спонукало взяти участь у дискусії – став свідком якоїсь події, з кимось зустрівся, щось прочитав...).

II. Основна частина. Теза, яку обстоює або спростовує автор твору.

1. ...

2. ...

3. ... і так далі

Докази та приклади

III. Висновки.

3 Напишіть замітку дискусійного характеру за однією із нижче поданих тем:

1. Для оволодіння класичною літературою цілком достатотно переглянути екранізацію найвидатніших творів.

2. Школа повинна давати не знання, а документ про освіту.

§ 56. Вигук як частина мови

1 Прочитайте текст.

Особливі слова зовсім не схожі на інші, бо... кричать. Прислухаймося до крику й галасу маленьких слів. Що за диво? Це не просто крик. Слова і вигукують, і захоплюються, і сумують, і страждають, і лякаються, і докоряють, і прохають, і стверджують. У них уся гама переживань, почуттів і волевиявлень людини. За неспокійну вдачу ці слова й названо вигуками.

Вигуки передають наші почуття, переживання й бажання найстисліше. Тому й не диво, що деякі з них складаються тільки з одного звука: *а, о, у!* Це маленькі-маленькі слівця. Далі йде чимала група вигуків, у яких поєднуються голосний і приголосний звуки: *ай! ох! ой!* Трапляється, що до складу вигуків входять тільки приголосні звуки: *брр! гм!* Вони можуть також складатися з трьох і більше голосних і приголосних: *ага! ану! гей! нумо! тпру!* та інші.

Постійне місце праці вигуків – у тексті. Упродовж віків у співпраці з нерозлучною інтонацією і сусідніми реченнями, мімікою та жестами вигуки спішать розповісти, що їх схвилювало.

Отакі справи з вигуками. Це – слова-крикливці. Та ви їх не бійтеся. Вони вигукують, щоб розповісти нам про почуття людини та розмаїття світу.

(За І. Вихованцем)

- Що виражають вигуки? Яка їх роль у тексті?
- Пригадайте і назвіть всі частини мови. На які групи вони поділяються? Назвіть частини мови, що належать до кожної групи. Яке місце посідає вигук серед частин мови?

2 Прочитайте. Виділіть слова, які не називають фактів дійсності, не зв'язують між собою слова або речення. Яке їх призначення?

1. Ой, та й гарно є тут як! (*П. Мирний*)
2. Ох-ох, яке мене спіткало горе! (*Ю. Збанацький*)
3. Гей, браття-козаки, сідлайте коні. (*С. Руданський*)
4. Добри вечір тобі, зелена діброво! (*Нар. тв.*)

Міркуйте! В першому реченні слово *ой* не називає ні предмета, ні дії, ні ознаки, ні кількості, воно не відповідає на питання і не може бути членом речення. Воно не з'єднує форми слів у словосполучення або слова чи прості речення у складне речення. Таким чином, це слово не можна віднести ані до самостійних, ані до службових частин мови.

Ой в цьому реченні виражає захоплення, радість. Це слово є вигуком.

Вигук – це незмінна частина мови, яка виражає почуття, емоції, волевиявлення, спонукання до дії, але не називає їх.

Наприклад: *овва, цить, на здоров'я, нівроку.*

Від вигуків слід відрізняти **звуконаслідувальні** слова. Ці слова відтворюють звуки тварин, птахів, шуми природних явищ: *му-у-у!, ку-ку, ш-ш-ш, няв.* Вони не є частинами мови.

- ③ Прочитайте речення. Доведіть, що вигуки бувають багатозначними. Встановіть, в якому реченні вигук *ой* виражає почуття жалю, страху, фізичного болю, незадоволення, захоплення, здивування. Від чого це залежить?

Ой! Як болить моє серце! (*Нар. тв.*). Ой, лишенько! Іще не починала? Що ж ти робила? (*Леся Українка*) Ой, як ллється дружна пісня, голоснішає, росте. (*Нар. тв.*) Ой, умер старий батько і старенька мати. (*Т. Шевченко*) Ой, лишенько, як страшно. (*Леся Українка*) Ви погляньте, ой, погляньте, хто до нас у гості йде! (*В. Бичко*)

- Які розділові знаки вживаються після вигуків?

- ④ Складіть і запишіть речення з вигуком *ой*, який би передавав радість, переляк, подив. Прочитайте речення вголос і постарайтесь передати ці почуття.

За значенням вигуки поділяються на три групи: а) **емоційні**, що передають радість, захоплення, піднесення, сум, тугу, жах, страх, докір, осуд, співчуття, сумнів тощо: *а, о, у, ех, ох, ой, фу, ба; Господи, Боже, жах, страх, матінко тощо;*

в) **наказово-спонукальні**, які виражають наказ, вимогу, спонукання до дії: *геть, годі, цить, марш, гайда, нумо, нум, ану;*

в) **апелятивні** вигуки, за допомогою яких прощаються, звертаються, дякують, тобто це слова ввічливості: *добрий день, на добраніч, спасибі, вибачте, дякую; алло, гей, ей, гов, доброго здоров'я, прощайте, прошу, щасливо, даруйте, будьте здорові.*

- ⑤ Випишіть спочатку речення з вигуками, що виражають почуття, потім – із спонукальними, далі – із звуконаслідувальними словами.

1. О! – дивувався дядько, розгинаючись над столом... 2. Ей ти, молодице! – гукнув бородань... 3. Дзень, дзень, дзень... – падали в кухлики монети. 4. А-а-а! – злинуло над базаром, як багатоголосий стогін. (*Гр. Тютюнник*) 5. Та цитьте, чортові сороки... (*І. Котляревський*) 6. – Марш звідси! Я тут житиму. (*Остан Вишня*) 7. Дивились ми на широку ріку, а з лісу зозуля: «Ку-ку!» та «Ку-ку!». (*О. Ющенко*)

- ⑥ Розподіліть в три рядки вигуки, відповідно до попередніх відомостей.

До побачення, ах, ех, у-у, ай, геть, ц-с-с, гайда, марш, агов, алло, їй-Богу, здоровенькі були! страх, ох-хо-хо, їй-бо, на добраніч.

- ⑦ Доберіть із творів М. Стельмаха, К. Поповича 5-6 речень з вигуками. Схарактеризуйте їх.

§ 57. Дефіс у вигуках. Розділові знаки при вигуках

1 Прочитайте. Назвіть вигуки. Поясніть їх роль у реченнях.

1. Ранок, ранок, час світання... О, який прекрасний час. (Олександр Олесь) 2. Здрігнувся темний ліс: «Гу-гу! Гу-гу!» Озвалася сова: «Пугу! Пугу!» 3. Коса покоси косить, а вітер по полях хапає і розносить Зловіще шах-шах-шах. 4. Сніги сліди позадували – о-го-го! (З тв. Б. Лепкого) 5. Е, ні! Стривайте. Цур не грать. (Т. Шевченко)

- Спишіть. Підкресліть вигуки. Поспостерігайте за особливостями їх написання. Зробіть відповідні висновки.

Вигуки можуть складатися з одного, двох або кількох звуків. Окремі частини їх можуть вимовлятися протяжно чи повторюватися. У таких випадках пишеться дефіс: *а-а-а, хе-хе-хе, ой-ой, ку-ку-рі-ку.*

Орфограма

Дефіс у вигуках: *ох-хо-хо, ку-ку.*

2 Прочитайте речення. Яких значень надають їм вигуки?

1. Гей, піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі. (Леся Українка) 2. Снігу, ой, снігу якого!.. (Олександр Олесь) 3. Так, їй-Богу, так. (І. Нечуй-Левицький) 4. О, коли б ти знав, коли б ти знав, як страшно то було. 5. Ой! що це за сопілка? Чари! Чари! (Леся Українка) 6. Мені нема чого тут робить, прощайте! (І. Карпенко-Карий)

- Спишіть. Підкресліть вигуки. З'ясуйте, де вони знаходяться – на початку, в середині, чи в кінці речення. Як виділені в усному і писемному мовленні?

Вигуки в усному мовленні виділяються інтонацією, а на письмі – комою або знаком оклику.

Якщо вигук стоїть на початку речення, то кома ставиться після нього, якщо в кінці, то перед ним, а якщо в середині, то виділяється комами з обох боків.

Якщо вигуки вимовляються з виразною окличною інтонацією, вони виділяються знаком оклику.

Кома не ставиться після вигуків *о, ой*, якщо вони інтонаційно тісно пов'язані з наступним звертанням. Наприклад: *ой матінко; о зоре моя! О Боже.*

Не відокремлюються на початку речення вигуки перед особовими займенниками, після яких іде звертання: *Ой ти, дівчино зарученая!...* (Нар. тв.)

Не ставиться кома після *ой, ах, ну* та інших часток, ужитих для підсилення слів та надання поетичному текстові пісенного колориту. Порівняйте: 1. *О, рятуйте ж мене! О, що ж робить мені? О, синочку мій! і О залишись. Не смій іти до міста занудливих майданів, вулиць, площ.* (В. Стус) 2. «*Ой, яка ж я без листячка негарна!*» – *жахнулася молода берізка.* (О. Іваненко) і *Ой майнули білі коні, тільки в'ються гриви...* (В. Симоненко)

Пунктограма

Кома і знак оклику при вигуках.

3) Спишіть. Підкресліть вигуки. Поясніть орфограми і пунктограми.

1. Цить! То не хвиля шумить, не ріка котить срібні хрустали. 2. О пісне народна! Одна ти мене, лиш одна ти мене не кидаєш. 3. Гуп! Дзень! Гуп! Дзень! Грає кузня день у день. (Д. Куrowsький) 4. Ах, Київ, Київ мій у зорях і туманах... (В. Сосюра) 5. Ой зриваю руту в гаю та й рожу, та й рожу. Любить тебе не гадаю, забути не можу. 6. **Добрий вечір**, паніматко! Добрий вечір, чемний пане. (Нар. тв.)

- Назвіть сполучники і частки. Один сполучник і одну частку розберіть як частину мови.
- Зробіть морфологічний розбір виділених вигуків за поданим нижче зразком.

Розбір вигука як частини мови

Послідовність розбору

1. Слово.
2. Частина мови.
3. Група за значенням.
4. Особливості вимови й написання.
5. Розділові знаки.

– Агей, Іване, чи не страшно тобі під землею? (Ю. Яновський)

Зразок розбору

усного

Агей – вигук, виражає звертання, привертає увагу, вимовляється з піднесеною інтонацією.

Виділяється комою.

письмового

Агей – вигук, вираж. зверт., вимовл. з піднес., відділ. комою.

4) Спишіть речення. Підкресліть вигуки, ставлячи дефіс та розділові знаки.

Ну ж парубче, хутчій. Добридень дівонько! Чи добре живеться? (Леся Українка) Мені шляху не питає, прямо степом мандрувать гей гей долю доганяє. (Нар. тв.) Хороше у у у хороше!

– Ну ну р разом не товпись, по порядку становись! (Гр. Тютюнник)

- Два вигуки розберіть як частину мови.

5) Визначте тип і стиль поданого тексту.

Смілива зозулька

Коли повертається з вирію зозулька, вже і ліс, і гай стоять зелені:

«Ку-ку, Ку-ку».

– Чуєте, зозуля кує, – радіють люди. Щодня більшають на деревах листочки, простягають зелені рученята молоді пагінці. І тут раптом виповзає на листячко страшна волохата гусінь.

- Б-р-р... – тремтить з остраху синиця.
- Йой! – задкує мухоловка.
- Тюй-тюй-тюй! – репетує повзик.
- А гусинь вже їсть собі ніжне листячко.
- Треба зозульку покликати, – гукає хтось.
- Тільки вона цієї гусені не боїться...

Прилетіла зозулька і всю гусинь винищила. От добре, що в нашому лісі живе така пташка!

(Ю. Старостенко)

- Доберіть синоніми до слів *репетує*, *гукає*, *задкує*. Введіть їх у словосполучення.
- Поясніть значення та правопис звуконаслідувальних слів. Прокоментуйте.
- Перекажіть текст, замінивши діалогічне мовлення монологічним.

6 Прочитайте слова. Якою частиною мови вони є? Від яких слів утворилися?

Кукання, квакання, кумкати, плюскіт, нявкання, мукає, крякає, шарудіння, булькати, шипіти, капотіти, тарахкотіти.

- Запишіть повнозначні слова і через риску вигуки, від яких вони утворилися.
- З двома парами слів складіть і запишіть речення.

Зразок. «Хлюп-хлюп, хлюп-хлюп», – билась вода о берег. Чим ближче ми підходили до берега, тим ясніше чули хлюпання води.

7 Складіть і запишіть твір-мініатюру з використанням вигуків за однією із тем: «На морі», «На Дністрі», «У лісі», «Оце так фільм (вистава)!\», «Ну й позмагалися!»

П. Левченко. *На Харківщині*

8 Спишіть речення. Підкресліть вигуки. Поясніть їх написання та вживання розділових знаків.

1. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий дзвін: ку-ку! ку-ку! – і сіє тишу по травах... Ку-ку... ку-ку... Добридень! 2. Раптом – т-ррах... трах-трах!.. Віконна рама затремтіла, і всі шибки дико задеренчали... – Геть! Геть з хати! – верещав тонким не своїм голосом пан Микола. 3. «Ох-хо!» – вирвалось з чийось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі. 4. Що се таке? Додивляюсь, прислухаюсь – і врешті знаходжу: лузають насіння! Сотні ротів, цілі армії білих зубів безперестанку... хрум-хрум... і вкривають лущинням землю... Навколо чуєм хрум-хрум... хрусь-хрусь. Наче сама вічність гризе. (З тв. М. Коцюбинського)

- Трансформуйте речення, замінивши вигуки повнозначними словами (усно). Що змінилося в реченнях?

Тест № 5

№ п/п	Завдання	Бали
1.	<p><i>Прочитайте уважно текст і виконайте завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.</i></p> <p>Чого тільки не передумала Ольвія за довгу-предовгу дорогу. Подумки тікала... Відчувала, як у неї ростуть-виростають крила за плечима, легкі, замашні, невидимі для скіфів. І вона пташкою, перепілкою степовою, хурчала і линула понад степом ніким з поневолювачів не помічена. І несли її надійні крильця так легко, що плакати з радощів хотілося, і в якусь мить їй вірилось, їй марилося, що вона врятувалася, що вона вільна...</p> <p>Опам'ятовувалась у невимовній гіркоті. То лежала, обхопивши голову руками, бо душили сльози та відчай, то металася, не знаходячи собі місця, бо теж душили сльози та відчай, кудись поривалася, кусала руки від безсилля, ладна була волосся на собі рвати, аби це зарадило її горю. Полонянка... Рабиня...</p> <p>О боги!.. Вона, вільна, горда дочка знатного і шанованого архонта, котра не відала за своє життя приневолення, <i>кривди</i> чи <i>наруги</i>, а зростала в батьковім домі, раптом бранка... Силоміць вихоплена з рідного гнізда. Було від чого збожеволіти, втратити віру, надію... Впадала в апатію, лежала безвольна, бездумна, тільки похитувалася у такт рухові кибитки...</p> <p>Хай грецькі жінки по заміжжі не мають волі, обмежені сім'єю та житлом, і чоловіки з ними не рахуються і тримають їх заледве чи не в заперті, але ж то вдома, а не в чужих степах, не в жорстоких скіфів...</p> <p style="text-align: right;">(За В. Чемерисом)</p> <p><i>Архонт</i> – вища службова особа у містах–державах Стародавньої Греції.</p> <p>• Визначте стиль прочитаного тексту. Правильність своєї думки підтвердіть двома аргументами.</p>	3 (1 б. за правильне визначення стилю тексту; по 1 б. за кожний обґрунтований аргумент)
2.	<p><i>Сформулюйте і запишіть одним поширеним реченням ідею прочитаного тексту.</i></p>	3 (2 б. за правильне визначення ідеї; 1 б. за її грамотне оформлення)
3.	<p><i>Доберіть і запишіть заголовок, який відповідав би темі прочитаного тексту.</i></p>	2 (за умови правильної відповіді)
4.	<p><i>Виділені слова в тексті – синоніми.</i></p> <p>А. Так Б. Ні.</p> <p>• Правильну відповідь запишіть.</p>	1 (за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
5.	Випишіть із тексту по чотири приклади кожної службової частини мови.	6 (по 0,5 б. за кожне правильно випиране слово)
6.	Виправте помилки, запишіть словосполучення правильно. Виглянув в вікно, написав в вступі, привіз з запізненням, прибули у Америку, посуд з глини, пролетів над мною, чемпіон по баскетболу, зошит по хімії, пливти по течії, працювати по власному бажанню, зроблено по всім правилам, відсутній по хворобі.	6 (по 0,5 б. за кожне правильне написання)
7.	Запишіть речення, розкриваючи дужки. 1. Дзвени мені (з)(по)над гаїв востаннє, (з)над щедрих лип щедруй мені про коней... (Б. Стельмах) 2. Вони – це наші вічні батько-мати, (з)під Києва, (з)над берега Дніпра. (Б. Стельмах) 3. (На) зустріч сонце гімн свій ллє... (П. Тичина) 4. (На) (в)(коло) ліс, а перед нами сам Дніпро. (П. Тичина) 5. Вузький глибокий Прут блиснув (в) решті з(за) прибережних верб, а по(під) горами зазеленів розкішний килим виноградників. (М. Коцюбинський)	2 (по 0,5 б. за кожне правильне написання приєменника)
8.	Подані слова введіть у словосполучення так, щоб в одному випадку вони вживалися як приєменники, а в другому – як прислівники або іменники з приєменниками. Збоку, зсередини, в результаті, внаслідок.	4 (по 0,5 б. за кожне правильно складене словосполучення)
9.	Запишіть, розкриваючи дужки. Аби (коли), так (то), аби (хто), ні (скільки), а (вже) ж, ад (же), в (міру) того (як), тільки (що), що (ж) до, казна (що), будь (що), тільки (но), тому (то), це (б) то, наче (б) то, мов (би), а (ні) ж, як (от).	9 (по 0,5 б. за кожне правильне написання)
10.	Складіть і запишіть речення з поданими словами та сполученнями слів. Чимало – чи мало, тож – то ж, анізащо – ані за що, авжеж – а вже ж.	5 (по 1 б. за кожне правильно складене речення; 1 б. за грамотність)
11.	Проаналізуйте написання частки не з різними частинами мови. Не нависть; не мічний; не гаразд; не абиякий; неможна; не боязкий; не начебто; незайнятий справами; не любов; нез'ясоване досі питання; не мовби; не завжди. • Правопис частки не відповідає нормам орфографії. А. Так Б. Ні • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
12.	Складіть і запишіть твір-роздум за ідеєю прочитаного тексту (12-15 речень).	10 (8 б. за зміст і правильну побудову тексту; 2 б. за грамотність)

§ 58. Повторення в кінці року

1 Прочитайте уривок. Якого він стилю? Який тип мовлення в ньому провідний? Доведіть.

Одразу ж за вибалком на пагорбі починалося якесь містечко: чепурні, вистелені бруківкою вулиці, білі будиночки в невеличких пожовклих садках, далі – грибок водокачки, клубчасті дими понад нею; тоненько й коротко свиснув паровоз... Климко аж зупинився, розгублений і зляканий: чи не приблукав оце він, кружляючи незнайомими дорогами, назад, на свою станцію. Так ні ж, ні. Адже їхню водокачку звалило бомбою, а тут ціла.

(Гр. Тютюнник)

- Знайдіть і выпишіть по одному прикладу всіх самостійних частин мови, включаючи дієприкметник і дієприслівник, а також по одному прикладу всіх службових частин мови.
- Якою частиною мови є слово *чи* в тексті? Адже воно може бути сполучником і часткою.

2 Усі наведені нижче слова за своїм значенням пов'язані з дією. Але чи всі вони є дієсловами? За якими ознаками серед них треба виділити саме дієслова? Яку форму дієслова слід вважати початковою? Якими частинами мови є всі інші слова?

Виходити, рости, перехід, сходження, виїзд, подвоїти, бігти, говорити, біг, чутка, потроїти, вчення, двоїтися, берегти, збереження, співати, спів, любити, переконання.

3 Пригадайте, які дієприкметники мають суфікс -л-? Розкажіть про них. Знайдіть у вправі 1 такий дієприкметник. Наведіть приклади подібних, введіть їх у словосполучення та складіть з ними два речення.

4 Які з дієслівних форм незмінні, які відмінюються за відмінками, а які змінюються так, як це властиво тільки дієсловам? Знайдіть в реченнях такі форми.

Воду вже набрано... а з-за Макарової хати викочувалася хмара, вкриваючи галявину передчасними сутінками. Креснула блискавка, торохнув грім... Скаженіючий вітер торгикав ворітьми...

(За Гр. Тютюнником)

5 Встановіть синтаксичну роль інфінітива – члена речення – у поданих прикладах.

1. Позичити – то не вкрати. 2. Нам принесли наказ відступати. 3. Нам наказали відступати. 4. Батько поїхав косити траву. 5. Климко почав одігрівати ноги. 6. Краще з розумним згубити, ніж з дурнем знайти.

- Зробіть аналіз виділених дієслів за будовою. Чому формотворчий суфікс -ти неправильно вважати закінченням?

6 Прочитайте уривок з оповідання Григора Тютюнника «Климко».

– О! – дивувався дядько, розгинаючись над столом. – А це що? Треба було написати «холодно», а в тебе «хохолодно»...

Климко на те знічено одказував:

– То в мене після великої перерви руки дуже померзли, от воно й хохокнуло.

Дядько, вдоволений, що знайшов помилку, відкладав зошити і брався до юшки.

– Ай добра ж, – хвалив, ледь відсorbуючи з ложки.

– У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

- Знайдіть прислівники. Які з них утворилися від прикметників?
- Назвіть усі службові частини мови.
- Однаковими чи різними будуть форми дієприкметників і дієприслівників, утворені від дієслів *переписати* і *переписувати*. Утворіть їх. Доведіть свою думку.
- Прокоментуйте вживання розділових знаків.

7 Прочитайте текст.

Багато прикмет пов'язано з рослинами. Нині вже (не)заперечно доведено наукою що (по)над чотириста представників флори (по)своєму реагують на зміну погоди. Їх так і називають «рослини-барометри». Візьмемо для прикладу звичайну папороть. Як(що) в ній скручене (до)низу листя – **сподівайся** на сонячний день, а **випростане** – (не) забудь прихопити із собою дощовика. Придивіться і до жовтої акації: як(що) її квіти сильно пахнуть і над ними в'ються комарі – бути (не)годі.

(В. Скуратівський)

- До виділених слів доберіть синоніми.
- Які рослини-барометри вам відомі? Розкажіть.
- Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені розділові знаки. Позначте орфограми.
- У двох останніх реченнях визначте, якою частиною мови є кожне слово.

8 Напишіть твір-мініатюру за поданим початком.

Був час надвечірньої прозорості, коли степ бузковіє, наливається синявою і зрідка де-не-де вже запалює зірочки вогнів. Ще видно далеко, все повите в м'які, пастельні тони. Добре розгледити і силует комбайна де-ах на виднокрузі, і шлейф пилуки, що довго тоне впродовж польового шляху, де промчали – зерновози...

Література

І. Україна, Молдова однаково любі мені

«Не забувай свій рідний край», «Кожному мила своя сторона», «За рідний край хоч погибай», – так народ висловлюється про рідну землю, найдорожчу для людини. Про це дуже гарно написав відомий український поет Василь Симоненко:

*Можна вибрать друга і по духу брата,
Та не можна матір рідну вибирати,
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.*

.....
*Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.*

Батьківщина уособлюється в уяві людини в образі вогника рідної хати, батьківського порога, материнської колиски, босоногого дитинства. Всі ці спогади незабутні. Про них з щасливою радістю і трепетним болем людина згадує все своє життя.

Із них для кожної людини і починається батьківщина. А у кожного з вас їх дві: Україна і Молдова.

І, мабуть, важко віддати якійсь перевагу. Україна і Молдова дуже схожі між собою. Це край із чарівною природою, працьовитими і благородними людьми, багатою старовинною культурою.

Нелегкою і часто трагічною була історія українського народу. Віками він не мав справжньої свободи, про яку завжди мріяв, перебуваючи під гнітом татаро-монгольського іга, польської шляхти. Та народ не корився, протестував, боровся, виплекавши в своєму лоні справжніх борців за соціальне і національне визволення. Не легшою була доля і народу Молдови, який віками боровся за свою незалежність.

Не кращою стала доля українського та молдовського народу і в XX столітті. Вони пройшли крізь страхіття першої світової та громадянської воєн, пережили небувалі у світі голодомори, жахливі репресії, фашистську навалу, чорнобильську трагедію і лише на початку 90-х років почали будувати свої незалежні держави. Тому кожен з вас повинен любити і Молдову, і Україну, бо перша – це край, де ти народився і живеш, а друга – це земля, рясно полита кров'ю твоїх дідів і прадідів.

Україна (Народна легенда)

Якось Бог вирішив наділити дітей світу талантами. Французи вибрали елегантність і красу, угорці – любов до господарювання, німці – дисципліну і порядок, діти Росії – владність, Польщі – здатність до торгівлі, італійські одержали хист до музики...

Обдарувавши усіх, підвівся Бог зі святого трону і раптом побачив у куточку дівчину. Вона була боса, одягнута в вишивану сорочку, руса коса переплетена синьою стрічкою, а на голові багрянів вінок з червоної калини.

– Хто ти? Чого плачеш? – запитав Бог.

– Я – Україна, а плачу, бо стогне моя земля від пролітої крові і пожеж. Сини мої на чужині, на чужій роботі, вороги знущаються з удів та сиріт, у своїй хаті немає правди й волі.

– Чого ж ти не підійшла до мене скоріш? Я всі таланти роздав. Як же зарадити твоєму горю?

Дівчина хотіла вже йти, та Бог, піднявши правицю, зупинив її.

– Є у мене неоціненний дар, який уславить тебе на цілий світ. Це – пісня.

Узяла дівчина Україна дарунок і міцно притиснула його до серця. Поклонилась низенько Всевишньому і з ясним обличчям і вірою понесла пісню в народ.

Любов Забашта

Вічне джерело

До щему у серці, до терпкого солодкого щему
Я кохаю Вкраїну, омиту прозорим дощем,
Її грози весінні, листопади осінні,
Коли сиві дуби покриті багряним плащем.
І степи, і діброви, і зорі, і роси,
І беріз тонконогих розплетені коси,
І калини у лузі розсипаний жар,
І тополі у полі на широких роздоллі,
Ніби сестри зелені, струнки, світлочолі,
Що, немов обеліски, сягають задумливих хмар.
Я такою з дитинства тебе, Україно, пізнала,
Коли йшла чередничкою в рідні поля золоті...
Голубами злітали у полі димки від вокзалу,
Ніби звали мене у незвідані далі оті.
Мріли скіфські могили... А он ті, то шапками козацькими
Насипали колись земляки-запорожці... Німій...
Ти – вкраїнка, гордись, вдарить спогад у серце зненацька,
На коліна впади і дихнути від щастя не смій.
А то ленти вдягни, вишиванку, намисто і маки
І піди у степи, волошкові пісні наслухай!

Тільки ворог жада, щоб були всі народи однакі,
Ти – вкраїнка, радій, Україну у спадок приймай.
І таку, як була ти, – у січах, у вічній тривозі,
Коли дух непокори ти лишила грядущим вікам,
Коли долю твою ще везли на чумацькому возі,
І таку, як ти є, – я нікому тебе не віддам.
Все, що в серці несу, у твоїх я дістала глибинах.
Ти мені і любов, і пісенність, як ненька дала.
Я живу і співаю, бо живе і співа Україна,
Бо припала вустами до дзвінкого твого джерела.

Григорі Вієру

Мій край

(Пісня)

Як збаву, шлють країни
В нас найсолодші в світі –
Своїх пісень мотив.
Хлібина в рушнику.

Та рідний край єдиний
Черешні в зелен-вітті,
Навік мене скорив.
Вода у рівчаку.

Живу його красою,
Садів квітуча повідь,
Цілющі п'ю пісні.
Легка, хоч дальня, путь.

Живицею, росою
І сніг теплішим навіть
Вони ряхтять мені.
Мені здається тут.

(Переклад Т. Коломієць)

Думаємо і відповідаємо

- Які ще легенди, перекази, народні прислів'я про Молдову та Україну ви знаєте?
- Які народні символи, що уособлюють рідний край, вживає Любов Забашта у вірші «Вічне джерело»?
- Розкажіть, що ви знаєте про трагічну долю українського і молдовського народу в минулому. В яких творах про це говориться? Підготуйте повідомлення.
- Які почуття у вас викликає поезія Г. Вієру «Мій край»?
- Вивчіть напам'ять один з віршів про Молдову і Україну, який вам найбільше сподобався. Текст доберіть самі.

II. Пісенна творчість українського народу

Пісня – найпоширеніший жанр усної народної творчості.

Народні пісні мають для нас велике значення тому, що вони тісно пов'язані з життям народу. У прекрасних піснях виспівував народ журбу матері над колискою дитини, щирю любов молодечу, терпіння зраженої дівчини, жаль батька – матері, що дають свою дитину в чужі руки на непевну долю, горе жінки, що її чоловік-нелюб зневажає або недобра свекруха поневіряє, бідування вдови. Усе це людське життя від колиски до могили зі своїми турботами і радощами, мов у дзеркалі, відбилосся у наших народних піснях. Не раз матері й дівчата аж плачуть, співаючи жалібні пісні про розлуку милого з милою, про молодого козака чи жовніра, що пішов на війну та вже не вернувся.

Деякі пісні походять з глибокої старини, з тих давніх часів, коли наші предки віддавали божу честь силам природи і небесним тілам: сонцю, місяцеві, громові, як на це вказують наші колядки, щедрівки, веснянки. Є в нас багато таких пісень, в яких говориться про походи воєнних дружин у далекі краї, про напади татарів і турків, про війни козаків з поляками, про панищину, про рекрутчину. Усі ці пісні говорять, хто ми.

Отже, бачимо, що народні пісні – це не пуста забавка молодого віку: у народних піснях народ розповів про своє сучасне і минуле життя, про те, що його тішить і гнітить, розкрив у них усю свою душу. Пісня – бездонна душа українського народу, бо відомо: який народ, такі й його пісні. Фольклористи відзначають, що пісенна класика українського народу налічує більше 300 тисяч пісень. Один з героїв Юрія Яновського висловився, що можна прожити до глибокої старості – й на кожен день знайдеться нова пісня. Ось яке у нас безмежжя цих народних скарбів!

Ліричні пісні

Ліричні пісні розподіляються на суспільно-побутові та родинно-побутові.

До **суспільно-побутових ліричних пісень** належать пісні про кріпацтво, наймитування, заробітчанство, рекрутчину. До них належать також пісні з козацького та стрілецького життя, про чумакування. У них змальовано картини тяжкого становища народних мас, любов народу до свободи, його віру в краще майбутнє.

Найбільшу групу серед ліричних пісень становлять **родинно-побутові пісні** (про кохання, родинне життя, колискові).

У піснях про кохання з душевним трепетом співається про найкращі людські почуття, про вірність у подружньому житті, про розлуку закоханих.

Надзвичайним ліризмом і високою поетичністю відзначаються колискові пісні, у яких виражені материнська любов і ласка, щирі побажання дитині.

Значну частину ліричної пісенної спадщини українського народу становлять **жартівливі пісні**. У них у дотепній формі розповідається про цікаві пригоди з людського життя, висміюються хвальковиті люди-ледарі, з жартом описуються родинні взаємини чоловіка й жінки, свекрухи й невістки.

«Українська народна пісенність – дорогоцінне надбання поетичного генія трудового народу, нев’януча окраса його духовної культури», – писав Олександр Дей.

Коло млина, коло броду

Коло млина, коло броду
Два голуби пили воду.
Вони пили, вуркотіли,
Ізнялися, полетіли.
Ізнялися, полинули,

Криличками стрепенули.
Криличками стрепенули,
Про кохання спом’янули!
Тому горе, що кохає, –
З стремен ніжок не виймає!

Ой летіла горлиця

Ой летіла горлиця через сад,
Через сад, гей!
Розпустила пір’ячко на весь сад,
Гей, на весь сад!
Ой хто ж теє пір’ячко ізбере,
Ізбере, гей!
Отой мене, молодую, забере,
Гей, забере!
На курочці пір’ячко в один ряд,
В один ряд, гей!
Любімося, серденько, в один лад,
Гей, в один лад!

Ой хто ж теє пір’ячко ізбере,
Ізбере, гей!
Отой мене, молодую, забере,
Гей, забере!

Чумаче, чумаче, чого зажурився?

– Чумаче, чумаче, чого зажурився?
Чи воли пристали, чи з дороги збився?
– Воли не пристали, ні з дороги збився.
Того зажурився – без долі вродився.
Весь вік у дорозі марно літа трачу,
Ні жінки, ні діток ніколи не бачу.
Темна моя хата, чорне моє поле,
А діти без батька голодні та голі.
Як в будень, так в свято одно тільки знаю:
Ярма нариваю, воли запрягаю.
В далеку дорогу вічно поспішаю.

Вівці, мої вівці

Вівці, мої вівці,
Вівці та отара,
Хто ж вас буде пасти,
Як мене не стане? Гей, гей!
Ду-ду-ду-ду-ду-ду-ду,
Як мене не стане, гей!
Гей, пасіться, вівці,
Де високі гори.
Я піду до Ксені,

Де чорнії брови, гей, гей!
Ду-ду-ду-ду-ду-ду-ду,
Де чорнії брови, гей!
Сама Ксеня вийшла,
Файна моя чічка,
Просидів я з нею
До темної нічки, гей, гей!
Ду-ду-ду-ду-ду-ду-ду,
До темної нічки, гей!

Ой ти, коте, коточок!

Ой ти, коте, коточок!
Не ходи рано в садочок,
Не полохай дівочок,
Нехай зов'ють віночок
Із рутоньки, із м'ятоньки,
З хрещатого барвіночку,
З запашного василечку.
Ой спи, дитя, до обіду,
Покіль мати з міста прийде
Да принесе три квіточки:
Ой первую зросливаю,

А другу сонливую,
А третю щасливую.
Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.
Соньки-дрімки в колисоньки,
Добрий розум в головоньки,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в ручечки ладусеньки.

Ой там, на товчку, на базарі

Ой там, на товчку, на базарі,
Жінки чоловіків продавали,
Як прийдеться до ладу,
То я свого поведу та й продам.
Із лик мотузок ізсукала,

Взяла свого милого залигала
Та й повела на базар,
До терниці прив'язала.
Як наїхало торгувальниць,
Як наїхало купувальниць.

Стали думать і гадать,
Що за цього мужа дати.
А за цього мужа треба дати,
А за цього мужа треба дати:
Пару коней вороних
Ще й сто рублів золотих.
Ой стала я, подумала:
З кіньми треба возиться,

З грошми треба носитися,
А мій милий, чорнобривий,
До роботи не лінивий,
Він для мене знадобиться.
Він насіє, наоре,
Ні для кого, для мене,
Ти мій милий, серденько,
Пожалію я тебе.

Думаємо і відповідаємо

- Які ліричні пісні подобаються вам? Які з них люблять співати у вашій родині?
- Які ви знаєте суспільно-побутові пісні? Про що в них розповідається?
- Використовуючи слова з тексту пісні «Чумаче, чумаче, чого зажурився», розкажіть про нелегку чумацьку долю. Знайдіть у пісні епітети, порівняння, повтори. Поясніть їх роль у творі.
- Яка провідна думка ліричних пісень «Коло млина, коло броду», «Ой летіла горлиця»? В яких словах вона виражена?
- Визначте основну думку ліричної пісні «Вівці, мої вівці». Чи подобається вам ця пісня?
- Розкажіть близько до тексту, які побажання висловлює мати дитині у колисковій «Ой ти, коте, коточок!» Які особливості колискових пісень ви помітили?
- Назвіть, які жартівливі пісні ви знаєте, які з них вам найбільше сподобались і чим саме. Спробуйте інсценізувати деякі з них: «Ой там, на товчку, на базарі» та інші.
- Продовжіть порівняння, які вживаються в українських ліричних піснях: «Стояв старий з молодю...», «Бо ми такі паровані...».
- Назвіть найвідоміших піснярів-композиторів Молдови й України та їх пісні.

Український народний романс

Пісня-романс – переважно сольна лірична пісня інтимного характеру, що виконується під супровід музичного інструменту. Характерними особливостями цього жанру є глибоке відображення почуттів та настроїв людини, наспівна мелодія.

Пісня-романс зароджується в Україні приблизно в другій половині XVIII ст. Ранніми зразками українського романсу можна вважати деякі пісні на слова Григорія Сковороди. Найбільше романсів створено народом на слова Тараса Шевченка. У них розкривається туга поета за рідним краєм, вболівання за його долю («Думи мої»), зачарованість картинами рідної природи («По діброві вітер веє», «Зоре моя вечірняя») тощо.

В наш час продовжує розвиватися цей народнопісенний жанр.

Згадаймо такі романси, які стали справді народними: «Пісня про рушник» (сл. Андрія Малишка, муз. Платона Майбороди), «Марічка» (сл. Михайла Ткача, муз. Степана Сабадаша), «Два кольори» (сл. Д. Павличка, муз. Олександра Білаша).

Котилися вози з гори

(сл. і муз. Марусі Чурай)

Котилися вози з гори, та в долині стали,
Любилися, кохалися, та вже перестали.
Любилися, кохалися, що мати не знала,
Прийшлося тепер розійтися, як та чорна хмара.
Котилися вози з гори, поламалися спиці.
А вже ж мені не ходити на ті вечорниці.
Котилися вози з гори, поперевертались,
Любилися, кохалися, та й навік розсталися...

Стоїть явір над водою

(сл. народні, муз. Семена Гулака-Артемовського)

Стоїть явір над водою, в воду похилився.
На козака пригодонька, – козак зажурився.
Не хилися, явороньку, ще ти зелененький!
Не журися, козаченьку, ще ти молоденький!
Не рад явір хилитися, – вода корінь мие,
Не рад козак журитися, да серденько ние!
Ой поїхав в Московщину козак молоденький,
Оріхове сіделечко і кінь вороненький.
Ой поїхав в Московщину да там і загинув,
Свою рідну Україну навіки покинув.
Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
– Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити од родоньку вісті.

Чом, чом, чом, земле моя

(сл. Костянтини Малицької, муз. Дмитра Січинського)

Чом, чом, чом, земле моя,
Так любя ти мені,
Так любя ти мені?
Чом, чом, чом, земле моя,
Чарує так мене
Краса твоя?
Чим, чим, чим манить мене
Пташні твоєї спів,
Пахучий цвіт лісів?
Чим, чим, чим манить мене
Вода річок твоїх,
Що тут пливе?

Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що тут ти вперше світ
Уздріла в цвіті літ.
Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що води ці й ліси –
Твій рідний край.
Тут, тут, тут діди твої
Пролили кров свою
За віру й свободу!
Тут, тут, тут усі твої
Найближчі серденьку
І дорогі.

Думаємо і відповідаємо

- Чим пісня-романс відрізняється від звичайної ліричної пісні?
- Які романи на слова Тараса Шевченка ви знаєте?
- Назвіть романс на слова Михайла Петренка, муз. Людмили Александрової; український романс на слова Володимира Самійленка, муз. Кирила Стеценка.
- Дізнайтесь з додаткової літератури, зокрема з книги «Дівчина з легенди Маруся Чурай», які обставини і факти з особистого життя Марусі Чурай лягли в основу створення романсу «Котилися вози з гори».
- Кого з сучасних авторів українського та молдовського романсу ви знаєте?

Цікаво знати

Півтораєста років тому в Петербурзі «Литературная газета» видрукувала «Черные очи» Євгена Гребінки, яким судилося полонити світ. Де ж зустрів автор «очи черные, очи страстные», у жертву яким віддав усе найкраще й найдорожче? А полонила юного Гребінку красуня Мар'яна, сестра друга по навчанню в Ніжинській гімназії вищих наук.

Романси Євгена Гребінки, мережані українською та російською мовами, клали на музику О. Аляб'єв, Г. Ломакін, М. Лисенко. Та невідомо, хто дібрав мелодію до «Черных очей». Однак, це не завадило стати їм невмирущими. Найпоширенішою є нотна фіксація «фольклоризованої пісні» в інтерпретації Федора Шаляпіна.

«Циганський романс», як помилково називають іноді «Очи», чарує ніжністю і смутком людей усіх континентів.

Народні балади

Балада – це слово походить від грецького «рухатися», від якого утворене і латинське «танцюю».

Балади виникли як пісні до танцю. Поступово словесний текст разом з мелодією відділялися від танцю, і балада стала одним із видів народних пісень, в яких зображувались героїчні або незвичайні фантастичні події переважно трагічного характеру, через які відтворювались гострі переживання дійових осіб.

Народні балади близькі до історичних пісень...Але якщо в історичних піснях на першому місці – правдиве відображення конкретної події чи конкретного героя, то в баладі основним є висловлення глибоких переживань, викликаних цими подіями.

До найдавніших належать балади, в яких розкриваються

поетичний світогляд нашого народу, його міфологічні уявлення, світ його фантазії і розуміння природи. Найпоширенішим мотивом у таких баладах є перетворення людини в рослину, тварину, птаха. У цій групі балад змальовуються взаємини між батьками і дітьми, братами і сестрами, змальовуються почуття кохання і ненависті, образи й ревності. Є балади про гордих українців, що не підкоряються насильству, готові прийняти смерть, але не жити з нелюбом, не заплямувати дівочої честі й гідності, як це бачимо в баладах «Бондарівна» та «Лимерівна».

Надзвичайно цікавими є балади, у яких змальовано козацьке життя, смерть козака на полі бою, трагічне становище українців в турецькому полоні.

Жанр балади став невід'ємною частиною української літератури. Його широко використовували Т.Шевченко («Причинна», «Тополя»), Левко Боровиковський («Маруся»). На основі сюжету народних балад написані такі відомі п'єси: «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М.Старицького, «Лимерівна» П.Мирного, «Украдене щастя» І. Франка.

Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш

«Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»
«Ой як мені, Дунаю, не смутному течи,
Що дно моє точуть студені криниці,
А посередині біла рибка мутить,
На версі Дунаю три роти стоять:
Перша рота турецька,
Друга рота татарська,
Третя рота волоська.
В турецькі ми роті шаблями шермують,
В татарські ми роті стрілками стріляють,
В волоські ми роті Штефан-воєвода,
В Штефанові роті та дівонька плачеть,
Та дівонька плачеть, плачучи, повідат:
„Штефане, Штефане, Штефан-воєвода,
Альбо мене пуйми, альбо мене лиши!”
А што ми одречет Штефан-воєвода:
„Красна дівонице, пуйміл би я тебе,
Пуйміл би я тебе, неровная ми єс!”
Што рекла дівонька? „Пусти мене, Штефане!
Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий,
Ах хто мня достанет, то єго я буду”.
Не хто мя доплинул, красную дівоньку,
Доплинул дівоньку Штефан-воєвода.
І узял дівоньку за білую руку:
„Дівонько-душенько, миленька ми будеш”».

(XVI ст. – подається в реконструкції І. Франка)

Побратався сокіл з сизокрилим орлом

Побратався сокіл з сизокрилим орлом:
«Ой, брате мій, брате, сизокрилий орле,
Покидаю тобі всі розкоші мої,
Всі розкоші мої, і діток маленьких,
А сам полечу у чужу сторону.
В чужу стороньку шукать таланоньку.
Ой, як добре буде, то я й оженюся».
Літа сокіл літо, літа і друге,
А на третє літо сокіл прилітає,
Сокіл прилітає і орла питає:
«Ой брате мій, брате, сизокрилий орле,
Де ж подівав ти всі розкоші мої,
Де ж подівав ти мої малі діти?»
«Твої всі розкоші у вогні згоріли,
Твої малі діти у гай полетіли;
Сіли твої діти на високім дереві.
На якому дереві – на колькому терні.
І їхали пани із чужої країни,
Древо ізрубали, соколят забрали,
Невірному царю гостинця подали».
«Бодай же тії пани та й
Древо ізрубали, соколят забрали,
Невірному царю гостинця подали».
«Бодай же тії пани та й не панували,
Що моїх діток в чужий край заслали!»

Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси

Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси,
Чия то дівчина розпустила коси?
Коси розпустила, гулять не ходила,
Молодого хлопця навік полюбила.
Проводжала мати сина у солдати,
Молоду невістку в поле жито жати.
Жала вона, жала, жала – не дожала
І до сходу сонця тополею стала...
Прийшов син до хати: – Здрастуй, рідна мати!
Де ж моя дружина, що не йде стрічати?
– Не питайся, сину, про свою дружину,
Бери топір в руки – рубай тополину. –
Як ударив вперше – вона й похилилась,
Як ударив вдруге – вона й попросилась:
– Не рубай, коханий, бо я – твоя мила,
На моєму листі спить твоя дитина. –
Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси?
Не спішіть, дівчата, розпускати коси.

Ой не ходи, Грицю...

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці.
Котра дівчина чорнобривая,
Та чарівниченська справедлива.
У неділю рано зілля копала,
А в понеділок переполоскала:
Прийшов вівторок – зілля зварила,
В середу рано Гриця отруїла.
Прийшов четвер, Гриценько вмер,
Прийшла п'ятниця – поховали Гриця.
У суботу рано мати дочку била:
«Нащо ти, доню, Гриця отруїла?»
«Ой мати, мати, жаль ваги не має,
Нехай же Гриценько двох не кохає,
Нехай не буде ні тій, ні мені,
Нехай достанеться сирій землі!
Оце тобі, Грицю, я так зробила,
Що через тебе мене мати била;
Оце тобі, Грицю, така заплата –
З чотирьох дощок темная хата!»

Що се в полі забіліло

Що се в полі забіліло,
Ой чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
А лебеді не плавають –
Татарове полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками.
Стали кошом¹ під Яришом
Та взяли сі паєвати²:
Дівка впала паробкові,
А тещенька зятенькові.
Взяв він єї попри³ коні.
Ой кінь біжить дорогою,
А тещенька терниною;
Назад себе поглядає,
Кровця сліди заливає,
Чорний ворон залітає,

Тоту кровцю іспиває.
Прийжджає він до двору:
«Вийди, вийди, татарочко,
Привів-єм ті⁴ невільницю,
А до смерті робітницю».
А вона її та й завела,
Три роботи загадала:
Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала
І дитині приспівала:
«Люлю, люлю, татарчатко,
По доненьці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»
Учув того вірний слуга:

¹ Кіш – військовий табір, обоз.

² Сі паєва́ти – паєватися, тобто ділитися між собою.

³ По́при – при, уздовж.

⁴ Привів-єм ті (діал.) – привів тобі.

Чи чули ви, панєнонько,
Як вам кляла робітниця:
«Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»
Ой побігла татарочка,
Бігла боса, без пояса
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матіноньку!
«Ой ти, доню, моя доню!
Не тільки-м тя годувала,
По личеньку тя не била».
«Мамо ж моя старенькая,
По чім же сь мя іспознала,
Що сь мя доненьков назвала?»
«В неділю сь барвінок різала
Та й си пальчик відрізала,
І по тому-м тя спізнала».
«Мати моя, мила мати,
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати!»
«Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загигати».
«Слуги ж мої та й вірнії!
Пряжіть коні воронії,
Везіть мамку в єї краї!»

Ой був в Січі старий козак

Ой був в Січі старий козак, на прозвище Чалий, –
Вигодував сина Саву козакам на славу.
Не схотів же та той Сава козакам служити,
Відклонився до ляшеньків в Польщу паном жити.
Та схотів же та той Сава слави залучити,
Став козаків-запорожців по степах ловити.
Ой наш батько пан кошовий по козаках тужить:
Ой хто б піймав пана Саву, – сам йому послужить...
Каже Чалий: «Мого сина ніхто з вас не вловить,
Хіба Гнатко¹ та Кравчина² до себе підмовить.
Ой ти, Гнатку, ти, Кравчино, ти всі шляхи знаєш,

¹ Гнатко – Гнат Голий.

² Кравчіна – тут: помічник Гната Голого.

А чом же ти мого сина в руки не піймаєш?»
 Пан кошовий каже: «Гнатку! Як Саву не вловиш,
 То сам же та за його голову положиш!»
 Пішов Гнатко з Кравчиною Саву підмовляти,
 Як не схоче з Польщі іти, то й смерті предати.
 У дорозі зустрівсь литвин, став їх наставляти,
 А як того пана Саву та у руки взяти.
 «Візьмемо своєї землі в чоботи під ноги,
 А щоб не знав та пан Сава нашої підмови».
 Сидить Сава кінець столу та листоньки пише,
 А Савиха молодая дитину колише.
 Ой як скінче дрібних листів та й спатоньки ляже,
 А щось йому під віконцем «добривечір» каже...
 Ускочили гайдамаки у саму світлицю.
 Ой як скочив та пан Сава із-за свого столу, –
 Ухопили пана Саву за правую полу.
 Ой кинеться та пан Сава до ясного меча, –
 Ухопили пана Саву з-під лівого плеча.
 Ухопиться та пан Сава за ясну зброю, –
 Ой підняли пана Саву на три списи вгору...
 Не досягнув та пан Сава до своєї булави, –
 Положили пана Саву на дубовій лаві:
 «Оце ж тобі, пане Саво, сукна-адамашки,
 Що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки!»

Думаємо і відповідаємо

- Які балади вам відомі? На які теми вони написані?
- З яких народних балад ці рядки: «У неділю рано зілля копала...», «Ліпші мої вбогі лати, ніж дорогі твої шати...»?
- У якій баладі і як саме відбулися первісні вірування про перетворення людини в рослину?
- Яка головна думка балади «Ой чиє ж то жито, чії ж то покоси»? Доведіть, що ця пісня належить до жанру балади.
- В який спосіб покинута дівчина прагне повернути любов вродливого парубка за баладою «Ой не ходи, Грицю...» Подумайте, чи можна досягти щастя зрадою і злочином?
- Яке враження справила на вас балада «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш»? Які образні вислови використані в ній для розкриття змісту?
- Про що розповідається в баладі «Що се в полі забіліло»? Чи раді герої цій зустрічі? Чим ви можете довести? Чому ж мати не хоче залишатися разом з дочкою, а дочка повертатися у рідні краї? Яка роль діалектизмів у баладі?
- Чому твір «Ой був у Січі старий козак» називаємо баладою ?
- Хто з українських письменників використовував у своїх творах мотиви народних балад? А хто звертався у своїй творчості до цього жанру?

III. Українська література XIX століття

Однією з особливостей української літератури є те, що вона як жодна інша з літератур світу нерозривно зв'язана з усною народною творчістю. Ця особливість яскраво виявилася в кінці XVIII ст. з виходом «Енеїди» Івана Котляревського, написаної живою розмовною мовою народу. Цю поему справедливо називають енциклопедією побуту і звичаїв українців. У 40-х роках XIX ст., коли з'явився «Кобзар» Тараса Шевченка, ніби виплеканий з народних дум і пісень, наша література розквітла, стала в ряд світових. Пізніше Іван Нечуй-Левицький плекав у своїй творчості народне слово, а Іван Франко, наш великий Каменяр, надав йому мужнього, інтелектуального, філософського звучання. Павло Грабовський розглядав своє поетичне слово як засіб боротьби («Сміле слово – то наші гармати...»).

Нелегкою була доля письменників, які жили і творили в XIX ст. Царизм їх переслідував за вільне слово, неодноразово саджав у тюрми (Івана Франка), відправляв на заслання (Тараса Шевченка, Павла Грабовського). Але нескореною була їхня муза. Про це свідчить і громадянський подвиг Івана Нечуя-Левицького. Коли царський міністр Валуєв у 1863 році видав указ про заборону українського друкованого слова, Нечуй-Левицький як виклик цьому указу пише свої твори рідною мовою.

Тож вчитаймося у твори письменників XIX ст., які, виступивши у літературі в такі тяжкі часи, зуміли збагатити золотий фонд нашої духовної культури.

Тарас Шевченко (1814–1861)

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринцях, Звенигородського повіту на Київщині (тепер Черкаська область) в родині селянина-кріпака. 1829 року переїздить з паном Енгельгардтом до Вільно, а 1831 року його віддають учнем до живописних справ цехового майстра В. Ширяєва в Петербурзі.

У 1838 році був викуплений з кріпацтва і став вільним слухачем Академії художеств у Петербурзі. 1840 року виходить збірка його поезій «Кобзар», яка поклала початок новому періоду в історії української літератури. Подорожує Україною (1843, 1845) в складі археографічної комісії. Продовжує писати літературні твори: історичну поему «Гайдамаки» (1841), драму «Назар Стодоля» (1843), поеми «Сон» (1844), «Кавказ», «Наймичка», вірші «Заповіт», послання «І мертвим, і живим...» (1845) та ін., готує альбом художніх полотен «Живописна Україна».

У 1846 році поет входить до таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства, за участь у якій та за революційну поезію був заарештований навесні 1847 року і відправлений на заслання із забороною писати й малювати (солдатом в Орську фортецю, а потім в Оренбург і Новопетровську фортецю на березі Каспійського моря). У 1848 році брав участь в Аральській експедиції. Повертається Тарас Григорович із заслання лише в 1857 році. Здійснює третю подорож в Україну (1859).

Шевченкові присвоюється звання академіка-гравера (1860). У цьому ж році виходить друге видання «Кобзаря».

10 березня 1861 року Тарас Шевченко помер у Петербурзі. Спочатку був похований на Смоленському кладовищі, потім його тіло перевезено на Чернечу гору біля Канева.

Народ свято шанує пам'ять про поета. У багатьох місцях йому встановлено пам'ятники, відкрито музеї, щорічно в Україні, в Молдові і в усіх країнах світу, де живуть українці, відзначаються Шевченківські дні. А за кращі твори в галузі літератури, журналістики, мистецтва й архітектури присуджуються Державні премії ім. Т.Г. Шевченка.

Цікаво знати

Перша книга Т.Г. Шевченка «Кобзар» вийшла в світ через два роки після того, як його викупили з кріпацтва. Книга мала 115 сторінок. Тираж першого ви-

дання «Кобзаря» не перевищує 1 000 примірників. Ціна одного примірника була 1 карбованець сріблом. Розійшовся «Кобзар» дуже швидко.

Останньою прижиттєвою книжкою Т.Г. Шевченка є «Буквар південноруський». Це книга навчання грамоті українською мовою. Вона була надрукована наприкінці 1860 року тиражем 10 000 примірників. «Буквар» мав усього 24 сторінки. Але тут були: велика і мала азбуки, склади, молитви, рукописна велика і мала азбуки, таблиці для лічби, поетичні думи та народні прислів'я.

Т.Г. Шевченко – відомий художник. Його мистецька спадщина налічує понад 830 творів. Дослідники вважають, що майже 300 робіт втрачені.

Про створення «Заповіту»

Заповіт, як відомо, – це висловлення останньої волі людини щодо майна, сім'ї, тощо. Заповіт митця, письменника – це, як правило, ліричний твір, в якому той висловлює народові свої бажання не лише особистого, а й громадського, суспільно-політичного характеру.

Свій знаменитий «Заповіт» Шевченко написав на 31 році життя (відомо, що заповіт переважно пишеться на схилі віку).

У грудні 1845 року Шевченко гостював на Переяславщині. Тут він, простудившись, захворів. 24 грудня стан його різко погіршав – запалення легенів, тяжка недуга, яку тоді не часто виліковували. Лікар Козачковський, приятель Тараса Григоровича, дізнався про це і забрав поета до себе в Переяслав. І хоч лікар зробив усе можливе, прийшла невесела думка, що, може, це останні години життя. Так не хотілось помирати! Стільки хотілося зробити для милої України, для визволення народу! І тоді народилося його останнє звернення до рідного народу із закликом порвати кайдани, щоб побудувати велику, вільну, нову сім'ю, де б і його, поета, згадали «незлим тихим словом».

Отакі події спонукали Шевченка до написання «Заповіту». Але він виявився не останнім словом поета, бо Тарас Григорович переміг свою хворобу і продовжував творити далі. «Заповіт» же став улюбленим твором народу, а згодом і народною піснею. Музику до «Заповіту» Тараса Шевченка писало багато композиторів, але найвідомішою стала мелодія полтавського учителя Гордія Гладкого, яку ми і зараз співаємо.

Заповіт

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України

У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори –
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте

І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,

В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.
1845

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справив на вас «Заповіт»? Яке місце і які слова хвилюють найдужче?
- Чи постали в цей час якісь картини у вашій уяві? Які саме?
- Виразно прочитайте поезію, правильно дотримуючись логічних наголосів і пауз: спочатку тихо, повільно і лагідно, зі смутком, інтимно-довіжливо. В кінці першої спареної строфи голос дужчає, темп швидшає. Наступна здвоєна строфа читається неголосно, але схвильовано, пришвидчено, останній рядок – різко. Перші чотири рядки останньої строфи нешвидко, але голосно, заклично. Заклучні рядки повільніше, тихіше, але урочисто, піднесено.
- Які обставини вплинули на написання «Заповіту»?
- Вчитайтесь у перші рядки вірша. Чому Шевченко бажає бути похованим в Україні і про що це свідчить?
- Про що мріє поет? Яким шляхом, на його думку, можна здобути волю?
- Про яку «сім'ю» говорить Шевченко у вірші? Якою вона буде, за його переконанням? Знайдіть епітети до цього слова.
- Яке останнє прохання автора?
- Розкажіть, як український народ вшановує пам'ять про Тараса Шевченка.
- Яка основна думка «Заповіту»?

Невольнича поезія

Навесні 1847 року, сидячи в Петербурзі в застінках каземату і чекаючи вироку царя, Тарас Шевченко написав великий цикл поезій «В казематі», куди увійшов вірш «Мені однаково...». У ньому виражені глибокі патріотичні почуття поета, якого турбує не власна доля, а доля всієї України.

На засланні Тарас Григорович, криючись від наглядців, у «захалавних книжечках» написав глибокопатріотичні вірші «І виріс я на чужині» та «Сонце заходить, гори чорніють», в яких не переставав думати про свою батьківщину, про страждання уярмленого народу і всім серцем линував у рідні краї.

Вірш «І виріс я на чужині» написаний у 1848 році під час перебування поета в північній частині Аральського моря на острові Кос-Арал, а «Сонце заходить, гори чорніють» – в Орській фортеці.

Мені однаково...

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,

І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись».

Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,

Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

1847

І виріс я на чужині

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї;
То самотньому мені
Здається кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славісна країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село...
У те, де мати повивала
Мене, малого, і вночі
На свічку Богу заробляла;
Поклони тяжкі б'ючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти заранне спати лягла,
А то б ти Бога прокляла
За мій талан.
Аж страх погано
У тім хорошому селі:

Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалились,
Стави бур'яном поросли,
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

.....

І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.
І не в однім отім селі,
А скрізь на славісній Україні
Людей у ярма¹ запрягли
Пани лукаві...

.....

Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадають.
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати – і мовчати!
А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любить
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталося,
Якби не осталося
Сліду панського в Україні.

.....

1848

¹ Ярмо – тут: соціальна неволя.

Сонце заходить, гори чорніють

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люде, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину я, лину, думку гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,

На синє небо виходить зоря.
Ой зоре! зоре! – і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

1847

Думаємо і відповідаємо

- Що об'єднує ці три вірші Т. Шевченка? Який із них справив на вас найбільше враження і чим саме?
- В яких життєвих обставинах був написаний вірш «Мені однаково...»?
- Як Шевченко поставився до свого ув'язнення? Яким уявлялося поету його майбутнє? Що найбільше хвилювало поета?
- Про яких «злих людей» згадує Шевченко в поезії «Мені однаково...»? Як він ще їх називає? В яких словах виражене поетичне кредо Шевченка?
- Де була написана поезія «І виріс я на чужині»?
- Про яке село згадує поет? Чому він називає той час «лихою годиною»?
- Наведіть рядки, в яких змальовано картини кріпосницького і майбутнього українського села? Чи однаковий цей опис? Які художні засоби використовує поет?
- Чому ліричний герой, називаючи село «найкращим», «хорошим», почуває себе в ньому «страх погано»?
- Випишіть з вірша «І виріс я на чужині» метафори, поясніть їх роль у творі.
- Якою хотів бачити Шевченко свою батьківщину? Яким висновком закінчує вірш?
- Які образи і картини постають у вашій уяві, коли ви читаєте поезію «Сонце заходить, гори чорніють»? Яка особливість побудови цього вірша?

Цікаво знати

Найдавнішою рукописною книгою, яка зберігається в Україні до наших часів, є «Остромирове Євангеліє», написане у 1056–1057 роках за князювання у Києві Ізяслава Ярославовича. Виконав книжку диякон Григорій. Це урочистий, великий фоліант, написаний на пергаменті красивим, парадним шрифтом.

Найдавнішими документами, написаними на бересті, є грамоти, знайдені на території міста Звенигорода на Львівщині. Вони були написані понад 800 років тому.

Першою книгою, надрукованою в Україні механічним способом, за допомогою верстата, був «Апостол», виданий у 1547 році у Львові Іваном Федоровим. Друкування «Апостола» тиражем близько 1 000 примірників тривало майже рік.

Перша мініатюрна книжка «Молитви і Часослів» була надрукована видавцем із Львова Михайлом Сльозкою у 1642 році. Розмір сторінки цієї книги – 80–40 мм.

Найбільшою бібліотекою є Центральна наукова бібліотека імені В.І. Вернадського Національної академії наук України, що у Києві. В сховищах зберігається понад 12 000 000 примірників.

Із теорії літератури

Лірика та її жанри

Усі літературні твори діляться на три роди: епос, лірику і драму. Отже, лірика є одним із літературних родів.

Слово «лірика» запозичене з грецької мови й походить від назви струнного музичного інструмента – ліри, в супроводі якої виконувались у стародавній Греції пісні та вірші.

Ліричними називаються такі твори, в яких зображений внутрішній світ людини, її почуття, настрої, думки, породжені певними життєвими обставинами. Ліричні твори здебільшого пишуться віршованою мовою. На відміну від епічних та драматичних творів, де письменник відображає зовнішні обставини, в яких живе людина, детально розкриває її характер, предметом зображення в ліричних творах є внутрішній світ людини, її почуття, переживання, настрої і думки, породжені певними життєвими ситуаціями. Відштовхуючись від однієї якоїсь події чи факту, що вразив чи захопив, поет-лірик освітлює його власним почуттям і настроєм, щоб схвилювати читача. Тому ліричні твори відзначаються підвищеною емоційністю і яскравою метафоричністю.

Залежно від змісту ліричні твори умовно поділяються на такі види: **громадянська, філософська, пейзажна та інтимна лірика**. Так, вірш «І виріс я на чужині» Шевченка належить до *громадянської* лірики, бо в ньому виражені думки і почуття, викликані суспільно-політичними тогочасними явищами. У вірші «Сонце заходить, гори чорніють» відтворені настрої поета, викликані його спогадами про рідний край. Це *інтимна*, або особиста лірика. Зразком *пейзажної* лірики є вірш Тараса Шевченка «Над Дніпровою сагою», де передані настрої ліричного героя, викликані спогляданням природи. З *філософською* лірикою ви ознайомитеся під час вивчення поезії Івана Франка. У таких творах виражаються думки і почуття, викликані складними роздумами над проблемами буття.

Ліричні народні пісні теж належать до лірики.

За формою серед ліричних творів виділяють такі *жанри* (види): гімн, пісня, сатира, послання, епіграма, ідилія, елегія, етюд, медитація (роздум), думка, псалм. Наприклад, вірш «Сонце заходить, гори чорніють» можна вважати елегією, бо в ньому виражені настрої журби і смутку, породжені особистим горем поета.

Ритмомелодика вірша. Двоскладові віршові розміри

Основною особливістю віршованих творів, що відрізняє їх від прозових, є ритмічність, або віршовий ритм, який досягається правильним чергуванням ненаголошених і наголошених складів, а також співзвучним закінченням рядків (римою). Завдяки цьому ритмічно організована мова стає мелодійнішою, емоційнішою й виразнішою. Ритмічну будову окре-

мого вірша або віршів того чи іншого поета називають **ритмікою**, або **ритмомелодикою**.

Важливу роль у створенні віршового ритму відіграє рима. За місцем наголосів у словах, що римуються, розрізняють **рими**: чоловічі (наголос на останньому складі: *на чужіні – мені*), жіночі (наголос на передостанньому складі: *могілі – мілій*), дактилічні (наголос на третьому складі з кінця: *яснєсенський – тихєсенський*). Зустрічається і внутрішнє римування (в середині рядка: *поховáйте та встава́йте*).

За характером розташування рим у віршованому творі виділяють *суміжне римування*, коли римуються перший і другий рядок, а третій з четвертим (аабб), *перехресне римування*, коли перший рядок римуеться з третім, а другий – з четвертим (абаб), і *кільцеве римування*, коли римуються перший рядок з четвертим, а другий – з третім (абба).

Наголошені і ненаголошені склади у віршах розподіляються по-різному. Наголоси здебільшого падають на один з двох або на один з трьох складів. Тому кожен рядок вірша можна поділити на стопи.

Стопа – це повторювана у вірші група складів, до якої входять один наголошений склад і один або два ненаголошені.

Двоскладова стопа з наголосом на першому складі називається **хоресем** (— —), а з наголосом на другому складі – **ямбом** (— —).

Залежно від характеру стоп та їх кількості в рядку визначається віршовий розмір того чи іншого твору. Якщо, наприклад, рядок вірша складається з чотирьох двоскладових стоп з наголосом на другому складі, то ми кажемо, що це – чотиристопний ямб і т.п.

Схематично це можна показати на прикладі уривка з вірша Тараса Шевченка «І виріс я на чужині»:

Село неначе погоріло,	— — / — — / — — / — — / —
Неначе люди подуріли,	— — / — — / — — / — — / —
Німі на панщину ідуть	— — / — — / — — / — —
І діточок своїх ведуть!..	— — / — — / — — / — —

У перших двох рядках цього уривка, крім 4 стоп, є ще ненаголошений склад, але він сам не утворює стопи. Коли б він був наголошеним, то утворював би стопу. Отже, це чотиристопний ямб. І ямб, і хорей можуть бути двостопними, тристопними, чотиристопними, п'ятистопними і т.д.

У наведеному вище уривку з вірша Шевченка є стопи, що складаються лише з двох ненаголошених складів (— —). Це – **пірихій**, допоміжна стопа. Вона може замінити ямб чи хорей, але самостійно не вживається і на визначення віршового розміру не впливає.

Образотворчі засоби поетичного твору (тропи)

Характерною особливістю поетичного твору є образність. Взагалі ліричні твори не можна уявити без яскравої образності мови, що досягається через введення у текст тропів (слів і зворотів, вжитих не в прямому, а в переносному значенні). Вони дають змогу стисло і влучно характеризувати якусь важливу рису предмета, явища, чітко виразити до них своє ставлення.

З багатьма видами тропів, або образотворчими засобами мови, ви вже знайомі. Пригадаємо їх. Це – епітет (художнє означення), порівняння, алегорія (образне інакомовлення), гіпербола (поетичне перебільшення), іронія (приховане глузування чи висміювання). Зустрічається у поетичній мові й такий складний вид тропів, як перифраз (заміна назви предмета, явища, людини описом їх найхарактерніших ознак, наприклад: «мавка» – «лісова красуня»).

Важливим видом тропів у поезії, що надає їй неповторної образності, є метафора. Недаремно найхарактернішою особливістю ліричної поезії називають метафоричність мови.

Метафора (від грецького «перенесення») – це поетичний вислів, який розкриває особливість одного предмета чи явища через перенесення на нього ознак і властивостей іншого предмета чи явища на основі подібності. Метафора близька до порівняння. Однак якщо у порівнянні є те, що зіставляється, і те, з чим зіставляється (очі сяють, як сонце), то в метафорі – лише те, з чим зіставляється (очі сяють). Тут властивості сонця перенесені на людські очі.

Різновидом метафори є *уособлення* (оживлення предметів, явищ природи, абстрактних понять, наприклад: «вітер злиться»), а його окремим видом – *персоніфікація* (олюднення предметів і явищ). Але якщо метафора – це взагалі перенесення подібних ознак і властивостей з одного предмета на інший, то уособлення – це перенесення властивостей тільки живих істот на якісь предмети чи явища природи.

Складнішим видом метафори є *метонімія* – заміна назви одного предмета назвою іншого предмета, що перебуває з ним у якомусь зв'язку. Наприклад, у поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко вживає вираз «гомоніла Україна» в значенні «український народ боровся». *Синекдоха* теж є складним видом метафори, який ґрунтується на кількісній заміні понять. Найчастіше це заміна багатьох предметів одним, вживання однини замість множини. Наприклад, у повісті «Інститутка» Марко Вовчок пише: «Що наша копійка? Кров'ю обкипіла», маючи на увазі не копійку, а важко зароблені гроші.

Як читати ліричний твір

Читання ліричного твору має свої особливості. Лірика відзначається поетичністю, образністю, концентрацією думок і почуттів, які часом приховані в підтексті. Тому перед читанням потрібно визначити, в якому темпі і з якою інтонацією слід читати вірш, де змінити інтонацію, які слова виділити логічним наголосом.

Початок вірша «Сонце заходить, гори чорніють» читаємо роздумливо, повільно, з глибокими паузами, з ніжним замилюванням картинками природи, які постають в нашій уяві. Коли поет згадує рідну Україну, темп читання пришвидшується, збуджуються радісні почуття, а разом з тим і туга за рідними місцями. Тут зустрічаються повтори окремих слів, окличні і питальні речення, які читаються з відповідною інтонацією. В останніх рядках логічним наголосом виділяємо слово «доленька», яким так багато сказано через підтекст про нелегке життя поета на чужині.

Виписування цитат з поезії

Розглядаючи на уроках літератури художні твори, ви часто матимете справу з цитатами (точними, дослівними уривками з тексту літературного твору). Цитати випишуються з тексту з певною метою: для характеристики персонажа, для розкриття певної проблеми з твору тощо.

Ось як можна оформити цитати для характеристики дівчини з балади «Тополя»:

1. Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.	3. Сохне вона, як квіточка...
2. Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою.	4. Не хочу я пановати,
Не підучу, мамо!..
5. Зілля дива наробило –
Тополею стала.

Пейзажний етюд

Слово «етюд» найчастіше вживається в образотворчому мистецтві для визначення твору допоміжного характеру, виконаного з натури в процесі роботи художника над картиною. Крім того, це слово поширене і в літературі та музиці.

У практиці учнівської творчості **пейзажний етюд** – це за формою і змістом невеликий учнівський твір, написаний в художньому стилі на основі безпосередніх вражень і спостережень за картинами природи. Його характерні особливості: коротка форма, опис безпосередніх вражень від природи з висловленням власних почуттів, образність мови.

Для назви пейзажних етюдів найчастіше використовуються образні, емоційні вислови з пісні, поезії. На основі ознайомлення з пісенною творчістю українського народу і творчістю великого Кобзаря можна пропонувати такі теми пейзажних етюдів: «Верба слуха соловейка, загляда в криницю», «Тихо над річкою верби схилилися», «Зоре моя вечірняя», «Защебетав соловейко – пішла луна гаєм», «Ластівка гніздечко звилала в стрісі», «Весна іде – красу несе», «Сиділа русалка на білій березі», «Тече річка невеличка», «Пишається над водою червона калина», «Садок вишневий коло хати» тощо.

Прикладом для вас під час написання власних пейзажних етюдів можуть бути зразки з фольклору, з ліричної поезії, з прозових творів українських письменників, де майстерно описані картини рідної природи.

Виконуючи, наприклад, письмову роботу на тему «Тихо над річкою верби схилилися», потрібно образними словами описати вербу, яка схилилася над річкою, немов людина. Можна використати і народні легенди, повір'я, прикмети, приказки про вербу, навести уривки (цитати) з ліричних пісень, поетичних або прозових творів письменників, де опоетизована ця чарівна красуня.

Пейзажний етюд як вид письмової роботи невеликий за розміром. Головне, щоб у ньому були відтворені власні безпосередні враження від краси рідної природи, виражене своє ставлення до описаного. Ось як дві учениці

по-різному описують свої захоплення красою рожевого світанку, коли чути голос жайворонка у променях вранішнього сонця:

«Так, я щаслива, бо побачила щось незвичайне, прекрасне. В ту хвилину я почувала себе на місці тієї пташки, здавалось, що то я була високо-високо, бачила себе у яскравому сяйві сонця»;

«Сонце сміялось! Воно було таке чудове, веселе, що осліплювало своєю усмішкою всю природу. І раптом все навкруги стало таким гарним, все раділо новому дню, все вітало сонце, і я разом з ними».

Іван Нечуй-Левицький (1838–1918)

Іван Семенович Левицький (літературний псевдонім Нечуй-Левицький) народився 25 листопада 1838 року в містечку Стеблеві (колишнього Канівського повіту на Київщині, тепер Черкаської області) в родині священика.

Дитинство майбутнього письменника пов'язане з мальовничими берегами Росії, розкішними гаями, буйнозеленими садками, розлогими долинами Київщини.

Початкову освіту здобув дома, потім вчився в Богуславській бурсі, Київській духовній семінарії та духовній академії.

Після закінчення навчання Левицький порушив родинну традицію, не став служителем церкви, хоч батько-священик сподівався мати собі зміну. Зайнявши скромну і напівголодну на той час посаду вчителя, Нечуй-Левицький викладав російську мову та літературу, історію, географію, логіку – в Полтавській семінарії, гімназіях Седлеця, Каліша. У 1873 році письменник переїхав до Кишинева, де прожив дванадцять років, викладаючи в гімназії російську та старослов'янську мови.

Початок його творчої діяльності припадає на середину 60-х років. Працюючи в Полтавській гімназії, він написав повість «Дві московки», якою заявив про прихід в літературу талановитого майстра художнього слова.

Найвідоміші твори Івана Нечуя-Левицького: повісті «Причеп» (1868), «Микола Джеря» (1878), «Бурлачка» (1880), «Кайдашева сім'я» (1879), «Над Чорним морем» (1890), «Старосвітські батюшки та матушки» (1881); оповідання «Баба Параска і баба Палажка» (1875), роман «Хмари» (1874) та ін.

Помер Нечуй-Левицький 15 квітня 1918 року, не доживши семи місяців до вісімдесяти літ. Поховано його на Байковому кладовищі в Києві.

Невмирущий образ

З усіх творів Івана Нечуя-Левицького чи не найвідомішою є повість «Микола Джеря» (1878). У ній письменник створив невмирущий образ селянина-кріпака Миколи Джері, який все життя присвятив боротьбі за волю. Та зазнати щастя йому не судилось. Про трагічну долю Миколи і його сім'ї ви дізнаєтесь, читаючи сторінки цієї хвилюючої повісті.

Микола Джеря

(Скорочено)

I

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Растваця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Растваці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами. Один горід одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені купці верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Растваця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. Он верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Растваці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Растваця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокири та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осоками. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі,

товсті, дуплинасті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель¹. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилась білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялись на вогкій землі й були напоготові розростись гілляками.

Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почутив, як сонце припекло в щок, перекинувся на бік, липнув очима і знов їх заплющив.

Чує він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на його зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впали на ярий² кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею. Птиця спускалась усе нижче та нижче. Миколі заманулось її впіймать... Він простяг руки, а іскряна птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щок і запекли.

¹ Питель — млин, у якому мололи пшеницю на біле борошно.

² Ярий — зелений, свіжий.

Микола прокинувся, – і все диво, хто його зна, де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї; вгледів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернулась вона, зирнула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнавав дівчину і не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» – думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериha, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою¹. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок² з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалеку дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джериhoю сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериha розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона очевидячки була така рада, що в неї невеличкі темні й ясні очі так і крутилися на всі боки.

– Господи! Скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій Микола вивчився читать, дякувати Господеві милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я й сама не своя. Б'ю поклони та молюся та хрещусь... А це недавно я вже казала своєму

¹ Намітка – жіночий головний убір.

² Очіпок – головний убір заміжньої жінки.

старому, чи не час би оженив сина. Я вже старіюся, час би взяти невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелази тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Половина двора була вкрита ясним червоним світом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишняку і попрямував до хати.

– За вовка промовка, а вовк і в хату! – промовила мати, вгляdivши сина. – А ми, сину, оце розмовляли за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

– Про що ж ви розмовляли, мамо? – спитав син.

– А про те, що тебе час оженив! – сказала мати.

І молодиці знов почали вихвалювать Варку на всі боки.

– Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, – промовив Микола й почував, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула¹. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

– Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці з серпами панське жито жать! – закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив: «А бодай тобі заціпило! Кричить, мов скажений, наче нам позакладало вуха!»

Осаулин голос дав знать, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувать, а згорнувши намітку, допомгла синові складать білу празникову свиту дрібними фалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою². Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколіні книжки: граматка, Часословець та товстий Псалтир.

¹ Осау́ла – поміщицький наглядач.

² Кіска – ніж, зроблений з коси.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки ввесь Часословець і Псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятій раз той самий Псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по-Божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не тямив.

Ховаючи в скриню празникову одежу, мати знов почала мову про багатирку Варку.

– Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

– Може, мамо, так, а може й ні. Хто його зна, як воно буде.

– Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

– Тим, мамо, що я її не хочу сватать.

– Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалить Бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

– Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат нема на селі.

– Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в б́ерезі.

– А кого ж ти думаєш сватать? Може, яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобриєш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одежу в скриню, затопила в печі й заходилась варить вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорого скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком – і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилась.

– Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, – сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки – все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукати невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба й дививсь на темне небо,

засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменя, а над вербами розстелялось глибоке темне небо. Густо-прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвати очей од неба, водив очима за зірками, придивлявся до густої Квочки, до Вожа, до Волосожара¹, і йому здавалось, що небо – то якась здорова дивна книга, а зірки – то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитати. Він вгледів дві ясні зірки вкупі, і йому здавалось, що одна зірка – то його доля, а друга зірка – то доля тієї дівчини, що перед вечором брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дрючків, з поренчатами² по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирались, неначе птиці злітались. Микола вгледів під вербами ніби білі плями: то білили на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

– На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звуть на ймення, що, їй-Богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! – говорила одна дівчина до другої.

– Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає, – обізвався один парубок.

Микола догадався, що мова мовилась, мабуть, про нову дівчину на селі, і почав ждати. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, неважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним іменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола подибавав додому; він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгледіли на леваді куц каліни. На калині вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулись до куца, одломали по маленькій гілці червоної каліни з зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вгледів, як вони ламали чужу калину. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж калину погубили на траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди каліни між зеленим листом.

¹ Квóчка, Віз, Волосожа́р – сузір'я.

² Поренча́та – поручні, перила.

Він тепер придививсь, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його і опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані попівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а бабаповитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата заразом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівала калина, заспівало сине небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жать на своїй постаті поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбилося вгору; надворі стало душно. Микола з Нимидорою врізався в високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовлять; він признавсь, що бачив її ввечері в березі, і почав розпитувать, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама незчулась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скрипчинців, — промовила Нимидора. — Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не пам'ятаю своєї матері; але як почну думати та нагадувать, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодиць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній з торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях¹. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодицю в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, вплітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

¹ Сап'янці — чоботи з сап'яну; сап'ян — м'яка шкіра з козячої шкури.

Я жила в дядька, доки піросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше, і била гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледве доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знала, де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все було світиться на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала й гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

Піросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копи грошей та за сорочку на рік. Господи! Як я помордувалась з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама опецьок, сливень¹ дитина! трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступать од дітей. Господи, як мені хотілось погуляти та побігати! Якби була жива моя мати, і я гуляла б з дітьми: «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?» – було думаю я. Я ввесь свій дитячий і дівчачий вік поневірталась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова...

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче вогнем впали на Миколину душу. «Серце, козаче! – подумала Нимидора. – Твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

– Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? – спитав Микола.

– Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він

¹ Сливé, сливénь – майже.

врізався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулішу. Сім'я сіла вечерять мовчки; важка праця одняла од усіх розмову; мати й батько вже не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору...

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі zarazom в одну неділю, а хто опізниться, то буде справлять другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вговорювати сина женитись цієї осені й слать старостів до багатирки Варки.

– Не хочу я сватать Варки, — сказав Микола, — бо маю собі дівчину на приміті.

– Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.

– Нимидору, Кавунову наймичку.

– Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

– Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить у Кавунів.

– Як же ми будем брать в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериха бідкаючись.

– Може, вона якась прибулда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердився.

– Ви, мамо, може, й не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на всьому селі.

– Ой Господи милосердний! — крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що багатирка Варка не буде її невісткою. — Так, сину, не можна свататись. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

– Про мене, мамо, спитайте броду, — не будете жалкувати на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіть, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки й згодом промовив:

– Коли ти хочеш її сватать, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей та порадиємось, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталось так, як бажав син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед Покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустити Нимидору з Скрипчинців. В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не допомогло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий ні мертвий; він пішов додому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустити Нимидору. Вся сім'я в Джериній хаті наче ожила. Джериha готувалась до весілля. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки годить вінчання.

Батюшка в Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби¹ вдвоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питать в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

– Як даси п'ять карбованців, то повинчаю сина, – сказав батюшка.

– Батюшко! І помилуйте, і пожалуйте! Я чоловік убогий! Де мені в світі взяти взяти п'ять карбованців? Нехай буде три карбованці.

– Не можна, тепер і для нас час трудний. Все подорожчало, – сказав батюшка.

– Змилосердіться, батюшко! Їй-Богу, не можу заплатити так багато. Нехай вже буде ні по-моєму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці.

– Нема що й говорить. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, поговорив нишком з старостою та й знов вернувся в хату.

– Ну, що скажеш, Петре? – обізвався батюшка з другої кімнати.

– І помилуйте, і пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Їй-Богу, багато для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й Бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

– Давай могорич, – сказав він, – давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіл білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з узла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки і почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері й старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли додому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справлять весілля...

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллях....

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закусували. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислої капусти, поїли весь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу одніс свій кожух.

Ввечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчились. Всі почали розходитись, Джерина хата спорожнілась.

Ввечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериha й Нимидора кинулись прибирать в хаті й перемивати посуд. Весільний чад одразу вий-

¹ *Плáта за трéби* – плата попові за релігійні відправи під час одруження, похорону тощо.

шов у всіх з голови. Джеря й Джериha поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити шинкареві, оплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

– А що, стара, будемо робити? Чим будемо робити оплату? – промовив батько.

– Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалить Бога, хліб вродив дуже добре.

– А як не стане хліба, що будемо їсти? – спитав батько.

– То заробимо, хіба ж не маємо рук, чи що? – обізвався син.

– А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробити? – сказав батько.

– Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! – промовив син з злістю.

Мати знов згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню й скося зирнула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодницею ще вища й показніша. Її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. В тихої та доброї свекрухи десь узялись гостренькі пазури та й висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався й молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятися в наймах у чужих людей.

– Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставати та на панщину поспішати, – сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститися та молитися.

II

Другого дня, тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осоками. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вподовж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо¹. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворухився. Над полем миготіло марево. Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішне літо.

¹ *Бабине літо* – теплі дні на початку осені, коли літає павутиння, яке також називають бабиним літом.

Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками¹, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло; хто його зна, де воно й бралось.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви² й скидали додолу на тік і снопи, й розв'язь.

На току гуменний³ одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

– А що, музику, вигравай ціпом після свого весілля! – жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумавсь і спитав у батька:

– Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже він поїсть оце все?

– Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

– Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! – знов промовив Микола.

– Ой сину, мовчи лишень! Борони Боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили: тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатючих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому росту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з батоном у руці, у чорному картузі на голові.

– Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? – знов спитав Микола.

– А тоді, як помремо, – сумно одказав батько, – а як ці змолотимо, то Бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумавсь і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиця⁴ луснула і бич одскочив.

¹ Почінок – нитки, намотані на веретені.

² Верства – тут: шар снопів.

³ Гуменний – наглядач панського току.

⁴ Рипиця – те ж, що капиця: шкірна ув'язь, яка з'єднує в ціпі бич з ціпильном.

– Ану, синку, ціпом батька по лисині, – загукали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотити свою частку до вечора. Ввечері Нимидора з Джериhoю принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці, пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докла́дати свого.

В довгі зимові вечори та вдосвіта в Джериній хаті палали тріски та трусок на припічку в челюстях¹. Коло печі Джериho та Нимидора сиділи й пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки і м'яв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумавсь. Він думав про те, нащо його Нимидора повинна прясти не собі й йому на сорочки взимку, а комусь іншому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес – все разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полу́кiпки довгими стайками²; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, неважаючи на те, що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять – то за чередника, то за титаря³, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок⁴, – пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину, на панський лан, щоб хапати своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав до них осавула.

– Чому ви не йдете на лан, сакі-такі? – крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обізвався:

– А тим, що ми вже одробили панщину, – сказав він.

– А згінні дні хіба забув? – знов крикнув осавула і знову налаяв Миколу.

– Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне! – промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче заклякли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня й покатав на панський лан.

– Боже мій милосердний! – промовив Джеря. – Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

¹ Чéлюсті – дугоподібний отвір у печі.

² Ста́йка – ряд кіп зібраного жита.

³ Ті́тар – церковний староста.

⁴ Ша́рварок – обов'язкова поголовна робота по лагодженню мостів, доріг тощо.

Деякі чоловіки дов'язували снопи, деякі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батою. Осаула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли, як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув, як несамовитий, на людей, кинувся до Миколи й почав періщить його батою. Всі люди позабирали клунки з хлібом і поплентались на панський лан. Пан

звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов за панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясным світом Вербівку. Всі верби було видно, як удень. Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я повечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

– Ходімо, Нимидоро, жито жать! – промовив Микола. – А ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху соломку, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху соломку.

Високо покотився місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осаула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився; бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову, рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижатий. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипався.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив везти хліб на базар, продати і заплатити йому гроші та викупити кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по

гарцеві¹ зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим гарцем. Люди мусили годувати качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

– Яке ймення дав батюшка? – спитала Нимидора в баби. – Може, й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

– Ні, дав ймення Любка, – сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вглядив на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

– А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? – крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась зльїми.

– В мене родилось дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, – ледве промовила вона крізь сльози.

Осаула схаменувсь і крикнув:

– Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вільного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Ввечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платити подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к Різду. Продали кабана, а самі zostались без сала й цілі м'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав Великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився: в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусилились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота висала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадати землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідати старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

– Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! – промовив Джеря тихим хрипким голосом.

– То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому Бог простить, і я тобі прощаю, – промовив молодий священник.

¹ Гарець – міра сипких тіл, вміщує 3,2 кг.

– Не буду, батюшко, їсти; гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмиру. Та й де того молока дістать? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

– Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скоромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер, та все наказуючи синові не зачіпать осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину.

– Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі, – промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню, – на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки панії Бжозовській, на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки.

В Велику п'ятницю поховали старого Джерю. Сім'я їла паску з слізьми. Микола ще більше зажурився, бо за помершого батька треба було платити подушне як за живого, доки не вийде нова ревізія¹.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок завітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Раставиці. Нимидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти ясно-зеленого листя верб, її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й співала. Микола стояв над відрами, похнюпивши голову. В лузі десь далеко кувала зозуля.

– Чого це ти розспівалась, неначе дівка? – ледве промовив Микола. – Ти співаєш веселої пісні та ще більше мені жалю завдаєш.

– Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та кляла зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені забажалось, щоб вона накувала мені багато год живоття. Як гляну я навкруги на цей зелений город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселої пісні хочеться співать.

– Співай, жінко, жалібної, то мені, може, буде легше, – промовив сумно Микола. – Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись!

– А чого ж оце тебе журба бере?

– А тим, що нам так погано жити на світі. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба щороку платити подушне.

– Дасть Бог, вродить хліб, то й заплатимо.

– Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрать та звозити в тік.

Нимидора перестала веселої пісні співать, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері за розмову з ним на городі.

¹ Ревізія – тут: перепис для оподаткування.

– Чого ти, сину, журишся? Дасть Бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолвився Богу. Може б нам Господь послав талан та добрий врожай на полі, – вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п'явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то Бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

– То як же, сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насущу тобі сухарів на дорогу, – говорила до його мати, вештаючись коло хати.

– Не піду, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно Богові пороги оббивати. Коли є той Бог на світі, то Він Бог панський, а не мужицький, бо все добро оддає панам, а нам не дає нічого, – сумно промовив Микола.

– Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам Господь долі не дає, що ми таке верземо та Богу не молилось! – промовила Джериha та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці Псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у йому поради й одповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болять, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

– Ні! Вже, мамо, не допоможуть мені знахурки, – одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джериha знов бунтує народ. Бжозовський нахвалявся оддати Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джериhi.

– Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! – благала мати Миколу. – Ти знаєш, що ми панщанні люди¹: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

– Як же його не зачіпать, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що в свою шкуру не потовпиться.

– А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? – сказала мати.

– Не діжде він того! – крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прогололи його голова й груди.

¹ Панщанні люди – люди, зобов'язані робити на пана, кріпаки.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа. За ним обізвався й Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спачнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависність до себе. Ту злість примічав він навіть в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

– То ти смієш мені цвікати¹ в вічі? То ти смієш мені підбивать народ? Та я зараз дам знать становому² й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запровторю! – крикнув Бжозовський несамовито та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявсь, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осавула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинать. Пішов Микола з чоловіками додому, та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікати з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несповідана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напихваті, де вертілась осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білівся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі³, не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідом за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на весь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричать, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці, Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі від сорому. Діти юрбою бігли слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені й щовечора насипають повні кишені пашні,

¹ Цвікати – тут: говорити різко.

² Становій – начальник поліції.

³ Поклала честь на собі – з пошани до себе.

вертаючись додому. Він понабріхував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше, ще й виказує панові, як люди крадуть панську пащню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами; і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих київ.

– Оце тобі за пана, а це – за панію, а це – за панщину, – приказував Микола, – адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. Панське добро – то й наше добро, бо то наша праця, а земля Божа, – говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

– Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувати панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі, – приказували чоловіки та все гнались за осавулою навздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признався навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його попобив палицями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх однодумців в москалі, та ще як можна швидше.

Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумавсь. Мати полізла на піч і назабаром заснула. Нимидора розклала в челястях огонь і сіла коло припічка прясти. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лицю. Мичка на гребені світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважити. Микола сидів, одягнутий в свиту.

– Чом це ти, Миколо, не роздягаєшся? – спитала в його Нимидора.

– Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати, – промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудить матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

– Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумав цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножом штрикнув у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа, мов нежива.

– Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повернемось. Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

– Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! – несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

– Цить! Не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву, мов нежива.

– Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знов вернуся.

– Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! – промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

– Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидати? Доле моя, щастя моє! – неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок, і сам залився слізьми, як мала дитина. – Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадуть! – сказав Микола.

– Що ж я буду на світі Божому діяти сама з малою дитиною? – промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

– Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не вмру, повернуся, і повернусь не вдень, а вночі застукаю в квартиру, а ти одчиняй двері.

– Пропаца я навіки! Боже милосердний! За що ж Ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дождять додому?

– «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості», – одказав Микола словами пісні, – а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся, не де дінусь.

Нимидора кинулась до колиски й схилилась, і ніби впала на дитину.

– Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що зостаєшся сиротою! – плакала Нимидора, задавляючи хрипкий голос у грудях.

– Нимидоро, годі голосить та плакати! Мене ждуть люди! Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

– Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку дома!

– Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

– Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропапа, лучче б поневірялась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! – промовила Нимидора і почала шукать сорочки в скрині й складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідком за ним.

– Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і насилу дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились потаєнці втікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, голова упала на руки, і довго-довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її

руки, лились на стіл, як кринична вода ллється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна голівешка жевріла в попелі, мигочучи синім одлиском. Вже в хаті стало поночі, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як удень. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи – все ніби облилося кров'ю. Червоний світ миготів ніби хвилями й брижжами по стінах, трусивсь, переливався з стін на стелю, на жердку з одежею. Нимидора схопилась з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору червоними кровавими хустками. Нимидорі здалося, що вона збожеволіла. Одначе вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною і рвонула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла надвір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериха.

Надворі було видно, як удень: було видно все дерево в садку, всі верби, кожную гілляку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі.

Увесь двір, садок, хата – все було залите червоним світом, ніби кров'ю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже уся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора. Їй здалося, що горить усе небо, що запалилась уся земля під її ногами.

– Рятуйте, хто в Бога вірує! – крикнула Нимидора. – Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо! Рятуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

– Бог з тобою, дочко! Це ж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, – обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум та гам, неначе під землею. Всі люди на кутку спали. Ніде не видно було ні живої душі.

– Мамо, рятуйте Миколу! – знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

– Де ж Микола? – спитала мати.

– Помандрував, покинув нас! – крикнула Нимидора.

– Коли? – спитала мати.

– Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будить та й пішов у мандрівку кудись.

– Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

– Я світу за слізьми не бачила, я про вас і забула.

Стара мати заголосила на весь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

– Що ж ми тепер в світі Божому будемо діять та робити без хазяїна? – насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік по другий бік села було видно ввесь, як удень. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум'я,

неначе кучерява вогняна квітка, однизу вузенька, вгорі широка з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче свічка палала. Надворі було тихо й поночі. Кучерявий дим йшов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед рядка стіжків знов спалахнула вогняна квітка, лизнула тричі огняним язиком вгору і запалала рівним кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки суспіль¹, що стояли рядом до самого поля. З десять скирт хліба палало заразом, наче десять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався докупи в один страшний стовп та все йшов угору до самих хмар...

Шість чоловіка стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами та все казали, що хтось зумисне підпалив тік...

– Отак і треба нашому панові! – гомоніли чоловіки. – Добрий заробіток матиме пан на хлібі цього року.

– Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба, – промовив Джеря.

– І хто його підпалив? – питав наче сам у себе Кавун. – А дивіться лишень, чи не літає чия душа в полум'ї? Як тільки літає, ми впізнаємо, чия то душа, й знатимемо, хто оце підпалив тік.

– Дурна була б душа: полізла б в огонь! Хіба для неї не лучче сидить дома та не рипатся, – обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вглядів купку верб коло своєї хати, що біліла проти вогню, і все дивився на ті верби, під котрими він зріс, під котрими покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

– Цур їй, цій пожежі! Кидаймо та ходім просто лісом, поки пан нам присвічує! – промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловіка ввійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно лисніли, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе одразу пірнули під землю...

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи набік, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півкругом, і по рівному полю в'ється річка по зелених луках та левадах. Там недалечко до острова над самою Россю лежить неначе здоровий кам'яний звір з чистого каміння, на котрому стирчить ніби здорова кам'яна шерсть то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками із здоровими зубцями. Усе це ніби наки-

¹ Суспіль – разом, підряд.

дано зверху на подовжасту купу скель, а на самому кінці тієї купи стримить високий, як стовп, камінь на вісім сажнів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був схожий на давнього ідола. Той стовп стримить, неначе ріг кам'яного величезного звіра.

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлю до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий місток з поренчатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що звється Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видно наче через кам'яні ворота.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом¹, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, білили рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домками вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталися німченята в узесеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстри й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. В здорових просторних покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний білявий німець з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про паспорт, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позашисував їх ймення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів йти до сахарні.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті од низу через стелю на верхній етаж. Відні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернутись, як ступить. Їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машин от-от вискочать дідьки² і потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходить біля машин, і вони насилу оговтались, насилу при звичайлись до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом, задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими, чистими німецькими домками, між зеленими вербами, чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не

¹ Стовп — тут: фабричний димар.

² Дідьки — чорти.

хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуrowані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістити на службу і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився в обличчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах бурлак було закудлане, мов у непросиплених п'яниць.

Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами, що й дивиться було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцовані, що на них ледве червоніли безталанні королі й королівни, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла й почала його лаять за те, що він грає до служби Божої.

Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли, на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замітала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затагли пісні; Микола пригравав їм на скрипці.

– Господи! Нема вам ні празника, ні неділі! – гукнула богобоязна молодиця з другого кутка. – Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

– Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! – обізвався приказкою Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

– Тікаймо бра!¹ тікаймо! Я йшов з міста коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

– Невже? – аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

– Їй-Богу, бачив! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

– Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі, – сказав Микола. – Але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

– Знайшов дурнів! Так оце живцем і дамося йому в руки, – обізвався один бурлака.

– Де ж ти його бачив? – спитав Джеря в Кавуна.

– Сидів в заїзді коло вікна й люльку курив. Я зараз впізнав його руду голову й червону пику та й дав драла... – сказав Кавун.

¹ Бра – брати (скорочено).

– В котрому вікні він сидів? – знов спитав Микола.

– В самому крайньому, що зараз од угла з причілка, – сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив: «Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяться за бурлаками!»

– Як же ми його провчимо? – спитали бурлаки.

– Нападемо вночі на станцію¹, видеремо вікно, вліземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

– Добре, їй-Богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових віників, – загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втекли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідком за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він приймає до себе на фабрику без паспортів його панщанних людей. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх кріпаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, го-туючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто... В заїзді все спало. Скрізь було тихо і мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно і почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

– Починаймо! – зашепотів Микола і почав одколупувати ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння. Микола вийняв і виставив вікно, поставив його коло стіни і поліз у кімнату. За ним слідком полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак. Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давати стусани в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти надвір: в його була думка, що коло дверей засіли на варті і стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях

¹ Стáнція – заїжджий двір на шляху, де зупинялась кінна пошта, що возила листи й пасажирів.

на його щастя не було стелі. Він видряпався по дверях на горище і кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице куликом. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлею.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і посатанів.

– Доставай сірників! Світи світло! – шепотів він сливе нишком бурлакам. – Будемо гамселить при світлі... що Бог дасть!

Кавун дістав з кишені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спалхнув – і бурлаки тільки вгляділи порожнє ліжко, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном, аж рота роззявив і вищирив зуби. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупцювать кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидючи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вглядив одчинені двері, догадався, де подівся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер кулики, видерся на покрівлю і стрибнув з стріхи додолу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали на засідки скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря і почне лупцювать його в груди кулаками.

– Тікаймо звідціль, браття! – промовив Микола. – Тікаймо! Вислизнув жмикрут з наших рук! Не животіти теперечки нам на світі.

Один бурлака схопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

– Не зачіпай! Це наша кров! – крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і брязнув ним об поміст з усієї сили. Годинник дзенькнув і розбився на дріб'язки. Микола вискочив через вікно надвір; за ним почали плигати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна надвір, і з переляку дременував просто через грядки, нахилиючись при самій землі. Його ноги грузили в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукурудза лущала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бур'ян і приліг у йому на саму землю.

Бурлаки зникли. Надворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав...

Вже свінуло¹ надворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли й не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, ніде не спочивали і не ставали. Їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнатись за ними. Опівдні вони звернули в лісок, з'їли по шматку хліба, напились з кринички погожої води і помандрували далі. Ввечері з'явилося на долині велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояли здорові сахарні з високим чорним стовпом. Вітер повівав

¹ Свінути – розвіднитися.

од заводів, і далеко на полі було чути препаскудний противний сморід од перепалених кісток, од гнилого малясу.

Сонце сіло за горою. Черета йшла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

– Ставаймо тут на роботу в сахарні, – промовив Джеря. – Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

– Де пристанемо, там і на роботу станемо, – сказав Кавун. – Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, зоставаймось тут. Але треба нам десь переночувать...

Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодичі й почали проситись переночувать в клуні.

– Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... я б рада й пустить, та... – говорила молодича, запикуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували, як набрались лиха, і розжалобили добру молодичу. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулішу. Бурлаки покотом полягали на соломі й спали як убиті. А добра молодича, вернувшись до хати, як почала думать та гадать, то з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жердці, підперла двері кочергою й рогаčem і довго не спала, та все думала про бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодича встала й почала оглядять хату і все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню – все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла надвір. Бурлаки покотом спали на соломі, як побиті. Молодича затопила в печі і почала варить обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились Богу до схід сонця, подякували молодичу й пішли до сахарень.

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові¹ сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домки з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафинаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр, – панська примха, для розваги офіціалістів², їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафинад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тяглась

¹ Скарбóвий – державний, казенний.

² Офіціаліст – службовець.

залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувати, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор¹ тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належали до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи.

В той час, як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор...

– Чого вам треба? – спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

– Ми хочемо стать на роботу в сахарні, – обізвався Микола згорда.

– Ну, коли хочете, то ставайте, – сказав Бродовський.

– А хіба ти приймаєш тут на роботу? – спитав Микола якось з осміхом і гордо.

Бродовський зобідився. Всі робітники осміхнулись.

– Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

– Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, – сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять.

– Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, – промовив уже сердито Бродовський...

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на нього тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах і пішли до казарм...

¹ Посесор – орендар.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку¹. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоем. Хліб був чорний, як свята земля.

– Ото каша! – промовив Микола. – І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан їсть таку кашу?

– Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, – обізвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostалися самі вербівці, zostалися і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журився.

– Чи доведеться нам коли вернутися додому? – спитав Кавун наче сам у себе.

– Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось, – промовив Микола.

– А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, – знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгообразне лице з тонким рівним носом і з довгими вусами.

– Та й смердить же наша хата! – сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняк. Його тоненькі гнучкі стебла здалека були схожі на купи павутиння. Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу до сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось

¹ Пёлька – горлянка, горло.

веселіше й охітніше робить, ніж коло машин, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, неважаючи на те, що був дуже багатий: він був з простих євреїв.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку...

– А де твій чоловік? – спитав Микола в посесорші.

– Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовляти з панами.

– Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, – сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

– Ну, не забагатіємо в цього пана! – промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в діди́ча таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; шинкар наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гулячому, – неначе він знов удруге парубкував.

– Грайте, музики! Буду танцювати! – крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

– Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! – крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалась з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей. Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в Великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана діди́ча, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичити чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмульт згодився позичити, але вимовив таке завідне право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці од душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмультів зять

закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежала, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, і ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платити попові давню плату за фабрицьку парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабіть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на весь двір, що пани наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але, неважачи на те, бурлаки почали потроху втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, насилу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявся лазарету, як пекла, бо з того лазарета мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Щоки його позападали, рум'янець зник, ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились непорушно на стіну, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла з-під полупанної глини. Минула година, і Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: перед ним ніби манячили то милі, то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забіліли стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спалнули страшним огнем; небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч... Вербі стали стіжками на панському току, і

чорне небо замиготіло страшним полум'ям; весь тік, вся Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

– Рятуйте жінку, дітей! Хто в Бога вірує! – крикнув Кавун. – Миколо! Нимидоро! Рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалося Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить сльозами його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а з полум'я витикаються скелі, витикаються скелісті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висовується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одяг, палає волосся на голові; з його летється потьоканами кров по гарячому камені.

– Ага! А що! Піймався! І ти в пеклі! А добре тобі в тому полум'ї! – простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотіли казани з малясом, а між тими колесами закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з цапиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутився осавула, шинкар, закрутився Бродовський. Та вся ватага танцювала, плигала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидалися машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тім'я залізним обухом.

– За що ви мене б'єте? За що катуєте? – знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму і ніби прокинувся; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

– Чи впізнаєш мене, Петре? – промовив до Кавуна Джеря.

– Впізнаю, – насилу вимовив Кавун.

– Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? – обіззався один бурлака.

– І вже! Дай мені спокій! Вже смерть моя за плечима, – сказав Кавун. – Мабуть, я вже не встану. Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

– Щоб вийшли здатні до панської роботи... – сумно промовив Микола.

– Не думав я, будши хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні, в цьому лазареті, – неначе нишком промовив Кавун. – Ой Боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його живоття висохло до решти, до останньої краплі.

– Хоч поховайте мене по людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан висав мою кров. Простіть,

брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці, та скажіть, нехай мене не жде і не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночило. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» – думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? – думав Микола. – Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почувив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернутися у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалося хоч побачитися та поговорити на одну хвилину, – та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнати свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора zostалися його гроші за цілий місяць. Як настав обліч¹, вербівці почали нагадувати за ті гроші. Микола просив Бродовського оддати ті гроші йому до рук; він думав передати їх в церкву на помин душі небіжчика.

– Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! – сказав Бродовський. – Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж напропали гуляєш.

– Не проп'ю, а оддам у церкву, – сказав твердим голосом Микола.

– Я й сам оддам на церкву, – сказав хазяїн.

– Чи Бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

– Що ти мені допікаєш отими дурощами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

– Може, оддасте в москалі? – вже грубо промовив Микола.

Бродовський звертенився й почервонів.

– Чого ти чіпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

– Гвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? – крикнув Бродовський.

– А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, однак, стерпів бурлацьку щирість і навіть лайку; він боявся порозганяць бурлак з заводів. З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

¹ Обліч – розрахунок з робітниками.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікати од Бродовського і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки на степи або на Бассарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола. — Ходім, бра, ще на степи. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степи і в Одес¹. Декотрі поприносили додому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи, — загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позивали робити влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство. До вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ Божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали на ніч, але частіше їм доводилось ночувати надворі під корчмами або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялись невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинути оком. Вони йшли день, йшли два і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились в небі й щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого безталання, од страху перед паном, перед панщиною та некрутчиною...

Довго мандрували бурлаки. Багато степових сіл поминули вони, аж поки дібрались до Бессарабії, де в ті часи не було панщини. Робочих рук тут не вистачало, і місцеві пани та багатії охоче приймали на роботу українських втікачів, не допитуючись, звідки вони і хто вони.

Микола Джеря і його товариші, переправившись через Дністровський лиман та Акерманщину, роздобули на прізвиська якихось Посмітюхів паспорти і влаштувалися працювати рибалками у ватазі отамана Ковбаненка.

Минали роки, але Бжозовський не залишав у покої втікачів з Вербівки. Довідавшись про місцеперебування вербівців, він направляє на них поліцію, яка і заарештовує втікачів. У суді намагаються встановити справжні прізвиська Миколи та його товаришів. Тим часом приходить указ про звільнення селян з кріпацтва. Втікачів випускають на волю. Після двадцяти років блукань вербівці повертаються в рідне село.

Ні матері своєї, ні дружини Нимидори Микола не застав у живих: тяжко бідуючи, вони передчасно померли. Лишилась тільки дочка Любка, яка, вийшовши заміж, проживала з чоловіком у Джериній хаті. Микола залишається жити в родині дочки, допомагає їй своєю працею. Як і раніше, він гостро виступає проти панів, шинкарів, сільських дуків, які кривдили трудящих селян. Глибоку ненависть до гнобителів Микола Джеря зберіг до кінця свого життя.

¹ Одес — Одеса.

На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувать дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрічався. Діти слухали й засипали коло його й на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжятий, гнувся додолу й висипавсь, а люди на панщині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло напереверт: на людському полі стояли полукипки, а панський хліб стояв незжятий. Пани, в важку для селян годину, почали наймать зимою «строкових» на жнив'яний час за нікчемну плату й накладали велику пеню на того, хто пропускав в жнива дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелись в польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставать на ті «порції», а сам перебравсь на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло курева з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла на косогорі, в садочку, а насупроти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки суспіль росли на балці старі садки, а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко-далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та ліщиною: то було померше село, може ще старіше, ніж була Вербівка, може, знесене татарським або польським мечем та вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосими й Саватія. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл, потрушеною стеблями соломи.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тліло курево, і легенький димок вився вгору і ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло його сиділи дві дівчинки-онучки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали

неначе якусь дивну казку, та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняна огудина, сплелась з бадиліною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного вулика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий кущик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світлом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула звучними струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

1878

Думаємо і відповідаємо

I

- Яке враження справила на вас повість? Стисло перекажіть зміст уривка, який найбільше вам запам'ятався.
- Яким малюнком природи починається повість? Прочитайте його виразно. Намалюйте до нього ілюстрацію.
- Про що говориться на початку пейзажу?
- Що сказано про село?
- Що розташовано по берегах Раставиці? Що видно з цієї стежки, коли нею пройти? Які порівняння використовує письменник в цьому уривку?
- Як називається опис природи? Приведіть інші приклади пейзажів з тексту.
- Що таке портрет? Прочитайте портрет Миколи. Які почуття викликають у вас портрети Миколи, старого Джері, осавули?
- Розкажіть, які здібності мав Микола.
- Яка розмова відбулася між старим Джерею і скрипчинським паном?
- Розкажіть про розмову Джері з вербівським батюшкою.
- Чому у Миколи зароджується ненависть до пана і панщини? Як висловився Микола про панщину в перший вечір після весілля?

II

- Як починається другий розділ повісті? Прочитайте цей уривок.
- Яка розмова відбулася між батьком і сином? Про що вона свідчить?
- Розкажіть, як жила сім'я Джері взимку.
- Які почуття викликає у Миколи заняття Нимидори?

- Яку небезпеку вбачав старий Джеря в допитливості сина? Який наказ дав старий Джеря синові? Чому?
- Наведіть приклади дій Миколи, що свідчать про боротьбу Миколи проти свавілля пана.
- Як поставився Микола до слів батька: «Робити мовчки панщину»?
- Як пояснити слова автора: «Вся його сила пішла на золоті сережки пані Бжозовської»?
- Чому пан лякав кріпаків москалями?
- Розкажіть про втечу вербівців з села.
- Як помстився Микола Джеря панові?

III

- Складіть розповідь про мандрування втікачів з Вербівки по Канівщині. Які способи викладу поєднує автор, щоб досягти виразності?
- Розкажіть про умови життя і праці втікачів на сахарні в Стеблеві.
- Знайдіть портрет Миколи Джері. Зачитайте. Які зміни сталися з героєм за один бурлацький рік?
- Чи змирився Микола з гнобителями, як утік від пана? Знайдіть відповідь у тексті.
- Виразно прочитайте уривок з повісті, як втікачі-бурлаки помстилися пану Бжозовському. Читаючи, зверніть увагу на риси характеру Миколи та його товаришів і риси поміщика Бжозовського.
- Яким художнім прийомом автор викликає симпатію до втікачів, огиду до кріпосника і сміх з його боягузтва?
- Як пояснити слова Миколи про панський годинник: «Не зачіпай! Це наша кров!» Чому Джеря розбив цю коштовну річ?
- Що вам найбільше запам'яталось в цьому розділі? Що вразило чи зацікавило?

IV

- Яку роль в четвертому розділі відіграють описи в змалюванні життя вербівців на сахарні Бродовського (описи сахарні, казарм, їжі). Перекажіть указані уривки.
- Які риси характеру Миколи і його товаришів розкриваються в сцені зустрічі їх з посесором Бродовським?
- Розкажіть про смерть Кавуна. Виразно прочитайте уривок, в якому змальовані його передсмертні марення. Що автор хотів підкреслити таким змалюванням?
- Пригадайте все, що ви дізналися з твору про Миколу Джерю. Розкажіть про головного героя повісті в такій послідовності: перше знайомство, зовнішність, здібності, риси характеру, ставлення до батьків, дружини, панів, особливості мови, що найбільше сподобалось у його характері. Складіть план розповіді про Миколу Джерю.
- Які прийоми зображення героя в епічному творі ви знаєте? Які з них переважають в зображенні Миколи Джері?
- Чому твір «Микола Джеря» відноситься до епічних творів? Чому це повість, а не оповідання?
- Прочитайте в довіднику з теорії літератури, що таке сюжет в художньому творі. Який конфлікт лежить в основі сюжету повісті «Микола Джеря»? Між якими дійовими особами він виникає? Визначте зав'язку цього конфлікту, його найбільше загострення і розв'язку.
- Сформулюйте тему та ідею повісті.

Цікаво знати

Найстарішим університетом в Україні є Львівський. Його засновано 20 січня 1661 року.

Найстарішою з діючих бібліотек України можна вважати Наукову бібліотеку Львівського університету, засновану ще у 1608 році.

У Львівському історичному музеї можна побачити одну з найбільших картин не лише у нашій країні, але й у Європі. Це полотно З. Розвідовського «Грюнвальдська битва у 1410 році». Розмір цієї картини 500 на 10.000 см.

Із теорії літератури

Епічні твори та їх види

Слово «епос» запозичене з грецької мови і означає «розповідь».

Епос – один із основних літературних родів, у творах якого зміст розкривається у формі авторської розповіді про події, що вже відбулися. У цих творах автор ніби зі сторони прагне розповісти про життя, вчинки і переживання людей, про історичні події, явища природи тощо.

Якщо найважливішою ознакою ліричних творів є передача письменником почуттів, думок, настроїв, а найхарактерніше для драми – зображення життя людей у формі безпосередньої дії, то найістотніше для епосу – розповідь про людей та навколишній світ. Епічні твори здебільшого пишуться прозовою мовою.

Ви вже знайомились із такими видами епічних творів, як казки, байки, народна дума, оповідання. Тепер ви прочитали повість, незабаром вивчатимете найбільший епічний жанр – роман.

Повість – це великий за обсягом епічний твір, в якому детально розповідається про багато подій з життя дійових осіб. Пригадайте, що в оповіданні на відміну від повісті розповідається про якісь конкретні події з життя одного або кількох персонажів.

Сюжет

Епічні твори завжди мають сюжет.

Сюжет – це подія чи система пов'язаних між собою подій, в процесі розвитку яких у творі розкриваються зміст твору і характери персонажів. В основі сюжету лежить конфлікт або сутичка протилежних інтересів дійових осіб. У зв'язку з тим, що конфлікт, покладений в основу сюжету літературного твору, за певних обставин виникає, досягає найбільшої гостроти і потім розв'язується, у сюжетному ланцюгу подій умовно можна виділити такі основні елементи: **експозиція** (події, які подаються у творі до зав'язки конфлікту), **зав'язка**, **розвиток дії**, **кульмінація** (найбільше загострення конфлікту) і **розв'язка**.

Способи викладу матеріалу в епічному творі

Епічні твори містять такі основні способи викладу матеріалу, як розповідь і опис.

Розповідь – це повідомлення письменника про події з життя дійових осіб, про їхні думки, почуття і переживання.

Опис – зображення письменником місцевості, де відбувається дія, природи (пейзажу), зовнішнього вигляду осіб (портрета), внутрішньої частини приміщення (інтер'єру) тощо.

В епічному творі розповідь часто переривається діалогами і монологами, які більш характерні для драматичного твору. У них розкривається внутрішній світ героїв, де автор глибоко поринає у світ їхніх думок і почуттів, устами інших персонажів дає характеристику героєві.

Прийоми зображення героя в епічному творі

Читаючи повість «Микола Джеря», ми виразно уявляємо зображених у ній людей. Мов живі, постають перед нами і Микола, і його батьки, і дружина Нимидора, і ряд інших персонажів.

Як же письменник добивається такого зображення?

Насамперед він знайомить читача з Миколою, подаючи його портрет. Далі з прямої авторської характеристики довідуємось, що Микола письменний, що він виявляє здібності до малювання, різьбярства, музики. Ще повніше вимальовується перед нами Микола в тих епізодах, де показано його вчинки (намова кріпаків не виходити на панський лан, сміливий виступ проти осавули і Бжозовського). Важливим засобом характеристики персонажа є і його мова. У мові Миколи виявляються його бунтарська вдача і поетичність натури. Характеризувати героя можуть і інші дійові особи.

Отже, змалювання портрета, показ вчинків, авторська характеристика, мова персонажа та характеристика його іншими дійовими особами – основні прийоми зображення героя в епічному творі.

Як читати епічний твір

Читання епічного твору має свої особливості. При цьому переважає оповідна манера.

Повість «Микола Джеря» починається описом річки Раставиці, села Вербівки. Читцеві потрібно вміло передавати зорові враження письменника, намагатися усним словом намалювати яскраві картини української природи, викликати захоплення її красою. Цей уривок читається у сповільненому темпі, з перелічувальною інтонацією, з виділенням окремих художніх деталей, з численними паузами, які передають захоплення змалюваною картиною. Таке своєрідне «бачення» читцем змалюваної автором картини людського життя повинно пробуджувати живе емоційне сприйняття слухачем прочитаного.

Потім автор знайомить з Миколою та його батьками, розповідає про зустріч і одруження Миколи з Нимидорою, розкриває думки і почуття

Миколи. Це вже не описи, а розповідь. Ці уривки читаються вголос з чітким дотриманням засобів виразності (логічних наголосів, пауз, відповідного темпу та інтонації залежно від змісту прочитаного). Переважає розповідна інтонація. Темп читання здебільшого повільний. Під час читання намагаєтесь пробуджувати живе емоційне ставлення слухача до почутого.

План сюжету повісті

Скласти план сюжету будь-якого епічного твору – значить виділити в ньому основні епізоди і зазначити найважливіші елементи сюжету (експозицію, зав'язку, кульмінацію і розв'язку). Пропонуємо варіант простого плану сюжету повісті «Микола Джеря»:

1. Опис села Вербівки і річки Раствавиці.
2. Перше знайомство з Миколою Джерею (експозиція).
3. Осаула загадує людям іти на панщину.
4. Здібності, що проявляються у молодого Миколи.
5. Зустріч Миколи з Нимидорою і одруження з нею.
6. Визрівання протесту у Миколи проти панів і панщини (зав'язка) і т.д.

Складний план

Розглядаючи зміст художнього твору або виконуючи письмову роботу (переказ, твір), часто складають складний план. Спочатку треба поділити прочитаний текст на головні частини, потім виділити в них другорядні та дібрати відповідні заголовки до головних і другорядних частин. Головні пункти складного плану найчастіше позначають цифрами, а другорядні – малими буквами алфавіту.

Другий розділ повісті «Микола Джеря» можна, наприклад, поділити на п'ять головних частин, давши їм такі заголовки:

1. Джерина сім'я на панщині.
2. Перший виступ Миколи Джері проти пана.
3. Гірка доля кріпака.
4. Боротьба Миколи проти панського свавілля.
5. Втеча Миколи Джері та інших кріпаків на сахарні.

Кожну з цих п'яти частин тепер слід поділити на кілька менших. Заголовки до головних та другорядних частин будуть пунктами складного плану. Подаємо розгорнутий план першого пункту:

1. Джерина сім'я на панщині:
 - а) загальний вигляд панського току;
 - б) картина осіннього сонячного дня;
 - в) молотьба на панському току;
 - г) думки Миколи про багатство пана і бідність кріпаків.

План розповіді про літературного героя

Щоб підготувати усну розповідь про літературного героя або написати про нього твір, перш за все потрібно скласти простий або складний план.

У плані мають бути відбиті основні питання, які характеризують літературного героя (його зовнішність, соціальне становище, риси характеру і вдачі, мова, ставлення героя до інших людей і навколишнього світу тощо).

Подаємо для прикладу простий план до усної розповіді на тему «Чим мені подобається Нимидора?»

1. Нимидора – один з найпривабливіших образів у повісті «Микола Джеря».
2. Перше знайомство читача з дівчиною.
3. Незвичайна краса героїні.
4. Лагідність, доброта, працьовитість Нимидори.
5. Вірність у коханні.
6. Нимидора помирає з туги за коханим.
7. Чарівний образ Нимидори буде завжди зі мною.

Складаючи план до теми, слідкуємо за тим, щоб у ньому було висловлене особисте ставлення до героїні.

У складному плані до твору виділяємо вступ, основну частину і висновок. Формулювання основної частини плану повинне відбивати головну думку усної розповіді чи письмового твору, яка конкретизується у її підпунктах. Три частини складного плану найкраще позначати римськими цифрами, а підпункти – арабськими.

Ось яким може бути складний план до твору на тему «Микола Джеря – борець проти панського гніту»:

I. Вступ. Микола Джеря – головний герой однойменної повісті.

II. Основна частина. Змалювання Миколи Джері як борця за щастя народу.

1. Зародження у Миколи ненависті до експлуататорів.
2. Перша сутичка з осавулою.
3. Втеча від пана як вияв протесту проти кривдників.
4. Непримиренність Миколи до соціальної несправедливості.

III. Висновок. Боротьба Миколи проти панського гніту до смерті.

Іван Франко

(1856–1916)

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 року в с. Нагуєвичах Дрогобицького повіту (тепер с. Івана Франка Дрогобицького району Львівської обл.) в родині коваля. З батьківської кузні він виніс перші знання про життя галицького селянства, про працю людини, а від матері перейняв

любов до народної пісні. У 1875 році закінчив Дрогобицьку гімназію і вступив на філософський факультет Львівського університету.

Друкуватися почав 1874 року у студентському журналі «Друг». У 1877 році Франка та інших членів редакції «Друга» заарештовують, після цього арешти відбувались у 1880 та 1889 роках. Іван Якович продовжує займатись видавничою діяльністю: разом з Михайлом Павликом видає журнал «Громадський друг», після його закриття – альманахи «Дзвін» і «Молот», а згодом – революційно-демократичний журнал «Житє і слово». У 1893 році він захищає у Відні докторську дисертацію на звання доктора філософських наук.

1887 року виходить перша збірка його поезій «З вершин і низин» – найвидатніше явище в українській поезії після «Кобзаря» Тараса Шевченка. Згодом вийшли друком збірки «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд¹» (1898), «Із днів журби» (1900), філософська поема «Мойсей» (1905). У 80-х роках побачили світ найкращі повісті Івана Франка «Борислав сміється» (1882) та «Захар Беркут» (1883). Здобула популярність п'єса «Украдене щастя» (1893). Лише частина спадщини великого українського письменника опублікована у 50-ти томах.

28 травня 1916 року Іван Якович помер. Його поховано у Львові, на Личаківському кладовищі. Наш народ гідно шанує пам'ять Івана Франка. Його іменем названо один з обласних центрів України, Львівський державний університет, с. Нагуєвичі, багато вулиць. У рідному селі великого Каменяря та у Львові відкрито літературно-меморіальні музеї Івана Франка.

Великі дві сили

«Пісня і праця – великі дві сили!» – ці крилаті слова належать Івану Франку. Великий Каменярь виявився невтомним трудівником на ниві культури. Пісня і праця – дві життєдайні сили, які давали наснагу до життя і боротьби за кращу долю людства. Цей скарб виніс поет з убогої батьківської хати. Любов до праці прищепив йому батько – сільський коваль. Мати уміла опоетизувати працю титана чарівною українською піснею.

Праця і пісня стали могутніми крильми літературної творчості Франка, тими двома силами, які надихали його на сподвижництво в ім'я рідного народу все життя.

Пісня і праця

Пісне, моя ти сердечна дружино,
Серця відрядо в дні горя і сліз,
З хати вітця, як єдинеє віно²,
К тобі любов у життя я приніс.
Тямлю як нині: малим ще хлопчиною
В мамині пісні заслухувавсь я;
Пісні ті стали красою єдиною

¹ *Ізмара́гд* – так називали в давнину збірник повчань, правил християнської моралі.

² *Віно* – посаг, придане.

Бідного мого, тяжкого життя.
 «Мамо, голубко! – було налягаю.–
 Ще про Ганнусю, шумильця¹, вінки!»
 «Ні, синку, годі! Покиль я співаю,
 Праця чекає моєї руки».
 Мамо, голубко! Зарана в могилі
 Праця й недуга зложила тебе,
 Пісня ж твоя в невмираючій силі
 В мойому серці ясніє, живе.
 Ох, і не раз тая пісня сумненька
 В хвилях великих невгодин життя
 Тихий привіт мені слала, мов ненька,
 Сил додала до важкого пуття.
 «Синку, кріпися! – мені ти твердила. –
 Адже ж не паном родився ти, чей!
 Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
 Та лиш тебе доведе до людей».
 Правда, матусю! Спасибі за раду!
 Я її правди не раз досвідив.
 Праця дала до життя мні принаду,
 Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив.
 Праця ввела мене в тайники темні,
 Відки пісень б'є чарівна нора,
 Нею дива прояснилися земні,
 Згадка нужди людської стара.
 Пісня і праця – великі дві сили!
 Їм я до скону бажаю служити;
 Череп розбитий – як ляжу в могилі,
 Ними лиш зможу й для правнуків жити.

1883

Думаємо і відповідаємо

- Які поетичні картини постають у вашій уяві, коли ви читаете вірш «Пісня і праця»?
- Знайдіть рядки, в яких автор характеризує народну пісню. Виразно прочитайте їх. Виділіть у них яскраві епітети, порівняння, метафори.
- Як Іван Франко висвітлює роль праці в людському житті? За що він вдячний своїй матері?
- Доведіть на основі відомих вам фактів, що «пісня і праця – великі дві сили».
- Напишіть твір на одну з тем: «Радість моя, пісне!», «Праця, яка приносить мені задоволення».

Філософські роздуми про життя

Для поетичних творів Франка характерне філософське заглиблення у складні явища життя, людську душу і розум. Для філософської лірики характерне використання біблійних образів. Часом це оригінальні літературні

¹ Шумилина – листя, в яке загорнутий качан кукурудзи.

жанри, як, наприклад, **притчі** – старовинні повчальні розповіді про людські життя й мораль. Зразків цього жанру чимало віднайдемо у збірці «Мій Ізмарагд» («Притча про життя», «Притча про приятель», «Притча про нерозум»). До філософської лірики належать вірші-мініатюри з циклу «Строфи», де в стислій формі поетично висловлюються моральні народні заповіді.

Чимало рядків із цих творів стали крилатими.

Легенда про Пілата

Пілат Христа віддав катом на муки
І мовив: «Я невинен, вам бажалося!»
Взяв воду і, прилюдно вмивши руки,
Пішов обідать, мов ніщо й не сталося.
Та сталося так: немов на вид гадюки,
На вид його урозтіч все пускалось –
Раби, прислуга... навіть заметалось
Безстрашне серце в воїна-звірюки.
Пішов на кришу, де чекала жінка,
Так та з страху лиш скрикнула в нетямі,
Вниз верглась і розбилася об камінь.
Пішов в покій, де в пуху спить дитинка,
Так та лиш витріщила оченята
На нього й вмерла, диким жахом стята.

* * *

І Бог поклав клеймо на груди Пілата,
Життя, смерть, тіло й дух його прокляв
Гірш Каїна, бо Каїн, вбивши брата,
Не мив рук з крові, винним чувсь, тікав.
А сей, що правду чисту в руки ката
Віддав, одвіт від себе відпихав:
То й правда вся була йому віднята,
Все, чим він жив, гордивсь і віддихав.
Сім'я його пропала, наче тінь,
І кесар з служби з ганьбою прогнав,
І рідний город випхнув з своїх стін.
Старий, слабий, край шляху він стогнав,
Шматка просив, та до кінця ворожі
Камінням в нього кидали прохожі.

* * *

А як умер, хтось трупа взяв за ноги
І вкинув в яму й камнями прикидав, –
Та через ніч труп знов покрай дороги
Лежав – гріб тіло кляте з себе видав.
Тоді стягли тернів, будяччя купу,
І трупа вергли, й жар підвергли лютий;
Терни згоріли, та нічого трупу
В огні не сталося – він лежав неткнутий.

Тоді, каміння жорнове на шию,
На руки й ноги начепивши, в море
Прокляте тіло ввергли в чортоторію.
Та повривались шнури конопляні,
І труп Пілата, всій землі на горі,
Ще й досі плаває десь по океані.

1889

Притча про приятель

Вмираючи, покликав батько сина,
Що був його єдина дитина.
І мовив, звівши голову стару:
«Мій синку, швидко я, мабуть, умру.
Дав Бог мені прожити багато літ,
Добра надбати і пізнати світ.
Добро тобі лишая. Не марнуй
Його, та й понад міру не цінуй.
Не думай в нім мету життя знайти, –
Се сходи лиш до вищої мети.
Та, крім добра, ти маєш, синку, те,
Що найважливіше – серце золоте.
Досить науки і здоровий ум,
І вже пройшов ти молодості шум.
Одного лиш бажаю ще тобі:
Щоб мав ти друга щирого собі».
Син мовив: «Татку, дяка вам і честь!
Та в мене друзів щирих багато єсть».
«О синку, багато при їді й вині,
Та в горю допомогти – напевно, ні!
Я, сімдесят п'ять літ проживши, спів
Знайти одного лиш – та й то напів».
«Ні, татку, – мовив син, – з моїх друзак
Піде за мене кождий хоч на гак!»
Всміхнувся отець. «Щасливий, синку, ти,
Та я би радив пробу навести.
Заріж теля і запакуй у міх,
А ніччю йди з тим до друзак своїх.
Скажи: „Біда! Я чоловіка вбив!”
Проси, щоб захистив тебе і скрив.
Своїх так перепробуй, а потім
Застукай і в мого друга дім».
Послухав син. Як смерклося цілком,
Пішов, важким нав'ючений мішком.
До друга найлюбішого воріт
Застукав: «Живо, живо отворіть!»
З'явився друг. «Се що тебе жене?»

«Я чоловіка вбив! Сховай мене!»
 Та сей, не відчиняючи воріт,
 Сказав: «Тікай! Чи ще мене й мій рід
 Ти хочеш у тяжку біду вплескати?
 Адже ж коли почнуть тебе шукать,
 То де ж підуть насамперед? Сюди!
 Бо знають, що я друг твій! Геть іди!»
 Пішов по інших своїх друзях син, –
 Не скрив його, не втішив ні один.
 А дехто мовив: «Забирайся ти!
 Я зараз мушу властям донести.
 Адже ж всі знають, як дружили ми, –
 Ще скажуть, що до спілки вбили ми».
 Отак всю ніч продвигавши свій міх,
 До батькового друга він прибів.
 «Рятуйте, дядьку! Я людину вбив,
 Та вже й у місті шуму наробив!
 Ось труп! Там десь погоня вже жене!
 Ой пробі, скрийте трупа і мене!»
 Старий живенько замки відкрутив
 І з міхом парубка в свій двір пустив.
 «Ну, ну, ходи, небоже, скрийся тут!
 А трупа десь я впру в безпечний кут».
 Замкнув ворота, взяв на плечі міх –
 Та парубок упав йому до ніг.
 «Спасибі, – дядьку! Не турбуйтеся, ні!
 Ніяке зло не сталося мені».
 І він сказав йому батьківську річ
 І все, що діялося з ним сю ніч,
 І як подвійно тут він скористав:
 Фальшивих друзів збувсь, а вірного пізнав.

1898

Строфи

2

Мужню силу хоч похилить горе,
 Та не зломить, в підлість не поверне;
 Так і свічку хоч схили додолу,
 Свого світла вниз вона не зверне.

6

Хто має мудрість, а з неї
 Ближнім не хоче вділити,
 Той має скарб многоцінний,
 В міх шкуратяний заштий.
 Бо хтівши догодить обом,
 Він швидко стане зла рабом.

19

Книги – морська глибина:
 Хто в них пірне аж до дна,
 Той, хоч і труду мав досить,
 Дивнії перли виносить.

23

Хто з всіми добрий хоче бути,
 Той швидко втратить добрий путь.
 Не може при добрі той жити,
 Хто хоче злу й добру служити.

1898

Думаємо і відповідаємо

- Що ви знаєте про Пілата і Христа з Нового Заповіту? Як І. Франко в «Легенді про Пілата» трактує ці образи?
- Яких людей показав І. Франко в образі Пілата? Яке покарання їх чекає?
- Прочитайте, що таке притча? Поясніть, чому твір І. Франка «Притча про приятель» належить до цього літературного жанру. Яка основна думка цієї поезії? В яких рядках вона виражена?
- Прочитайте строфи із циклу І. Франка «Строфи». Що сказано в них про мудрість? Який відомий вам афоризм висловлений у дев'ятнадцятій строфі?

Історична повість про тухольську громаду

700 років тому, тобто в XIII ст., в окремих місцевостях древньої Русі люди жили без панів, гнобителів, родовими громадами, заснованими на рівності, праці і згуртованості. Про одну таку громаду, яка жила в квітучій долині Карпатських гір в селі Тухлі, та про боротьбу її з татаро-монгольськими загарбниками і розповідає повість І. Франка «Захар Беркут».

Тухольська громада жила дружно. Вона була для себе і суддею, і порадником у всьому. Керував громадою мудрий і досвідчений дев'яностолітній чоловік Захар Беркут. Щасливо жилося тухольцям до появи боярина Тугара Вовка, якому князь Данило Романович дарував землі й ліси в Тухольщині. Почуваючи себе повновладним хазяїном всієї Тухольщини, Тугар Вовк не рахується з інтересами тухольців, самочинно займає найкращі громадські землі й ліси, жорстоко розправляється з окремими членами громади. Між Тугарем Вовком і тухольцями виник гострий конфлікт.

Волелюбні тухольці не скоряються боярину. Тухольська громада на своїх зборах одностайно ухвалила вигнати його за межі Тухольщини.

Все це відбувалося в той час, коли монгольські полчища вдерлись на Руську землю, підступили вже до Карпат, знищуючи все живе на своєму шляху. Розлютований боярин, безсилий протистояти волі громади, вдається за допомогою до татаро-монголів. Він обіцяє провести їх через гори, сподіваючись на допомогу нападників помститися непокірним тухольцям.

Разом з Тугарем Вовком у монгольський табір потрапила його дочка Мирослава, яка, на противагу своєму батькові, пройнялась глибокою повагою до тухольців та їхніх порядків і до того ж щиро покохала наймолодшого сина Захара Беркута – Максима.

Під час першого бою з монголами за межами села загинуло багато тухольських юнаків, а Максима Беркута було взято в полон. Нижче подаються розділи повісті, в яких показана героїчна оборона тухольцями своєї рідної землі від нападників.

Захар Беркут

(Скорочено)

VI

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне¹ свято «Сторожа»², і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях³. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі, – і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається – і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і з страшенним лускотом валиться на нього.

– Що се може значити? – питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. – Щастя чи нещастя? Радість чи горе? – Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке почуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те почуття! Саме пополудні настигли страшні несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи⁴, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце боя, але зупинилась оподалик, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення⁵ боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

– От і сповнився мій сон! – прошептів він. – В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати – се не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло⁶ глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але

¹ Дорі́чне – щорічне.

² «Сторо́ж» – назва великого кам'яного стовпа, що, немов вартовий, стояв у вузькому проході в тухольську долину; тухольці вважали його священним.

³ Стрй – одяг.

⁴ Голосі́ти – оголосити, повідомити.

⁵ Збу́рення – зруйнування.

⁶ Скимі́ти – щеміти, боліти.

швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погиблих синів.

– Що діяти? Що починати? Як боронитися? – гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж наставляла на те.

– Ми хочемо згинутися, як наші брати погинули в обороні свого краю! – кричали вони. – Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

– В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! – радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

– Хоч то воєнне діло – не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, – але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погинули з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх – се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвалися проти неї.

– Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, – заговорив один громадянин, – але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб оточити монголів, не то вже щоб побороити їх в одвертій битві. А без того як розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачачи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечогарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли одна за другою, при звуках труб та дерев'яних трембіт, аж три громади уоруженої молодіжі. Кожна громада несла наперед себе бойову хоругву, охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірських громад. Хлоп в хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стра-

тили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з протилежного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісніною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був – здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і, всім на диво, показалася жінщина, в білім полонтянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

– Мирослава, дочка нашого боярина! – закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної смілої дівчини. Та вона, очевидно, й не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого чепіргатого¹ листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

– Здорові були, чесна громадо, – сказала вона, злегка паленіючи. – Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувилися, як їх прийняти.

– Ми знали се, – загули голоси з громади, – се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погинуло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

– Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, – сказала вона. – А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

– Ось я, дівчино, – сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

– Позволь, чесний батьку, – заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, – сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

– Мій син! – скрикнув Захар. – Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

– Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

– В неволі? – скрикнув мов громом пришиблений Захар. – Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

¹ Чепіргатий – зубчатий.

– Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я своє в неславу.

– І що ж він говорив тобі?

– Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

– Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

– Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

– Сього можна було й надіятись, – відповів понуро Захар.

– Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

– Мій син! Мій нещасний син! – стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. – Хто мене потішить по його страті?

– Не бійся, батьку, – може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

– Говори, говори! – сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

– Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки¹ в вивозі² при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут, – казав Максим, – побідите їх або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

– Доню моя! – сказав він. – Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова могого сина, – з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

– Ні, батьку, не говори так, – сказала вона. – Син твій не буде страчений, – він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог допоможе нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» – і вслід за тим прибігли вартіві, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опором³. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися. Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

¹ Засіка – штучна перешкода з повалених дерев.

² Вівіз – узвіз, дорога, що веде на гору між високими стрімкими скелями.

³ Опір – назва річки.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді, – і швидко громада рішалася. Всі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в ліси. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і окрип дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати, й подвір'я, й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом, тільки потік срібlistою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жалюючи своїх дітей, що покидали оцю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані¹ за селом, а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових² променях заходового сонця, непорушеним кровавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя сеї долини. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смерекові ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала: повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від якого дрож проймала й насмілішого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами³ вили волки, гавкали уриваним голосом лиси, беґетіли⁴ олені, ричали тури. А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною живою хмарею, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуні і невідступні товариші орди, гайворони та круки, тягнуть незліченними стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезній кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, гляділи тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі⁵ валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари з страшенним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди,

¹ Копний майдан – майдан для громадських зібрань; копа – збори громадян (у давні часи).

² Кармазиновий – малинового кольору; кармазин – дороге сукно малинового кольору.

³ Лóми – повалені вітром дерева.

⁴ Беґетіти – тривожно ревіти.

⁵ Тама – гребля, загата.

посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець – Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати, – але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидались монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна, – в селі ніхто не показувався.

– Прокляті пси! – говорив Бурунда до Тугара Вовка. – Зачули нас, поховалися!

– Чи заночуємо тут, бегадире? – спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

– Поки не зустрінемось з тими псами, поти не можемо ночувати, – відмовив Бурунда. – Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

– Вихід безпечний, – успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічаючи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

– Куди ви, безумні? – ричав ярим туром Бурунда. – Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків Чінгісхана¹ кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: «Далі, заячі серця, далі за мною!» – і нові купи, неважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

– Далі горі вивозом! – кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого згори каміння.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі – і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох

¹ Чінгісхан (1155–1227) – монгольський полководець-завойовник; відзначався своєю жорстокістю.

ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж се все не було би стримало завзятого Бурунду, коли б усередині, на скруті вивозу, не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов град, монголи падали один за другим, – і Бурунда побачив вкінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верха.

– Назад! – крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з праці, вилетіла з вивозу.

– Вивіз завалений! – сказав, важко дишучи, Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лица.

– Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! – сказав Тугар Вовк.

– Ні, – скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, – вояки великого Чінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

– Але що ж тут сьогодні зробимо? – спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з котрого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

– Зігнати тих псів відтам з гори! – крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. – Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поближких хат назношено драбин і, за радою Тугара Вовка, позбивано їх півперечними жердками немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрілили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поразений, то інші двигали велику драбину далше, на місце зраненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилювали тухольців подати взад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

– Що ж я вам, діточки, пораджу? – сказав старий, але Мирослава схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

– Не бійтеся, – сказала вона тухольцям, – живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища¹ в руки, і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши² передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали – знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали

¹ Ратище – спис.

² Обаліти – повалити.

тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип шаблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя – і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні страшні голови з маленькими блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов закляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди, – в тій хвилі з страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть в грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання, – і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обалюючи за собою слідуючі ряди, – а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння, – і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, виринається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютості, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

– Псе блідолиций! – кричав він, скрегочучи зубами. – Подвійний зраднику, – се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важно заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

– Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чінгіс-хана. Я не винен тому, що ті смерди¹ опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

– Ага, так! – крикнув Бурунда. – Щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

– То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

– Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз, завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються на дорозі, – все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

– Добре, боярине, – сказав він вкінці, – я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мусиш отворити нам дорогу з сеї западні, а ні, то горе тобі! Се мое остатнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, мугутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити

¹ Смерди – селяни.

рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи – вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами¹ покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, зализовані кровавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хочаби досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало, мов огняне озеро. Хрускіт упадаючих кроквів і стін котився глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидуючи огнисте, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер, мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанням гепнула додолю підтята монгольськими сокирами престара липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській кітловині розігрілося, мов справді в кітлі, і живо схопився з гір страшний вітер, що курбелів іскрами, рвав горючу соломку і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз відроду побачив такий блиск; перший раз розігрівся в своїм холоднім кам'янім ложі. Може, зо дві години тривала пожежа, в якій з високих берегів німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися тухольці. Тоді монголи почали гасити недогарки, вкидаючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатри для старшин, – решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежею землі.

І знову стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладати огні в таборі, але сього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті напотемки, – рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по табору, оглядаючи окопи й варті, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близько, коли в таборі потроху втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: се горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий вогник мигкотів, і шкварчав, і димів, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намету. Пусто і непривітно було в наметі, так само як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по намету, зайнятий важкими думами. Згірдні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице, – разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку² дорогу попався.

– Пета обіцяв мені ласку Чінгісхана, – воркотів він, – а сей поганець трактує мене, як пса. Невже ж таки я слуга їх, найнижчий із слуг сього

¹ Бовдури – густі клуби диму.

² Ховзкий – слизкий.

невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво¹, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! Я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, – де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б, от наприклад, його самого проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи, – здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався², не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи монголів раз у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добычею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий знак³. У голові його було пусто, думки не клеїлися до купи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали⁴ поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажеврілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям, – Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинутися, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і згаснути там, у яснім холоднім блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!.. Ось і його батьківська хата занялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, глядів

¹ Дідицтво – володіння, маєток.

² Туратися – звертати увагу, чіпати.

³ Милевий знак – стовп, що показує милі; мілья – міра довжини.

⁴ Перхати – пурхати.

Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обривається, щось палахкоче й нис; а коли грянуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися угли його рідної хати і бухнуло з розжеврілої огняної маси ціле море іскор під небо, – Максим скрикнув болізно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось, – але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим гірким димом по долині, вже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвіздилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лице, груди його ледве-ледве піднімалися – єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такім положенні знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

– Живий! Живий! – завили радісно монголи нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть – бо се ж прецінь¹ певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрівнялися: оба вони невольники і – оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взяттю Максима до неволі, старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори, і обіцявав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» – се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер він чув виразно, що щось, мов крига, тає в

¹Прéцінь – одначе, все ж таки, адже.

його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він починав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього.

Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

– Максиме! – сказав він лагідно. – Що се сталося з тобою?

– Пустити мене! – простогнав слабим голосом Максим. – Дай мені вмерти в спокою!

– Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим наполовину не розумів, а наполовину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

– Дурний хлопче, – говорив він, – таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя – дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

– Життя в неволі нічого не варте, – відказав Максим, – краще смерть!

– Ну... так... розуміється, – мовив боярин, – але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

– Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

– Не про те тепер річ, – сказав з усміхом боярин, – а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний, – ще сьогодні.

– Як? – спитав Максим.

– Я знав, що ти зацікавишся, – знов усміхнувся боярин. – Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спиняють нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

– Обскочили вас тухольці, кажеш? – кликнув він радісно. – І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий¹ народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

– Те-те-те! – перервав його боярин, – не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловити нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

– І що ж я можу вам у тім порадити?

– А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти

¹ Ціпкий – чіпкий.

скажеш мені то слово, як трафити¹ до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на наше пропозиція.

– Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

– Не пристануть? – скрикнув боярин. – Чому ж не пристануть?

– Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

– І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! – сказав боярин. – Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

– Не хвали, боярине, дня перед вечором! Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

– А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

– Говори щиро, по правді, – се єдине чародійське слово.

– Ой, не так воно, хлопче, не так! – сказав невдоволений боярин. – Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трапляє, – він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників², котрі так сказано за ні за що билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

– Дивний ти чоловік, боярине! – сказав він. – Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

– Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! – скрикнув він. – Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

– Що моє життя!.. – сказав спокійно Максим. – Я не стою о життя! Хто хоч хвилию зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намету, і швидким кроком увійшла до намету Мирослава. Вона бистро зиркнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

– Ах, ось він, ось він! – скрикнула вона. – Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були, мов великодній дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров.

Як радісно, як тепло зробилося в серці у Максима при її наближенні, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в цій щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце, і з очей його бризнули сльози.

¹ Тра́фити – потрапити.

² Лу́чник – стрілець з лука.

– Мирославо, – сказав він відвертаючись, – чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, – ти знов збудила в мені любов до життя!

– Милий мій! – сказала Мирослава. – Не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

– Нащо мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

– Але мій батько розіб'є.

– О, твій батько! Так, він говорить, що готов се зробити, але жадає такої услуги, якої я йому не можу зробити.

– Якої услуги?

– Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із сеї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далі, тим більше перемінювався на радість.

– Тату, – сказала вона, – правда се?

– Правда! – сказав Тугар Вовк.

– І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

– Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любові, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

– Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

– Ні ще, – але се стояти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

– То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

– Ти наклониш?

– Побачиш! Іди лишень!

– Причарована дівчина, – воркотів сам собі боярин, виходячи з намету. – Причарована, не інакше! Сама йому на шию кидається!

– Серце моє, Максиме! – сказала по його виході Мирослава, обнявши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста. – Не журися! Монголи відси не вийдуть – тут їм усім погинути!

– Ох, Мирославо, зоре моя! – сумовито сказав Максим. – Рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, заслабі наші тухольці.

– Нам прийшли в поміч загіряни й верховинці.

– Зброї доброї не мають.

– І про се не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі – хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

– І хто ж се таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

– Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко вийде з-за Зелеменя¹, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

¹ Зéлень – назва гори.

– Життя моє! – сказав він. – Ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!
– Ні, Максиме! – сказала Мирослава. – Я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

– Яку силу? – спитав Максим.

– Слухай! – сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

– Гримить, – сказав Максим, – ну, і що з того?

– Що з того? – живо сказала Мирослава. – Се смерть монголів! Се більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по намету, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лиця і шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могутньою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряжчали на нім ланцюги.

– Дівчино! Чародійська появо! – скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривогою, а напів з глибоким поважанням. – Хто ти, і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

– Ні, Максиме, ні, милий мій, – сказала дивна дівчина. – Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

– Немовби я міг бути щасливим без тебе!..

– Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утікай із цього табору, зараз!

– Як утікати? Адже ж варта не спить.

– Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми сей золотий перстень: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

– А ти?

– За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся.

– Але ж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочь сього.

– Але ж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

– Я також! – сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавішим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами і ледве-ледве згодився на неї. Боярин чимраз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чимраз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

– А що? – сказав він різко, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима. Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

– Все добре, тату, – сказала вона, – тільки...

– Тільки що?

– Максимове слово таке, що воно не має сил в устах іншого, тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

– Ну, то чорт його бери! – відворкнув гнівно боярин.

– Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перстень від Пети; з тим перстеном варта пропустить його.

– О, дякую тобі, донечко, за добру раду! «Заведи його до тухольців», а то значить – сам собі вирви з рук остатню поруку вдачі. Тухольці полонянника візьмуть, а мене проженуть! Ні, сього не буде! Я йду сам і без його слова.

Засумувалася Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

– Соколе мій! – сказала вона, знов припадаючи до Максима. – Зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстень.

– Ні, Мирославо, не бійся за мене! – сказав Максим. – Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож допомагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати сього по собі. Украдкой поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намету за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярським наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радості, й тривоги, й надії.

VII

...Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пійми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близ огнища.

– Батьку, – сказала Мирослава до Захара, – я бачила твого сина!

– Мого сина? – сказав Захар спокійно, мов про помершого.

– Так! При допомозі отсього перстня я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

– Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

– Се я, старче, – сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк, – чи пізнаєш мене?

– Лице твоє пізнаю, – ти був боярин Тугар Вовк. – Що привело тебе до нас?

– Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

– Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? – спитав Захар.

– Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каміння, – нічим ви не вградите проти його сили.

– Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори далше.

– Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза – то половина кари, а його кара страшна, як кара Божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу – край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Чінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхності. Щоб укарати непокірного, вислав великий Чінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти

ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної часті тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, твій син, старче. От що каже він звістити вам: розвалить свої засіки і пустить монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, – чи сьак, чи так, а монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хочуть тратити часу в вашій долині, не хочуть проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск. У протинім разі, розуміється, його жде неохибна смерть, і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій, помімо всяких способів, ви мусите бути побиті. Вибирайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони справді зробили вражіння. Побачив се Захар і сказав:

– Чесні браття, чи хочете порадитись по щирості над пропозиціями Бурунди, чи, може, однозгідно подасте про нього свій голос?

– Порадимось, поради́мось! – сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

– Захаре, – сказав один із громадян, – тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

– Тут діло не йде про могого сина, – сказав Захар твердо. – Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: «Я не маю сина, мій син погіб у бою». Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про могого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

– Але все-таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

– Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповним свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, – і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїться, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

– Так ти радиш нам відкинути пропозицію Бурунди?

– Зовсім конечно.

– І видати твого сина на певну загибель?

– Не згадуйте про могого сина! – скрикнув болісно Захар. – Хто мені при таким ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти могого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ, і що кому до того!

– То нехай буде по-твойому! – сказали старці. – Коли Бог судив йому загинути, то ми проти того нічого не владимо; коли ж ні, то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною тривогою в серці гляділа на нього Мирослава: вона, бідна, все ще надіялася, що тухольці схотять викупити її Максима.

– Розумно, – звісна річ, по-своєму розумно – захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всіх сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною та твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч – п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до остатньої хвилини, – і так ми зробимо. Може бути, щоб Бог судив вам перемогу над нами, і в такому разі ми не спинимо вас; тільки ж знайте, що лише по трупі остатнього тухольця ви зможете вийти з сеї долини. Та хто знає, може, перемога судилася нам, а тоді знайте й ви, що, ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не відобудуться. Або ми всі погинемо, або ви всі – іншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, – так що боярин, здивившись, на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобути на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, – тож мовчки відвернувся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, – тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбійчі прилади на монголів.

– Тату! – скрикнула нараз болючим голосом Мирослава. – Тату, вернися! – І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом. – Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками, як брат обік братів, – а вони простять тобі все минуле! А там – чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоють обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів, – там смерть тебе чекає!

Боярин, очевидно, завагувався, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груді і сказав стиха, напівстрога, а напівласкаво:

– Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелось...

– Ні, таточку, – прошептала крізь сльози Мирослава, – покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде запізно!

– Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся, про мене, з тухольцями, – а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там... той... твій Максим, і хто знає, може, ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішаючи стежкою до огнища над обривом, щоб по його склоні зійти до монгольського табору. При огнищу він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і, похитавши головою,

сказав: «слаба», а потім, проведений тухольською вартою, спустився вузькою скісною стежкою в долину.

Тим часом на «Ясній поляні» було тихо, важко, сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

– Батьку, що ви зробили?

– Те, що мусив зробити. Інакше було б нечесно, – відповів Захар.

– Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

– Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже Віз до заходу клониться і готури¹ голосять у гущаві, – ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до остаточної боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, найніхто не лишається! І старі й малі, кожде придається. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці й повалили з «Ясної поляни» над обриви оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого грубого дерева, позверчвані і позбивані кілками, але ж і роблені не навміць, а про хвиливу потребу. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чимраз далі понад кручею, далі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісніною впливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотириграний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди, за проводом Захара й Мирослави, спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звитки шнурів і линвів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відряд озброєної молодезі, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям – їм не слід було сходити в долину, де кождохвили міг напасти ворог. Напоследку походили до долу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив до долу свої хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було довкола. Захар молився:

– Великий наш Сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являвся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твоєму зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнутися зі свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягарем

¹ Готури – глухарі.

отсього поганого ворога, дітей Морани, що знов нині вкрили благословенне твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу так, як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сесю кам'яну стіну і дав водам протоку, і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знушається над нами!

В тій хвилі огниста блиставка з полудня до півночі роздерла темне небо, і далеко в горах загуркотів грім.

– Так, се твій могутній голос! – сказав радісно Захар. – Ану, діти! Остатній раз увінчайте сей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

– Воля його, діти! – сказав Захар. – Обвивайте його шнурками! А ви, інші, живо до ризкалів! Підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано ливами і шнурками, здолу підкопувано його насад¹ і в шпару, що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми для обалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднімали драбини, попідкладали грубе каміння під підойми.

– Беріться за ливи, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! – розказував Захар, і відразу сотні рук приймалися за діло.

– Далі, дружною силою! – крикнув Захар. – Тягніть! Тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнувся.

– Ще раз! Дужче натискайте! – кричав Захар і сам принявся за ливу. Захитався величезний камінь.

– Рушається! Рушається! Подається! – закричав радісно народ.

– Ще раз напирайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ – і разом звільнило напруження шнурів, величезний камінь рушився зі своєї посади і, хвилю захитавшись в повітрі, з страшенним глухим ломотом повалився додолу, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку, і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартіві, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ліг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плила глибшим коритом, – але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід...

¹ Наса́да – основа.

– Живо, діти, живо! – заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. – Затикайте, замуруйте потік, пока ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами заввишки, – побачимо, що вдіє сила Чінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівno закрутилася виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, пощо се спинають її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незламну стіну. Заклекотіла вода. Порушилася в усім своїм ложисці – і стала, зачудована, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині.

...Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до монгольського табору, і промінjali луки та топори на друччя й молотки до оббивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світилася певність побіди.

А втім, на сході, над монгольським табором, кровавою загравою розжеврилися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелеменя і сипалося іскрами чимраз нижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо і глипнуло на занятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радості, глянуv Захар на схід і, простягши руки, проговорив піднесеним голосом:

– Сонце, великий, преясний володарю світу! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападeні диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом кленeмось, що не уступимо до остатньої хвилі, до посліднього віддиху нашого. Поможи нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість, і вмлість, і згоду! Дай нам не злякатися їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружністю, і згодою, і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, гарячі, могучі, тремтіли у свіжім раннім повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю¹ до плаю. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою о кам'яну гать а² повернулася взад.

VIII

...Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольськім таборі був крик замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток...

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її масса, що вкрила вже всю

¹ Плай – гірська стежка.

² Сполучник а вживається тут у значенні і.

долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води, – от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше – Бурунда чув се добре – вся та маса монголів піде врозтіч, розбігнеться, гнана власною тривогою. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збитися в тісну масу.

– Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яіка, і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо про страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрів їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербаті каміння і річний піщаник – усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розскочилася, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх най-смілиших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди.

Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці¹ дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і поразати ворога по її показу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все-таки безоружний, невольник, і бажає, щоб, хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав:

– Годі там вдивлятися, хлопче, – сказав він. – Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе-таки круто приходитьсь. Чи у вас такі повені часто бувають?

¹ *Корéць* – міра для сипких речовин (100 кілограмів).

- Такі? Ніколи.
- Як то? Ніколи?
- А так, бо се не повинь. Адже ж бачиш, що вода чиста.
- Не повинь? А що ж?
- Хіба ж ти не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.
- Загатили! – скрикнув боярин. – Значиться...
- Значиться, вода буде раз у раз більшати, поки...
- Поки що?
- Поки всіх нас не затопить. От що!
- Боярин кулаком ударив себе в голову.
- І ти се знав наперед?
- Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.
- О, прокляття! І чому ж ти не сказав мені сього борше?
- Нащо?
- Ми були б хоч оба спаслися.
- На се ще маємо час, – сказав спокійно Максим. – Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.
- Се розуміється, – сказав боярин, – тільки що ж нам робити?
- Поки що нема ще страху, – відказав Максим. – Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде з гір правдива повинь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатись до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.
- Але до того часу вони можуть розсікти нас.
- Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повинь.
- За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки. Він копав¹ його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірдішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.
- Тугар Вовк приблизився до Бурунди.
- Великий бегадире, – сказав він, – ми в великій небезпеці.
- Чому? – спитав грізно Бурунда.
- Сесея вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

¹ Кóпати – бити ногою.

– Га! – скрикнув Бурунда. – І ти, рабе поганий, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сесю западню?

– Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

– О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

– Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда вспокоївся трохи.

– Що ж нами діяти? – спитав він. – Невже ж таки так гинути?

– Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

– Але як?

– Вели своєму війську, поки вода прозірча, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися від слабшого ворога – тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їх роботу.

– Сюди, сюди! – кликали вони монголів. – У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближались до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-не-хотя мусили тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказився в своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

– Ні, се не може бути! – скрикнув він. – Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найсміліший відділ монгольського війська зібрався довкола нього, – хлопи, як дуб'я, як степові тигри, з яких шкіри мали понапинані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самотного, на острів, щербатім обриві. Невеличка купка тухольців стояла там коло нової метавки.

– Затроєними стрілами на них! – крикнув Бурунда, і, мов шершені, засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені тухольці і замішались, а монголи з радісним криком поступили наперед.

– Не давайте їм громадитися! – крикнув Бурунда. – Не давайте їм кидати на нас каміння. Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга – громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда навідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ся робота ставала чимраз труднішою. Вода доходила вже до

пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров, – на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

– Покиньте, діти, се становище! – сказав Захар. – Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

– Годі вам, хлопці, тягати каміння, – сказав до своїх вояків Бурунда. – Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути се становище, видряпатися горі сею стіною, хоч нехай тут і небо валиться! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

– Бегадире, – сказав Максим через уста Тугара Вовка, – туди дарма нам дертися, туди нема стежки вгору.

– Мусить бути! – скрикнув Бурунда і кинувся в воду, а за ним його туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи ховзалися, падали, – вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не дальше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже півгодини потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під скалою вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. Зате з сусідніх тухольських становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тім місці було дуже невиконане й некорисне.

– Може, твої молодці вміють добре лазити, – кепкував собі Максим, – туди горі сею стіною можна видряпатися наверх.

Але нікотрий із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

– Коли так, – сказав Максим, – то позволь, бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що іншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину надвоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов дальше шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилилася з-за захищеного прибережжя, коли разом із гори, з тухольських машин, посипалися на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами, – решта мусила вертатися.

– Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, – сказав Тугар Вовк. – Чи чуєш, який шум і крик по долині, – мабуть, повинь зближається!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звів, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом¹ вири, гойдалося і билося в кам'яних

¹ Шипіт – шум водоспаду.

берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-небудь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромоджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влегшити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх з ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та бори́каючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й зачим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулися їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути, – ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купках, мусили боронитися від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, ближче неохийної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купках, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами, наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кровавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на яким підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потопаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленувши¹ руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпаються їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов

¹ Заклену́ти – покласти клином, стиснути.

риби на терлі¹, спершися в тіснім шипоті, тиснуться, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря, – так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишили, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами і знов тонули й гибли сотки, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрожі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибель людей.

Мов остовпілий, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила неменша небезпека, хоч вода у його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися в воді, валили їх з ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, – то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, бориючись з надсильним ворогом – водою.

– Ходімо! – сказав наостатку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили туркомани проти здобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода змагалася чимраз дужче. Між ними і їх становищем утворився широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравшись за руки. Тільки велетень Бурунда йшов передом сам, могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов островець серед моря, стояла горстка вояків на їх становищу, по пояс у воді, з луками, все ще нап'ятими й виміреними на опущене тульське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, сеся купа каміння була більша від інших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у бойових поставах, а якраз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі, легше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, щось чорнілося на сірім камені: се був одинокий живий іще чоловік із тої дружини, заков'язлими пальцями він держався скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не пез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомагати одні одним не могли і, чи в купах, чи поодиноцю, були однаково безраді, ждали одної неминучої загибелі.

¹ Терло – місце, де нереститься риба.

ІХ

– Як думаєш, боярине? – спитав нараз Бурунда Тугара Вовка. – Що буде з нами?

– Всі погинемо, – відповідь Тугар Вовк спокійно.

– І я так думаю, – потвердив Бурунда. – І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квапно діялося доконати ворога. В лісі повище потоку їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння а, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З головним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчка. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечаяно зопхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачачи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів докупки, спускати такий пліт на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоти... Вже двадцять сміливих молодців стало на плотах і виплили до бою з монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних в воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель... Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покis за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею, – так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до остатнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилося ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остатня чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим – се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед

гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яїк і Волгу, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з самотнім бажанням – дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, оточуючи ворогів, турбувати їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша частина тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння, покинули тото роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотях, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу і рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям, і водяним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, прип'ятими у кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять

ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

– Прокляття на вас! – кричав Бурунда. – Вони так і всіх нас видзьобають, хамаи погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреним покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

– Бегадире, – сказав до Бурунди Тугар Вовк, – чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

– Нащо? – сказав понуро Бурунда.

– Все ж таки життя краще, ніж смерть!

– Правду кажеш, – сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою помсти. – Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

– Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

– Спробуймо! – сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

– Тухольці! – закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

– Кажи їм, що, коли хочять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свобідно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут-таки перед їх очима, смерть буде.

– Тухольці! – кричав Тугар Вовк. – Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілька нас іще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

– Захаре, – сказали старі тухольці, обступаючи його, – ми думаємо, що можна прийняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

– Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

– Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

– Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

– Батьку! – ридала вона. – Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

– Відна дівчино, – сказав Захар, – що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

– Захаре, Захаре, – говорили громадяни, – всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

– Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! – ридала Мирослава.

– Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, – сказав один із загірних молодців. – Скоро тільки Максим буде свобідний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

– Ні! – сказав обурений Захар. – Се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх

рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі¹ лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ужомку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенні.

– Батьку, батьку! – кричала Мирослава, рвучись до нього. – Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

– Е, що нам так довго ждати! – скрикнув наостанку Бурунда. – Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганій!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, – і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незламний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

– Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! – залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і по горах. – Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

– Де він? Де мій син? – спитав він слабим голосом.

¹ Варехá – ополоник, велика ложка.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

– Батьку мій!

– Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

– Батьку мій, що тобі такого? – скрикнув Максим, бачачи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

– Нічого, синку, нічого, – сказав потихо, з усміхом Захар. – Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

– Батьку, батьку, не говори того, – ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груді і сказав:

– Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помічі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

– Мирославо! Мирославо! Серце моє! – кликав Максим, цілуючи її руки. – Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

– Де я? Що зо мною? – спитала вона слабим голосом.

– Тут, тут, між нами! Коло свого Максима!

– Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

– Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

– А де мій батько? – спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

– Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

– Але ходи, Мирославо, – сказав Максим, – ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

– Клякніть коло мене, діти, – сказав він потихо, слабим уже голосом. – Доню Мирославо, твій батько поляг, – не судім, чи винен, чи не винен, – поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

– І мужа! – додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

– Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! – сказав Захар. – В тяжких днях звела вас доля докупі і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню

побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норомом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А, тепер, діти, встаньте, і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим озброєнням тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, дотися ворожа сила не перемогла нас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покійного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадянство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ощадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало...

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадянство давно забуто і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відродити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

Думаємо і відповідаємо

- Який епізод повісті найбільше вразив і запам'ятався? Хто з її героїв вам сподобався? Чим саме?
- До яких часів належать події, описані в цій повісті? Що ви знаєте про ці події?
- Як зустріла тухольська громада напад монголів? Чому Захар Беркут поставив перед тухольцями завдання не відбити, а розгромити ворога?
- Перекажіть докладно опис вечора в покинутому тухольцями селі. Який художній засіб найчастіше вживається в описі і з якою метою?
- Як тухольська громада відбила напади ворогів?
- Виразно прочитайте картину спалення Тухлі монголами. Чому палаюча тухольська долина порівнюється з пеклом? Які картини і художні деталі вам запам'яталися?
- В якому творі ви зустрічали опис пожежі? Чи однаково сприймають пожежу вербівці і тухольці? Чому вони стриймають пожежу по-різному?

- Розкажіть, як жилося Максимові в татаро-монгольській неволі. Які риси характеру Максима Беркута там проявились? Чим вас приваблює цей герой?
- Які почуття у вас викликає те, що Тугар Вовк зрадив батьківщину і перейшов на службу до монголів?
- Чому Мирослава, дочка боярина, пішла проти батька, стала на сторону захисників Тухлі?
- Як Тугар Вовк сам оцінює своє становище в монгольському таборі? Які заходи він вживає, щоб покращити його?
- Яку умову поставив Тугар Вовк перед тухольською громадою за звільнення з монгольського полону Максима Беркута?
- Чому Захар Беркут відмовився прийняти умову Тугара Вовка? Як це його характеризує? Чи виправдовуєте ви його вибір?
- Як тухольці готувалися знищити ворогів? Які слова тухольського стрільця свідчать про їх нестримне бажання розбити ворога і впевненість у своїй перемозі?
- Як тухольці використали води гірського потоку в боротьбі з монголами?
- В який спосіб Бурунда і Тугар Вовк прагнули врятувати своє життя? Чому Захар Беркут навіть тоді, коли ворога знищено, не хоче прийняти пропозицію Бурунди? Як розумів Захар Беркут свій обов'язок перед громадою? У чому мудрість тухольського старійшини?
- Що зробив Тугар Вовк, коли Бурунда замахнувся сокирою на Максима? Про що свідчить цей вчинок боярина?
- Доведіть, що наші предки-тухольці були язичниками. Які стародавні уявлення наших предків відбито у повісті?
- Порівняйте, як ведуть себе в годину смертельної небезпеки тухольці і монголи. Чим ви можете це пояснити?
- Що називається ідеєю художнього твору? В яких рядках повісті вона висловлена?
- Виразно прочитайте і докладно перекажіть останнє звернення Захара Беркута до тухольців. У чому виявилася сила тухольської громади?

Із теорії літератури

Строфа

Група віршованих рядків, об'єднаних одним змістом, розміром і певним римуванням, які повторюються у творі, називається **строфою**.

Строфи можуть мати різну кількість рядків, але найчастіше зустрічається чотирирядкова строфа. Наприклад, вірш Івана Франка «Пісня і праця» має будову чотирирядкової строфи. Ось одна з таких строф:

Пісня і праця – великі дві сили!
 Їм я до скону бажаю служити;
 Череп розбитий – як ляжу в могилу,
 Ними лиш зможу й для правнуків жити.

Ці чотири рядки в строфі об'єднані єдиним змістом, однаковим римуванням (перехресним) і трискладовим віршовим розміром з наголосом на першому складі (дактилем).

Іван Франко розширив значення терміна «строфа». Він надав йому і жанрового значення, тобто подав, як вид ліричного твору. У збірці «Мій Ізмарагд» поет помістив цикл «Строфи», що є короткими віршованими афоризмами і повчальними висловами.

Притча

Притча – це давня назва коротких повчальних алегоричних оповідань із чітко висловленою мораллю.

Багато притч ми знаходимо у Біблії, у давньоруських збірниках. Пізніше їх часто використовували письменники і художники. Наприклад, Іван Франко у збірці «Мій Ізмарагд» присвятив цьому жанру цілий розділ.

За змістом притча дуже близька до байки. Але в притчах немає традиційних для байки алегоричних персонажів з рослинного і тваринного світу. Це переважно повідомлення про подію чи випадок, з яких читач повинен засвоїти мораль.

Літературний характер

У художньому творі найчастіше змальовуються люди з їх вчинками, думками, переживаннями, постаючи перед нами як особистості, як певні типи-характери.

Літературний характер (у перекладі з грецької означає «риса, особистість») – це змальована письменником у художньому творі людина з властивими їй індивідуальними рисами, які зумовлюють її поведінку, ставлення до інших людей, до життя.

Групування персонажів у епічному творі

У повісті «Захар Беркут» багато дійових осіб. Їх можна розподілити на дві протилежні групи. З одного боку, тухольці на чолі з Захаром Беркутом, Максимом, Мирослава, з другого – монголи на чолі з Бурундою та боярин Тугар Вовк.

Таке групування персонажів твору не випадкове. Тухольці, їхній старійшина Захар Беркут, його син Максим – це волелюбні члени давньої родової громади, порядки в якій засновані на рівності і згуртованості. Вони не визнають над собою боярської влади. Їхні звичаї всім серцем прийняла дочка боярина Мирослава. Це справжні патріоти, які боронять свій край від завойовників.

Представники ворожого табору – ватажок монголів Бурунда та боярин Тугар Вовк – жорстокі тирані, що намагаються побороти мужніх тухольців і підкорити їх собі.

Головним персонажем твору виступає Захар Беркут, в якому найповніше втілено народну мудрість, відданість загальнонародній справі.

У такому групуванні й протиставленні персонажів повісті виявляється любов письменника до гноблених і ненависть до поневолювачів. Письменник співчуває простому люду в його боротьбі проти гнобителів, закликає борців до згуртованості, мужності і витримки.

Характеристика персонажа

Щоб правильно зрозуміти художній твір, треба заглибитись в аналіз змальованих у ньому характерів дійових осіб, тобто дати характеристику

виведених у ньому персонажів. Для цього необхідно розкрити риси героя, що відрізняють його від інших персонажів. Про деякі з них ми дізнаємося з його портрета, мови, з опису обстановки, що його оточує, з біографічних відомостей про нього, які подає автор. Інші риси (переважно для характеристики внутрішнього світу людини) розкриваються у поведінці, вчинках героя, через його думки, ставлення до інших людей. Характеризувати героя можуть й інші персонажі.

Такий фактичний матеріал про літературного героя найчастіше буває розкиданий по всьому твору. Зібрати його і систематизувати – головне завдання, яке стоїть при складанні характеристики літературного персонажа. Характеризуючи героя, слід висловити своє ставлення до нього, дати йому оцінку.

Охарактеризувати Захара Беркута із однойменної повісті Івана Франка можна за таким планом:

1. Захар Беркут – ватажок тухольської громади.
2. Перевага громадських інтересів над особистими.
3. Глибока мудрість і розсудливість.
4. Велика сила волі, мужність у боротьбі.
5. Чесність Захара Беркута.
6. Заклик до єдності в боротьбі з ворогами.
7. Мрії Захара про майбутнє життя.
8. Моє ставлення до героя.

Цитатний план

Крім простого і складного плану, потрібно вміти складати і цитатний план. У практиці цитатний план використовується для складання плану певного розділу художнього твору або плану характеристики персонажа. Пункти плану сформульовані у вигляді цитат з літературного твору. План може бути і змішаним.

Під час складання цитатного плану потрібно слідкувати за тим, щоб кожна цитата розкривала якусь нову думку, не повторюючи попередньої.

Для характеристики Захара Беркута як окремі пункти плану, що розкривають різні сторони його особистості, можуть використовуватись такі цитати: «Оце він, найстарший віком у громаді...»; «Надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина»; «Не відбити, але розбити їх...»; «Тільки ж знайте, що лише по трупі остатнього тухольця ви зможете вийти з сеї долини»; «Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися...»; «Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!»; «Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові»; «Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю»; «Прийде пора, іскра розгориться новим огнем!»; «Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий!».

Складання плану у формі цитат привчає читача глибше вникати у текст художнього твору, розуміти його глибинний зміст.

Павло Грабовський (1864–1902)

Євген Маланюк писав: «Грабовський належить до тих поетів-борців, які своєю принциповістю і своїми стражданнями за світлі ідеали людства здобули право вчити суспільство громадянських чеснот, закликати молодь на нелегкий шлях боротьби і праці для народу».

Народився Павло Арсенович Грабовський 11 вересня 1864 року в селі Пушкарному Охтирського повіту Харківської губернії (тепер село Грабовське Сумської обл.) в родині паламаря.

П'ять років учився в Охтирській бурсі, а з 1879 року – у Харківській семінарії. У 1882 році його виключили з семінарії у зв'язку з арештом за зв'язки з народницькою організацією «Чорний переділ».

Відправлений під нагляд поліції в с.Пушкарне. З цього часу починається його поневіряння по царських тюрмах Сибіру, спочатку в Іркутську, потім у Вілюйську, Якутську і Тобольську. Помер 22 грудня 1902 року. Похований поряд з могилами декабристів.

Під час заслання Павло Грабовський листувався з Борисом Грінченком, написав кілька публіцистичних статей, уклав кілька збірок поезій і перекладів: «Пролісок» (1894), «З чужого поля» (1895), «З півночі» (1896), «Доля» (1897), «Кобза» (1898).

«Вільна невольнка»

У багатьох своїх творах Павло Грабовський показав тяжку працю знедолених і скривджених людей. («Робітникові», «Трудівниця», «Сирота»). Серед цих творів вражає художньою правдою вірш «Швачка».

Поет добре знав про безправність, приниження, важку багатогодинну роботу і злиденність жінки з низів тогочасного суспільства. Адже молодша сестра поета була швачкою, і Павло Арсенович знав, як гірко доводилось їй заробляти на шматок хліба.

Швачка – не кріпачка, а формально вільна людина. Але, крім робочих рук, вона нічого не має, і тому, як переконливо показує поет, її життя – це «вільна невольнка».

Важливу роль в поезії відіграють пестливі слова: рученьки, віченьки, доленька, невольнка. Вони допомагають читачеві глибше проїнятися настроєм страдниці-швачки, посилюють почуття жалю до неї.

Швачка

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої ніченьки
Голкою денно верти.
Кров висисає оте остогиджене,
Прокляте нишком шиття,
Що паненя, вередливе, зманіжене,
Вишверне геть на сміття.
Де воно знатиме, що то за доленька –
Відшук черствого шматка,
Як за роботою вільна неволенька
Груди ураз дотика.

1894

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справив на вас вірш «Швачка»?
- Виразно прочитайте поезію. Читаючи, намагайтесь передати своє ставлення до зображеного.
- Які почуття нужденної трудівниці-швачки передає поет у цьому вірші? Як ви розумієте вислів «вільна неволенька»?
- Як ставиться поет до убогої швачки та до тих, на кого вона працює?
- Визначте основну думку твору.
- Яку роль у вірші відіграють пестливі слова?

З думою про батьківщину України

В далекому Сибіру поет з душевним трепетом згадував свою неньку, безталанну Україну. Не так щемить серце поета про власне загублене життя, як про долю свого народу. На цю тему написані в нього вірші «Сон», «До Русі-України», «До матері».

Сон

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені,
І луг широкий, наче море,
І тихий сум по кружині.
Садок приснився коло хати,
Весела літяна пора;

А в хаті... там знудилась мати,
Ізнудьгувалася сестра.
Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся...
І я заплакав опівночі
І, гірко плачучи, проснувся.

1895

До Русі—України

Бажав би я, мій рідний краю,
Щоб ти на волю здобувавсь,
Давно сподіваного раю

Від себе власно сподівався.
Щоб велич простого народу
Запанувала на Русі,

Щоб чарівна селянська врода
Росла в коханні та красі.
Щоб Русь порізнена устала

З-під віковичного ярма
І квітом повним розцвітала
У згоді з ближніми всіма!
1894

До матері

Мамо-голубко! Прийди подивися,
Сина від мук захисти!
Болі зі споду душі піднялися,
Що вже несила нести.

Мамо-голубко! Горюєш ти, бачу.
Стогнеш сама у журбі;
Хай я в неволі коною та плачу, –
Важче незмірно тобі.

Бачити більше тебе я не буду;
Не дорікай, а прости;
Та від людського неправого суду
Сина свого захисти!

Україна приснилась мені...

Україна приснилась мені,
Я прокинувся ізмучений дуже;
Ранній промінь гуляв по стіні,
Та не легше було мені, друже!

Люду мимо чимало пройшло,
Радий гомін та жарти, – байдуже...
А на серці у мене скребло,
І не легше було мені, друже!

Онде гай величаво дріма,
Вільна пташка так весело круже,
Чорнобрива жоржину лама...
Та мені не полегшало, друже!

Думаємо і відповідаємо

- До яких ліричних жанрів можна віднести ці вірші і чому? Навчіться їх виразно читати, правильно добираючи інтонацію.
- В яких словах вірша «До матері» виражена ніжна любов до неньки? Які слова в поезії вас найбільше зворушують?
- Як ви розумієте останні рядки поезії «До матері»?
- В яких словах вірша «До Русі–України» виражена віра поета у щасливе майбутнє рідного народу? Подайте словесний малюнок картини, яку ви уявляєте, читаючи ці рядки.
- Яке враження справила на вас поезія «Україна приснилась мені...»? Які почуття висловив автор в ній?
- Назвіть твори інших письменників, присвячені Україні.

Із теорії літератури

Трискладові віршові розміри

Трискладовими називаються віршові розміри, у яких стопа складається з трьох складів. Наголос у ній може падати на перший, другий або третій склади. Залежно від цього і визначається віршовий розмір.

Трискладова стопа з наголосом на першому складі (**ˊ** ˘ ˘) називається **дактилем**, з наголосом на другому складі (˘ **ˊ** ˘) – **амфібрахієм**, з наголосом на третьому складі (˘ ˘ **ˊ**) – **анapestом**.

Покажемо схематично у першій строфі вірша «Швачка» розташування у стопах наголошених і ненаголошених складів:

ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘
ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘ | ˊ
ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘
ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘ | ˊ

Перший і третій рядки написані чотиристопним дактилем, а другий і четвертий – неповним тристопним дактилем.

Як аналізувати вірш

Проаналізувати вірш – означає визначити його тему, розкрити ідейний зміст і здійснити аналіз поетичних образів. Не слід забувати і про почуття та переживання ліричного героя, настроїв, яким пройнята поезія. Під час аналізу звертаємо увагу на художні засоби, які допомагають автору глибше висловити свої думки. На завершення варто сказати про те, яке враження справляє поезія на читача, чим вона подобається.

Подаємо для прикладу орієнтовний аналіз поезії «Швачка» за Надією Гаєвською.

З глибокою пошаною і співчуттям автор змальовує образ нужденної швачки. Епітети «остогиджене», «прокляте» свідчать про ставлення жінки до підневільно-безрадісної праці, яка не приносить ні морального, ні матеріального задоволення.

День у день, засиджуючись до пізньої нічечки, схиляється над чужим шитвом трудівниці. Як крайній розпач знедоленої, виснаженої працею людини, виривається з її грудей: «Боже, чи довго тягти?» «Оте остогиджене, прокляте нишком шиття», яке «паненя, вередливе, зманіжене, вишверне геть на сміття», виснажує сили й підточує здоров'я швачки, завчасно заганняє її в могилу.

Використовуючи свій улюблений художній прийом – антитезу, поет протиставляє образ швачки образів паненяти. Наприклад, нелюдські умови праці письменник передає виразними деталями: «рученьки терпнуть», «злипаються віченьки», «голкою денно верти». Цій же меті підпорядковані й метафори: шиття «кров висисає», «відшук черствого шматка», важка праця «груди ураз дотика». А пестливими словами «рученьки», «віченьки», «доленька» виражено глибоке співчуття поета до знедоленої трудівниці. Своє обурення проти експлуататорів письменник вкладає в емоційно-оцінювальні епітети «вередливе», «зманіжене» (паненя).

Павло Грабовський у цьому вірші, як і в інших творах, виступає майстром влучних епітетів. За одним словом часто постає ціла картина, широке узагальнення. Такий зміст має вираз «вільна невольника». Чому «вільна невольника»? Швачка не кріпачка, не рабиня, вона вільна. Та вільна тільки формально.

IV. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XX СТОЛІТТЯ

Важким і тернистим був шлях українських письменників XIX століття до визнання і всенародної шани. Та нелегким він виявився і для митців XX століття.

20-і роки характеризувалися бурхливим розвитком звільненої від пут самодержавства української літератури. З глибин народу з'являлися все нові і нові молоді таланти. Виникали численні письменницькі організації. Кожна спілка видавала свої збірники, журнали, виходили твори й окремими книжками. Основними темами художніх творів у ці роки були повалення самодержавства й суспільні процеси та явища в житті України.

Піднесення духу й думки творчої інтелігенції 20-х років змінилися в 30-х роках морокком, бо почалися масові репресії українських письменників. Внаслідок сталін-

ської кривавої політики знищено було цвіт української нації – найкращих митців страчено, кинуті в тюрми, вислано на каторгу і замордовано на чужині.

Чимало імен було викреслено з історії літератури та мистецтва, багато творів було вилучено з бібліотек, книгарень і спалено. Деякі з них пішли у небуття, а деякі повертаються до наших сучасників.

Уцілілі письменники й молоді, що виступили зі своїми першими творами (А. Малишко, М. Стельмах, О. Донченко), змушені були прославляти «вождів, партію, оспівувати їхні діяння».

У роки війни в літературу прийшло нове поповнення: О. Гончар, П. Воронько та багато інших. Основною темою стала героїчна боротьба народів проти підступного ворога. Після Перемоги ця тема продовжувала перебувати в центрі уваги, але з'явилися й інші: відбудова народного господарства, дружба між народами та інші.

У роки розвінчання культу особи Сталіна (кінець 50-х–60-і роки) почалося поживавлення в українській літературі. Сміливо зазвучав мужній голос талановитих молодих письменників: В. Симоненка, В. Стуса, Д. Павличка та інших. Та незабаром прокотилася нова хвиля нищення української літератури і мистецтва. Такі письменники, як В. Стус, В. Симоненко, Л. Костенко, А. Кашенко проявили високу громадянську мужність, своєю творчістю засвідчили вірність і відданість рідному народові. Це відновлені імена в українській літературі.

Тепер, коли Україна стала незалежною, відкривається широкий простір для вільного розвитку художньої літератури, правдивого зображення в ній сучасного й минулого життя українського народу.

Ви прочитаєте цікаві вірші уже знайомих вам поетів: М. Рильського та В. Сосюри про рідний край. Ви зустрінетесь із творчістю О. Довженка, М. Стельмаха. Кожен з цих письменників пройшов свій шлях.

Отож читайте правдиві твори цих письменників: вони збагатять ваші душі!

Андріан Кащенко (1858–1921)

Ім'я Андріана Кащенко майже нічого не говорить сучасному читачеві. Адже у свій час все було зроблено, щоб ми не знали, що він, український письменник та історик, автор цікавих повістей і оповідань з історії українського народу, багато зробив для відродження культури в Україні, пробудження національної свідомості свого народу.

Народився Андріан Феофанович Кащенко 1 жовтня 1858 року у родині небагатого дворянина на хуторі Веселий Олександрійського повіту Катеринославської губернії (тепер Вільнянського району Запорізької області). Його дід був одним з останніх запорозьких козаків.

У 70-х роках закінчив юнкерське училище в Катеринославі. Був кілька років на військовій службі. Вийшовши у відставку, працював на різних посадах у залізничному відомстві в Катеринославі, Пермі, Петербурзі, Туапсе. В 1913 році знову повернувся до роботи контролера на залізниці в Катеринославі. Ще в дитинстві захопився історією рідного краю, яку продовжував вивчати все життя і широко відобразив у своїх творах. Автор історичних оповідань «Запорозька слава» (1907), «На руїнах Січі» (1907) та історичних повістей «Під Корсунем» (1913), «З Дніпра на Дунай» (1914), «Зруйноване гніздо» (1919).

У багатьох його творах виведені постаті національних героїв України: «Над Кодацьким порогом: про гетьмана Івана Сулиму», «Про гетьмана Сагайдачного», «Про гетьмана козацького Самійла Кішку».

Помер письменник 16 березня 1921 року у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ).

Літописець історії

Андріан Кащенко написав серію історичних оповідань про національних героїв українського народу, славних лицарів запорозького козацтва. В істо-

ричному нарисі «Гетьман Сагайдачний» він з гордістю пише про відомого полководця козацького війська, славного гетьмана, який був грозою ординців.

Оповідання «Над Кодацьким порогом» знайомить читача з величною постаттю ушлявленого гетьмана Івана Сулими – борця за визволення українського народу з польського ярма, підступно зрадженого і жорстоко закатованого у Варшаві польською шляхтою. За взяття ним фортеці Кодак, яку збудували поляки під керівництвом французького інженера Боплана, щоб відрізати Запорозжя від України і таким чином контролювати притік у своє військо свіжих сил.

Читаючи твори Кащенко про героїку запорозького козацтва, ми відчуваємо свою причетність до його славної історії. Адріан Кащенко відобразив і трагічні сторінки минулого України. У повісті «Зруйноване гніздо» (1919) показані страшні події 1775 року, коли царськими військами була підступно зруйнована Запорозька Січ – опора національно-визвольного руху України.

Над Кодацьким порогом

(Про гетьмана Івана Сулиму)

(Скорочено)

I

Ще до Богдана Хмельницького, а саме 1635-го, був на Запорозькій Січі за кошового гетьман Іван Сулима.

За своїх молодих літ Сулима придбав собі великого войовничого хисту й завзяття, бо козакував саме під час славних походів гетьмана Сагайдачного. З Сагайдачним Сулима й Кафу турецьку в Криму здобував, і Трапезунд за Чорним морем аж двічі руйнував, і околиці Царгорода вогнем випалював, та тільки під час одного з морських походів, коли запорозькі чайки викинуло хуртовиною на турецькі береги, він попався туркам у бранці.

Зрадівши, що захопили свого лютого ворога, турки віддали Сулиму на одну з військових галер, котру він, разом з іншими невольниками, і повинен був ганяти з одного моря на друге, прикутий ланцюгами до лави й до гребки. Чимало літ пробув Сулима у такій тяжкій неволі і, можливо, що не визволився б з неї довіку, коли б галера, на котрій він плавав, не взяла участі в морському бої з італійцями у Середземному морі біля грецьких берегів. Під час того бою, коли на турецькій галері зчинилася пальба й галас, а невольники лишилися без догляду, Сулимі пощастило розбити на своїх кайданах замка, а вночі, коли турецька галера знову пливла по морю, доглядачі ж послули, він скинув свої кайдани й, підлізши нишком до галерського ключника, заколов його сонного та, одібравши ключі, одімкнув усіх товаришів-невольників. Одімкнуті невольники, узброївшись, декого з турків повбивали, а 300 душ взяли в бранці та й попливли до італійських берегів.

Нарешті Сулима прибув у землю, що була тоді під владою римського папи, і подарував йому захоплену турецьку галеру, а разом із нею 300 тур-

ків-бранців. Оповідання про цю подію розійшлося по всьому світу, і ймення Йвана Сулими вславилося всюди.

Поки Сулима пробував у неволі, на Україні козаки з гетьманом Сагайдачним ходили під Хотин рятувати польське військо, що було оточене там величезною турецькою силою, і хоч гетьмана Сагайдачного там поранено, а проте козаки поляків таки визволили й примусили султана замиритися.

Недобре поляки оддячили козакам за те, що вони врятували їх під Хотином. Налякані силою козаків, вони почали після того всякі утиски козакам чинити...

Незадовго до того, як стати Сулимі кошовим отаманом, поляки почали будувати на запорозькій землі, біля Дніпра, над Кодацьким порогом, міцну фортецю, маючи на думці одрізнити Запорожжя від України і перешкоджати поневоленому українському народові тікати од панів на Січ, а запорожцям виходити з Січі на Україну та нагадувати нещасним про те, що на світі існує воля.

Будування Кодака було нестерпучою образою і шкодою запорожцям. Доводилося або скоритися полякам і поволі вмерти без єднання з рідним краєм, або битися з поляками на смерть. Сулима, як тільки став на Січі кошовим, зважився на останнє.

Перш за все він поїхав з побратимом Павлюком власними очима подивитись, що робиться в Кодаку. Побратими застали там кілька тисяч зігнаних з України грабарів, що під орудою французького інженера Боплана копали шанці¹ та насипали стіни й башти; понавколо ж Кодаку стояли табором кілька полків польського війська.

Сулима зрозумів, що військо тут на те, щоб запорожцям не кортіло розігнати грабарів, і він сказав Бурляєві:

– Нехай вражі ляхи будують, поки їхня сила, а тільки не буду я козаком, коли не зруйную оту паскудну їхню будівлю!

Запорозький кошовий знав, що як зруйнувати Кодак, то доведеться воювати з Польщею, бо вона того не подарувала б, а щоб воювати з такою силою, якою була під ті часи Польща, треба було мати велике й добре узброєне військо; щоб добути ж зброю й коней та прохарчити військо, треба було грошей. От і надумав Сулима перше, ніж воювати з Польщею, йти морем на пишний у ті часи турецький город Азов та здобути у ньому срібла й золота та всяких скарбів.

Надумавши так, кошовий скликав запорожців на раду:

– А що, панове товариство, славне Військо Запорозьке! – говорив він. – Чи немає таких, що поодлежували вже по куренях свої боки молодецькі? Як є такі, то виходьте: підемо зо мною Чорним морем погуляти та запалимо люльки аж у Азові турецькому!

Козацтво радісно одгукувалося на заклик кошового:

– А чого нам справді нидіти у Січі та товариський хліб дурно переводити? Веди нас, батьку!.. Чи не допоможе нам Милосердний хоч небагато бідних невольників до рідної України та до дрібних діточок повернути!

Застукотіли у Великому Лузі сокири, і запорожці почали лагодити та конопатити великі чайки. Увесь берег Дніпра біля Січі скидався тепер на

¹ Шанці — окопи.

мурашник, а од вареного дьогтю та конопатки понад усією річкою слався пахучий сивий дим.

Минуло тільки два тижні, а вже готові до походу у море півсотні добрих чайок.

Передав Сулима Січ наказному отаманові та одного разу, забравши на чайки дві з половиною тисячі товариства, зійшов на чердак найбільшої чайки, щоб оглянути все військо.

Велична й могутня була постать запорозького ватажка. Засмалене вітрами обличчя з великими блискучими очима та пишними над ними бровами одбивало завзяттям; довгі вуса й сивий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала у його дужій руці, нагадувала всім про велику владу запорозького кошового отамана.

Упевнившись, що все впорядковано добре, кошовий зняв шапку й перехрестився на схід сонця... А на сході, за Дніпром, саме вставало сонечко і грало рожевим промінням по рівній, як скло, пелені Дніпра, звеселяючи своїм саявом розлогі, вкриті зеленими плавнями береги широкої річки.

Перехрестився отаман, і всі козаки слідом за ним скидали шапки та хрестились, посилаючи рідній Україні своє останнє привітання...

Пливуть козаки й день, і два, і тиждень...

Через два тижні після всяких пригод прибули запорожці до річки Дону. Заховавши там у гирлах річки всі чайки, Сулима з одним байдаком, ховаючись поміж очеретами, поїхав обдивитись, чи є біля Азова турецькі галери та де саме стоять; коли ж сонце сіло і він обміркував уже, як ударити на ворожий город, то рушив з усім військом до Азова.

– Ну, діти, поділяйтеся тепер на три війська, – наказував кошовий полковникам та курінним отаманам. – Першому військові з Бурляем – турецькі галери топити, з другим сам піду бусурманів рубати та у замок усіх яничар заганяти, третьому, з Павлюком, – невольників по льохах шукати та на світ Божий випускати!..

Вдарили козаки одночасно й на галери, й на місто, і до півночі на березі зайнялися бочарні, у місті запалав базар, а на річці понялися вогнем галери. Високо під небо піднялося над Азовом полум'я і, загравши на хмарах, одбилося по протоках та затоках Дону.

Рубалися козаки з бусурманами на галерах, рубалися й у місті, а тут ще вибігли на них яничари з Азовського замку.

Та Сулима того тільки й ждав: він поставив запорожців у три лави, одна за одною і, вихопивши з піхов шаблю, гукнув:

– За братів наших! За бідних невольників!

Несподіванка козацького наскоку та велика пожежа в місті отруїли жахом турецьке військо, і, не встоявши проти запорожців, вони почали тікати назад до замкової брами.

II

Поки Сулима ходив з низовими запорозькими козаками у Чорне море, Кодацька фортеця була вибудувана, і коронний польський гетьман Конєцпольський, запеклий ворог козацької волі, прибув у Кодак з польськими панами й військом і справив у новій фортеці бучний бенкет, а після

бенкету прикликав до себе старшину покірних йому реєстрових¹ козаків і повів її разом з польськими панами оглядати замчище, глузливо похваляючись козакам у вічі, що тепер, мовляв, козацькій сваволі прийшов край.

І справді, француз Боплан приклав тут всього свого досвіду, щоб зробити Кодак непоборимою фортецею: глибокі, як провалля, були круг Кодака рівчаки; мов добрі скирти, були за рівчаками вали, а по тих валах ще була висока дубова засіка з вікнами й дірками задля гармат та рушниць. Брама в Кодак була тільки одна, й та дуже міцна, залізом кована, а обабіч брами стояли дві башти, збиті з міцних дубових кряжів. Зі сходу й з півдня фортецю захищали кручі Дніпра, з півночі – глибокі байраки, з заходу ж був рівний степ, що на ньому можна було далеко бачити ворогів, і з цього боку фортеця мала найглибші рівчаки, найвищі вали і найбільше по стінах гармат.

Слідкуючи за Конецпольським, козацька старшина похмуро поглядала на міцну, небориму будівлю та на великі гармати фортеці, пригадуючи славні часи Самійла Кішки та Сагайдачного, за яких поляки не насміли б будувати на козацькій землі фортецю, козакам на безголов'я. Тільки один сотник, Богдан Хмельницький, оглядаючи замок, не засмутився з похвальби Конецпольського, а навіть засміявся.

– Ти чому смієшся? – здивовано й гнівно спитав Конецпольський.

– Тому, ясновельможний гетьмане, – одповів Хмельницький, – що, на мою думку, все те, що людина може збудувати, людина може й зруйнувати!

Конецпольський зрозумів, що Хмельницький глузує з його похвальби, й, розлютований, хотів покарати за те козацького сотника, і тільки зваживши на заступництво Боплана, скоро вгамувався.

Не минуло після бенкету Конецпольського у Кодак у кількох місяців, як Січ Запорозька шуміла й хвилювалася, мов розбурхане море... То повернувся до Січі з своїм військом Сулима й узявся тепер здійснювати своє давнє бажання: зруйнувати Кодак і йти війною на поляків.

– Неправда панує на Україні! – говорив на раді кошовий. – Реєстрових козаків усе зменшують, та й тих пани за гайдуків собі мають і примушують допомагати їм наших братів у ярмо запрягати. Нас, запорожців, не визнають за козаків, і як тільки хто піде з Січі на Україну, зараз того пани собі в підданці беруть, церкви православні на уніятські повертають і до унії людей наших утисками примушують. Та ще мало полякам і тієї неправди, так намислили вони винищити нас, запорозьких козаків, і для того збудували на нашій одвічній землі, над Кодацьким порогом, велике замчище, і як тільки Дніпром плинуть до нас з України люде, вони перепинають їх біля порогу й калічать, а часом просто потопляють човни з людьми, стріляючи з гармат. Чи не час нам, панове-брати, нагадати полякам, що козаки вміють не тільки оборонити їх, але й за честь і права свої стати?

Січовий майдан загомонів і захвилювався... Гомін щодалі більшав, перекочувався од краю до краю майдану, мов грім, і нарешті склався в голосні вигуки:

– Веди нас, батьку! Покажемо ляхам, що й ми маємо шаблі. Віддячимо за всі кривди!

¹ Реєстр – список козаків, які визнавалися польським урядом законною збройною силою.

– За гетьмана нехай буде Сулима, як був Сагайдачний!

Скоро вся рада як один чоловік, гукала:

Сулиму! Сулиму за гетьмана!

Ті голосні вигуки розлягалися понад Дніпром і навіть у зеленій плавні одбилися луною:

– Сулиму! Сулиму за гетьмана!

Сулима спершу одмовлявся, а далі кланявся товариству, дякував і того ж дня оповістив похід на Україну. Через два тижні новообраний гетьман повів Запорозьке Військо на Кодак. Бурляй з тисячею козаків плыв Дніпром, а Сулима з двома тисячами йшов степом до того місця, де річка Сура впала в Дніпро. Там обидва війська сполучилися, а Сулима, лишивши козаків у діброві, сам з курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої могили він уже добре розгледів башти й вали Кодацького замчища й зрозумів, що з степу неможливо наблизитися до нього непомітно, а треба підходити з одного боку, глибоким байраком, а з другого – попід скелями Дніпра...

За темрявою ночі та через гомін порога вартові не бачили й не чули, що запорожці облягли Кодак з усіх боків і підступають під самі окопи.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближалися козаки до окопів з боку Дніпра й з боку байраку; з поля Сулима тільки оддалеки поставив три сотні вершників, щоб переймати втікачів.

Чують польські вартові, що за окопами почали пугукати сичі, та й дивуються, звідкіля їх така сила налетіла, а того й не гадають, що то не сичі, а гасло од Сулими, щоб починати штурм, і те гасло передавалося од куреня до куреня навкруг окопів.

Враз по тому гаслові полетіли в рівчаки в'язки хмизу, і кожний курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Тільки тепер зрозуміли вартові, що за окопами робиться щось непевне, а що саме – того за темрявою вони не бачили, і поки вибухнув з польського боку перший постріл, козаки вже накидали греблі й бурхливими потоками посунули на шанці.

Тепер запорожці вже не мали рації таїтися, і враз навкруги Кодака збилася буча. Дехто з козаків стріляв у вартових, другі тягли до стін драбини, щоб лізти через засіки, треті рубали ті засіки сокирами, а подекуди намагалися підпалити їх, розпалюючи хмиз.

Збився гомін і всередині Кодака. Прокинувся полковник, посхоплювалися й жовнірі¹, але поки всі з несподіванки прочуняли та вбралися й узброїлися, козаки вже лізли через стіни, а подекуди вже й підрубали засіки сокирами й поробили собі пролази... Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скоро в Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися й жити в згоді...

Упоравшись з Кодакком і діждавши з Січі ще три тисячі товариства, Сулима через два тижні підняв своє військо до походу.

Гетьман повернув коня на північ, махнув булавою, і полки рушили в похід, лишивши позад себе порожню руїну Кодака. Ні одна жива душа не

¹ Жовнір – солдат польської армії.

проводжала запорожців, тільки Кодацький поріг так голосно під ту добу гудів і бринів, неначе вигукував услід козакам славу.

Коли до Конецпольського дійшла звістка про те, що Сулима зруйнував Кодак і йде з запорожцями на Україну, він страшенно розпалився, і найбільше через те, що на всю Польщу він похвалявся і королеві доводив, що Кодак – фортеця неборима. Зруйнування Кодака було йому особистою образою, бо збудування його було ділом його рук, і він завзявся звести з світу запеклого козацького гетьмана.

Маючи під рукою добре польське військо і шість тисяч реєстрових козаків, що саме тільки повернулися з-за Німану після війни з шведами, коронний гетьман рушив з тим військом назустріч запорожцям. Сулима ж до того часу щасливо добув Чигирин, Черкаси та Корсунь, повиганяв звідусюди поляків і зібрав уже до себе чимало козаків-виписчиків та великої голоти з усіх кутків України.

Конецпольський перестрів козацьке військо за Корсунем, але не наважувався зчепитися з ним, бо знав запорозьке завзяття. Сулима ж теж не поспішав битися, бо в нього було ще менше війська, ніж у Конецпольського, і йому було корисно прогаяти якийсь час, бо до нього щодня підходили нові ватаги повстанців.

Коронний гетьман зрозумів, що становище його гіршає, і надумав узяти Сулиму зрадою. Знаючи, що реєстрові козаки сподівалися собі од короля подяки за вірну службу під час шведського походу, він зібрав до себе старших з реєстрових козаків, почав їх улещувати, вихваляв їх вірність королеві й нахвалявся, що неодмінно дійде до короля й добуде реєстровим козакам більші права і навіть побільшення козацького реєстру, аби тільки вони зрадою взяли Сулиму й привели до нього.

– Нащо вам проливати кров свою й запорозьку? – говорив він. – А вам нащо бити своїх братів? Всього заколоту призоводник Сулима: його треба взяти з козацького табору, і все його військо зараз же розійдеться по хатах. То ж усе наволоч, хлопи... Тільки ви, реєстровики, певні козаки, і як зробіте мені цю службу, то, не проливаючи крові, добудете собі великі права, а дітям вашим кращу долю.

Козацька старшина вагалася: бити своїх братів нікому не хотілося, перейти ж на бік Сулими було боязно, бо поляки зразу поруйнували б їхні хати й поодбирали б ґрунти. Принада ж побільшити козацький реєстр, придбати нові права була дуже велика, і в очах трохи споляченої козацької старшини виправдувала навіть зраду. Були й такі поміж старшиною, що сперечалися, кажучи, що такого славного лицаря, як Сулима, гріх і сором губити, та таких голосів було менше, і вони змогли обстояти тільки за те, щоб коронний гетьман привселюдно дав обіцянку, що Сулимі не буде од поляків ніякої кари, і як тільки запорожці розійдуться, то його буде випущено на волю.

Конецпольський урочисто дав присягу, що й волос не спаде з голови Сулими, бо він і сам, мовляв, шанує такого великого вояку й оборонця святого хреста.

Тоді дехто з козацької старшини, а між ними й Ілляш та Барабаш, пішли до запорозького табору й упевнили Сулиму, що реєстрові козаки, як і під час повстання Тараса Трясила, хочуть перейти на бік запорожців.

Сулима дуже зрадив, цілувався з реєстровими та просив скоріше переходити з козаками до його табору, щоб тоді разом вдарити на поляків.

Другого дня всі шість тисяч реєстрових козаків увійшли в табір запорожців, гадаючи, що вони справді стають з запорожцями до спілки; старші ж реєстровики робили своє діло. Вони ввечері пили та їли разом з Сулимою, а вночі, коли той уже спав, заткнули йому рота, зв'язали руки й одвезли до Конецпольського, а той зразу ж, під великою вартою, вирядив його до Варшави.

Кинулися ранком запорожці гетьмана, аж нема його. Поки довідалися, що сталося, минуло півдня, і Сулима був уже далеко. Хотіли запорожці битися з реєстровими козаками за їхню зраду, але ті ні в чому не були винні, старшина ж їхня, зробивши своє діло, не вернулася більше до запорозького табору.

Довго держали поляки славного запорозького гетьмана у Варшавській в'язниці. Королеві шкода було карати його смертю, як засудив сейм, бо в ті часи боротьби християнських народів з бусурманами Сулима був красою і славою цієї боротьби; проте польське панство вимагало у короля смерті козацькому гетьманові за те, що через нього повстанці-селяни поруйнували їхні маєтки, і нарешті король мусів скоритися панам.

Одного ранку привели зв'язаного козацького гетьмана у Старе М'ясто Варшави на майдан. Там, на високому помості, побачив він ката з великою сокирою в руці й зрозумів, що має статись.

Не страхався смерті славний козак, але нудьга, мов гадюка, обмотала йому серце й ссала з нього кров... нудьга того, що гине він не в бою з ворогами, а через зраду своїх братів од руки ката.

Та зласкавилася доля до славного лицаря в останній час і не дала йому вмерти з одчаєм у серці: вона послала йому надію, що розбрат між українцями й зрада минеться і між ними запанує єднання. З такою надією він гордо підвів своє чоло і сказав до натовпу панів:

– Прощайте, панове, та сподівайтесь лиха, бо моя кров вам дурно не минеться!

Високо підкинув кат угору свою блискучу сокиру, і покотилася голова славного сина України додолу.

Почувши про страту Сулими, вдарили руками об поли ті, що продали свого гетьмана, як Христа продав Іуда... Одурих їх Конецпольський, сказавши, що й волос не впаде з голови Сулими, одурих він їх, обіцяючи їм права та ласку короля: нічого не придбали вони за свою зраду. Кров же Сулими справді не минулася полякам дурно: поміж реєстровими козаками почалося велике ремствування на польську неправду й утиски, і через два-надцять років, на початку повстання Хмельницького, усі козаки – і запорожкі, й реєстрові – одностайно стали за права й волю свого народу.

Плакали й тужили запорожці, вертаючись з України човнами повз Кодацький поріг без того, з ким незадовго перед тим з такою славою руйнували Кодак, а разом з козаками тужив і голосив поріг Кодацький, сумуючи, як і тепер, про розбрат поміж дітьми України.

Не один ще раз після того Кодацька фортеця переходила з рук до рук, не один ще раз Кодацькі скелі вмивалися гарячою кров'ю, аж поки нарешті зникло тут усе: і вибухи гармат, і гомін бойовищ, і пісні волі... і лишився тільки один живий свідок давніх подій – поріг Кодацький, що й досі тужить за дітьми волі та співає про минуле...

Думаємо і відповідаємо

- З якою метою поляки збудували фортецю Кодак?
- Розкажіть, як готувалися запорозькі козаки у похід на турецьку фортецю Азов.
- Знайдіть у тексті оповідання опис зовнішності Івана Сулими. Які художні деталі використав автор при змалюванні портрета героя?
- За що козаки любили свого ватажка?
- Розкажіть про героїзм козаків у боротьбі з турками, про визволення ними невільників.
- Виразно прочитайте опис Кодацької фортеці. Чому Сулима задумав зруйнувати її?
- Чому Іван Сулима потрапив до рук поляків? Як поведився козацький гетьман перед смертю?
- Прокоментуйте останні рядки з оповідання Адріана Кашенка: «І лишився тільки один живий свідок давніх часів – поріг Кодацький, що й досі тужить за дітьми волі та співає про минуле». Яка основна думка цього твору?

Із теорії літератури

Композиція

Композиція (від лат. «складання», «створення») – це побудова літературного твору, розташування у певній послідовності та взаємозв'язку всіх його частин (розділів, епізодів, сцен, картин, образів), розгортання подій, групування та розташування персонажів.

Складовою частиною композиції є сюжет, який складається з відомих уже вам елементів – експозиції, зав'язки, розвитку дії, кульмінації, розв'язки. Сюжет включає в себе розвиток подій і характерів. Але у літературному творі є ще й позасюжетні елементи. Це різноманітні описи (пейзажі, портрети, інтер'єр), висловлювання дійових осіб (монологи, діалоги), ліричні відступи тощо. Вони допомагають письменникові яскравіше змалювати у творі події, створити колоритні характери.

Максим Рильський

(1895–1964)

Максим Рильський міг сказати про себе: «Все моє життя у моїх творах».

Народився Рильський 19 березня 1859 року у місті Києві в родині відомого українського культурного діяча, автора ряду етнографічних і економічних праць Тадея Рильського. Мати поета – селянка з села Романівки колишнього Сквирського повіту на Київщині (нині Попільнянський район Житомирської області).

Під час навчання в гімназії поет деякий час жив на квартирі у Миколи Віталійовича Лисенка – геніального українського композитора. Після закінчення гімназії вчився в Київському університеті.

Писати почав з 7 років. В 1900 році виходить його перша збірка «На білих островах». З 1919 по 1929 роки Максим Рильський працює вчителем української мови та літератури у селах на Житомирщині, потім у Києві.

З 1929 року цілком переходить на літературну роботу.

Основні збірки поета «Під осінніми зорями» (1918), «Синя далечінь» (1922), «Знак терезів» (1932), «Київ» (1935), «Збір винограду» (1940), «Україна» (1938), «Слово про рідну матір» (1942), «Мости» (1948). В останні роки були написані кращі твори поета, які увійшли до збірок «Троянди й виноград» (1957), «Голосіївська осінь» (1959), «Далекі небосхили» (1959), «Зимові записи» (1964).

Після смерті поета була опублікована остання збірка «Іскри вогню великого» (1965).

Максим Рильський написав такі поеми: «Чумаки» (1923), «Мандрівка в молодість» (1944), «Жага» (1942), «Неопалима купина» (1944).

Максим Рильський був і чудовим перекладачем. Ось чому літературна премія імені М. Рильського вручається в Україні за кращий переклад. Помер поет 24 липня 1964 року.

Особливе місце в житті Максима Рильського займали народні пісні. Поет знав і любив пісні багатьох народів. Проводжали поета в останню путь, на Байкове кладовище, з улюбленою піснею поета «Забілили сніги». Іменем поета названо вулицю і Голосіївський парк у Києві, де знаходиться літературно-меморіальний музей М. Рильського.

Найдорожчий скарб

Мова – найдорожчий і найчарівніший скарб, що створила людина за всю свою історію. Панас Мирний писав, що «найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова...»

Максим Рильський і в поетичних творах, і в наукових працях закликав бути уважним до мови.

Блискучий знавець її скарбів, поет звертався до сучасників і наступних поколінь із закликом шанувати, берегти свою мову. Поет радить у поезії «Мова» вчитись у народу, у якого «кожне слово – це перлина, це праця, це натхнення, це людина».

Мова

*Треба доглядати наш сад.
Вольтер*

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,

Хоч і живе своїм живим життям.
Прислухайтесь, як океан співає –
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морським. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово – це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтеся доглядати свій сад.

1956

Думаємо і відповідаємо

- Чи сподобався вам вірш М.Рильського? Які рядки найбільше запам'яталися і чому?
- Наведіть рядки з вірша, якими поет образно змальовує слово як найдорожчий людський скарб. Які порівняння вживає митець для характеристики мови народу?
- Як ви розумієте вислови з твору:
Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово – це перлина..?
- Знайдіть ще рядки в поезії, які можна назвати крилатими фразами, афоризмами. Поясніть їх зміст.
- До чого закликає нас поет? Прочитайте такі рядки.
- Визначте основну думку вірша. В яких словах вона виражена?
- Які висловлювання діячів культури про мову, слово народне ви знаєте? Пригадайте рядки про мову з віршів українських поетів.

Найкращий друг М. Рильського

Природа – це мати, яка дає щедрі матеріальні і духовні дари людині. М. Рильський палко любив природу рідного краю. Він писав: «Любімо, шануймо, бережімо природу, вічне джерело нашого життя і нашої творчості». Він часто відпочивав на лоні природи, з непідробною щирістю у багатьох поетичних творах, вдаючись до поетичної медитації, роздумів при спогляданні її чарівної краси, розкривав могутній і благотворний вплив її на всі ділянки людського життя.

Розмова з другом

Ліс зустрів мене як друга
Горлиць теплим воркуванням,
Пізнім дзвоном солов'їним,
Ніжним голосом зозулі,
Вогким одудів гуканням,
Круглим циканням дроздів.

Ліс зустрів мене як друга
Тінню від дубів крилатих,
Смутком білої берези,
Що дорожчий нам за радість,
Кленів лапами густими,
Сосни гомоном одвічним,
Срібним шемранням осик.

І до друга я звернувся
Із промовою такою:
Ти рости на втіху людям,
Отіняй кохання чисте,
Бережи нам світлі ріки,
Що полям несуть вологу,
Що запліднюють сади,

А за кожну деревину,
Що піде нам на будови
Чи на щогли корабельні,
Ми нові гаї посадим,
Щоб земля була весела,
Як веселе птаство в лісі,
Як веселі дерева.

1954

Думаємо і відповідаємо

- Яка розмова відбувається між ліричним героєм і його другом-лісом?
- Яка основна думка твору? Знайдіть рядки, в яких вона висловлена.
- Які звукові і зорові образи використовує поет для змалювання лісу? Знайдіть в цьому описі найбільш вдалі, на ваш погляд, епітети і метафори.
- Зверніть увагу на строфічну будову вірша, на те, що в ньому немає римування (так званий білий вірш).
- Прочитайте у словничку з теорії літератури, що таке інверсія і анафора. Знайдіть у вірші інверсії і поясніть їх роль. Чи є у вірші анафори?
- Використавши найбільш влучні рядки і вислови з вірша, складіть оповідання про ліс. Дайте йому заголовок.

Уклін праці хлібороба

Давня назва українців – орії свідчить, що наші предки були хліборобами, орачами, споконвіку працюючи біля землі. О. Довженко писав: «Найбільший прояв геніальності – в засіяній ниві». Тому в народі хліб завжди був у пошані, у фольклорі пшенична хлібина порівнювалася з сонцем. Про нележку, але таку потрібну людям працю хлібороба М. Рильський написав вірш «Спасибі».

Спасибі

Яке це славне слово – хлібороб, –
Що жартома ще звать і гречкосієм!
До слів найкращих я вписав його б,
До тих, які ми серцем розумієм!
Який це труд, який солодкий піт,
Яка жага і втома життєдайна!
Ну, безперечно, знає цілий світ
Про роль почесну трактора й комбайна...

Спасибі їм: помічники живі
Вони у чеснім хліборобським щасті...
Та треба працювати і голові,
Докласти треба руки мозолясті,
Щоб красувався вбогий переліг
Нечувано багатим урожаєм,
Щоб гречка розливалася, як сніг,
Пшениця слалась маревом безкраїм,

Щоб кукурудза в строгому ладу
Підкорювала все нові простори,
Щоб жайворонки пісню молоду
Підносили над колосисте море,
Щоб хліб, як сонце, сяяв на столі
У кожній хаті, домі та колибі...¹
Уклін земний працівникам землі!
Вам, сіячі, плугатарі, – спасибі!

1960

Думаємо і відповідаємо

- Які почуття збуджує у вас цей вірш?
- Які ще поезії про хліборобську працю ви знаєте?
- Знайдіть у тексті рядки, в яких говориться про нележку хліборобську працю. За що поет прославляє нележку професію хлібороба?
- Якими художніми засобами автор створює яскраві поетичні картини?
- Знайдіть у вірші «Спасибі» анафору та інверсію, визначте їх роль.
- Визначте тему та ідею вірша «Спасибі».

Із теорії літератури

Поетичні фігури

У художньому творі, крім тропів, є ще особливі звороти мови, які дають змогу авторові досягати виразності й емоційності вислову. Називають такі звороти мови стилістичними, або синтаксичними фігурами, бо їхнє змістове значення стає зрозумілим лише у контексті твору.

Ви вже знайомі з такими поетичними фігурами, як поетичний паралелізм, риторичне запитання. Часто в художньому творі вживаються інверсія та анафора.

Ана́фора (від грец. «виділяю») – це єдинопочаток, повторення окремих слів чи словосполучень на початку віршових рядків, строф чи речень (у прозових творах). Анафорою виділяється найважливіший вислів, на який автор хоче звернути увагу. Наприклад, з поезії Максима Рильського:

Скинуть кайдани,
Скинуть неволю,
Й народи глянуть
У вічі долі.

Інве́рсія (від грец. «перестановка») – це перестановка слів у поетичному тексті з метою увиразнення їх, порушення узвичаєного порядку слів відповідно до логічних, ритмічних та стилістичних вимог, для надання

¹ *Коли́ба* – пастуший курінь (у Карпатах), хатина гуцулів-дереворубів.

вислову нового відтинку. Інверсія вживається тоді, коли автор хоче наголосити на певному слові, виділити його для яскравішого змалювання образу. Наприклад, ось як вжита інверсія у поетичних рядках Максима Рильського:

*В небі, чистім і прозорім,
Сонце сяє...*

Медитація

Медитація (від латинського «розмірковую») – ліричний вірш-роздум, у якому в невимушеній формі автор веде розмову з читачем про складні філософські та інші проблеми людського буття (життя і смерть, дружба і кохання, природа тощо).

До цього ліричного жанру Максим Рильський часто звертався в останній період творчості (збірки «Голосіївська осінь», «В затінку жайворонка», «Зимові записи»).

Білий вірш

Білий вірш – це поезія з неримованими рядками. Своїм звучанням така поезія наближається до розмовної мови.

Великим майстром білого (неримованого) вірша був Максим Рильський (поезії «Розмова з другом», «Мости», «Година й негода» тощо).

Твір-мініатюра на основі життєвих вражень

Ви вже знаєте, що таке пейзажний етюд. Це невеликий за розміром учнівський твір на основі безпосереднього сприйняття природи. Але етюди можна писати й на інші твори на основі безпосередніх життєвих вражень. Виконуються вони в художньому або публіцистичному стилях, у різних жанрах. Наприклад, пишучи твір-мініатюру в публіцистичному стилі на тему хліборобської праці, ви можете поміркувати про благородну працю селянина, на якій тримається життя на землі, про те, який нелегкий і довгий шлях від посіяної зернини до випеченої хлібини або про те, яка ціна шматочка хліба. Відповідно до цього можна й сформулювати теми творчих робіт-роздумів публіцистичного характеру: «Уклін тобі, хліборобе!», «Від зернини – до хлібини», «Ціна шматочка хліба».

Якщо ж ви захочете написати про якусь конкретну людину (наприклад, про пекаря), то варто обрати жанр невеликої зарисовки, з якої має постати образ цієї людини на основі зібраних про неї матеріалів. Тему можна сформулювати так: «Його руки пахнуть хлібом».

Коли ж бажаєте описати запашну хлібину чи розкішний коровай, варто обрати художній жанр, зокрема художній етюд, який пропонуємо назвати «Сонячний коровай» або «Рум'яна і запашна паляниця».

Володимир Сосюра (1898–1965)

Володимир Миколайович Сосюра – поет-лірик, один з видатних творців української літератури ХХ століття.

Близько шістдесяти поетичних збірок, десятки поем, автобіографічна проза – такий безмежний світ В.Сосюри.

Народився В.Сосюра 6 січня 1898 року в місті Дебальцеве на Донеччині в бідній шахтарській родині.

Дитячі роки поета минають в с.Третя Рота (нині м.Верхнє), куди незабаром переїхали батьки. Сім'я жила в старій халупі-хворостянці з двома віконцями.

Батько й мати добре співали. Батько вмів малювати, навіть пробував писати вірші. Цей нахил до мистецтва вони передали своїм дітям. Початкову освіту В. Сосюра здобув у місцевій школі. Вчився дуже гарно, отримуючи похвальні грамоти, чим до сліз зворушував батька, якого «любив більше всього на світі». Потім навчався в ремісничому училищі, агрономічній школі. Ще одинадцятирічним хлопчиком стає на трудовий шлях. У вільні від шкільного навчання літні місяці він працює в бондарній майстерні Донецького содового заводу, а після смерті батька коногоном на шахті.

Продовжував освіту на робітфаці Харківського інституту народної освіти. З дитинства В.Сосюра не розлучався з книжкою. Спочатку захоплювався пригодницькими оповіданнями, а коли підріс, його душу заповнила поезія Пушкіна, Лермонтова, Шевченка, Франка. З 14 років пише вірші. Перша збірка «Поезії» вийшла в 1921 році. В 20-і роки стає одним з найпопулярніших і найулюбленіших ліриків в Україні. Основні збірки поета: «Червона зима» (1921), «Залізниця» (1924), «Серце» (1930), «Червоні троянди» (1932), «Люблю» (1939), «Під гул кривавий» (1942), «На струнах серця» (1955), «Ластівки на сонці» (1960) та ін. В останні роки життя написав поему «Розстріляне безсмертя» і автобіографічний роман «Третя Рота». В 1963 році одержав Шевченківську премію.

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року, похований у Києві.

Співець Донецького краю

Володимира Сосюру справедливо називають співцем донецького краю. Він зворушливо поетично оспівав у своїх творах красу донецької землі, своєї малої батьківщини, рідних місць, де пройшли його дитинство і юність. Про Донеччину написані такі твори: «Червона зима», «Третя Рота», «Знов

село», «Донеччино моя!», «Як я люблю тебе, мій краю вугляний...», «Як передать, Донбас, твою красу і силу...» Більшість з цих творів є автобіографічними. Прекрасним зразком патріотичної поезії В. Сосюри є вірш «Вода десь точить білий камінь», написаний в 1951 році.

* * *

Вода десь точить білий камінь,
Кує зозуля у гаю.
Де б я не був, а все ж думками
Лечу в Донеччину свою.
Лечу, неначе та лелека,
Дивлюся радісно кругом
І шахту згадую далеку,
Де працював я юнаком.
Дінця солодкі, ясні води,
Посьолка рідного огні
І той садок біля заводу,
Де ми гуляли в давні дні.
Де ми любили і зростали
В країні споминів моїх,

У дзвоні вічному металу,
В цехах широких заводських.
Там ще густіш над гаєм дими,
І дні садами розцвіли.
Копри із зорями ясними
Нові копальні підвели.
Нові гудки пісні заводять,
Як знак і щастя, і надій,
Де за Дінцем встають заводи
В могутній величі своїй.
Шумлять сади над берегами
В моєї юності краю.
Де б я не був, а все ж думками
Лечу в Донеччину свою.

1951

Думаємо і відповідаємо

- Чи можна цей вірш назвати автобіографічним? Чому?
- Як ви розумієте рядки:

Лечу, неначе та лелека,
Дивлюся радісно кругом
І шахту згадую далеку,
Де працював я юнаком?

- До якого художнього засобу вдається автор, щоб висловити свою любов і відданість рідному краю?
- Визначте ідею вірша. Знайдіть рядки, в яких вона висловлена.
- Знайдіть у вірші поетичний паралелізм. З якою метою автор вживає цей народнопісенний художній прийом?
- Якими словами виразили б ви власні почуття до рідної землі?

Уклін благородній праці вчителя

Незабутніми для кожної людини залишаються спогади про шкільні роки. Образ улюбленого вчителя живе у спогадах довгі роки. Володимир Сосюра у своїй пам'яті зберіг теплі спогади про навчання у селищі Третя Рота, про свого вчителя, який відкрив школярам дорогу у захоплюючий світ знань. Василь Мефодич завоював щирю любов і повагу своїх вихованців добротою, ласкою, теплом своєї душі. У вірші «Учитель» поет називає працю вчителя високим подвигом в ім'я людини.

Учитель

Учитель мій! Як ми тебе любили,
Як слухали тебе в полоні юних мрій!
У пам'яті моїй тримає років сила
Твій тихий карий зір і кашель твій сухий.
Ти нас повів закохано і сміло
В незнаний світ, чудесних повний чар.
В твоїх словах, що ми в серцях лишили,
Пізнали ми любові й дружби жар.
Закони вод, вітрів, і хмар, і світла
Одкрились нам у ті далекі дні.
З тобою наша молодість розквітла
І наших дум пориви огняні.
Як гарно нам в фантазії просторах
Було блукать, – все чарувало нас.
Звучав наш сміх в широких коридорах
Під час перерв у той далекий час.
Твій добрий зір в моїй уяві лине...
Чи сніг летів, чи квітнув теплий май,
Ти вчив любити подвиги людини,
Красу труда й безсмертний рідний край.
Ось ти ідеш повільною ходою
І слухаєш, як день шумить життям,
А ми, малі, вітаємось з тобою,
І тепло так всміхаєшся ти нам.
Урок останній. Сонце над землею
Сіяло нам. Ми радісні були.
І у життя тепло душі твоєї
Ми крізь вітри й негоди понесли.
Василь Мефодич, по тобі в скорботі
З нас не один заплакав і зітхнув,
Коли в далекій рідній Третій Роті
На цвинтарі навіки ти заснув.
І хай з тих днів згубили лік ми рокам,
Завжди, завжди, як сонячний салют,
Для нас сіяє подвигом високим
Твій благородний, безкорисний труд.

1956

Думаємо і відповідаємо

- Виберіть з тексту рядки, в яких змальовано портрет учителя. Якими епітетами характеризує його автор?
- За що школярі вдячні своєму вчителеві?
- Як ви розумієте рядки вірша:
І у життя тепло душі твоєї
Ми крізь вітри й негоди понесли?
- Як оцінюється праця вчителя в останній строфі? Які художні засоби вживає для цього поет?
- Яка роль повторів в поезії?

Олександр Довженко (1894–1956)

Весняного сонячного дня 1929 року на пустирі, що прилягав до нового павільйону Київської кіностудії, ходив молодий ратай за плугом. Чепіги плугатар тримав уміло, орав упевнено.

Це був Олександр Довженко. До орача збіглися люди – він зупинив коня і, витираючи піт, ніби виправдовувався:

– Хіба можна приступати до нового фільму, та ще й про землю, коли навколо студії отакі кучугури сміття, бур'яни? Хто хоче залишити пам'ять по собі – посадити деревце, приставай до мого гурту.

Наступного дня на подвір'я кіностудії в'їхала підвода з саджанцями. І взялась мистецька молодь за роботу. Садити дерева, сад, який так і назвали – Довженковим.

У дитинстві Довженко мріяв стати архітектором, мореплавцем, учителем. Але життя трохи обмежило наміри юних літ. Довженко зосередив свої творчі сили на мистецькій діяльності. І тут він досяг найбільшого: на весь світ прославився як великий майстер кіномистецтва і талановитий письменник.

Народився Олександр Петрович Довженко 10 вересня 1894 року в містечку Сосниця на Чернігівщині в селянській сім'ї. І батько, і мати його були люди хоч і неписьменні, але сповнені високих духовних прагнень. Навіть на схилі віку Олександр Довженко не міг без щирого захоплення розповідати про свого батька: «Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив... скільки він землі виорав, скільки хліба накосив... Як вправно робив, який був дужий і чистий...»

Вчився Олександр Довженко в Сосницькому чотирикласному училищі, потім у Глухівському учительському інституті. Після закінчення інституту працював учителем у Житомирі, потім в органах народної освіти, комісаром театру. Був на дипломатичній роботі за кордоном: у Варшаві та Берліні. Після повернення з-за кордону працював у Харкові художником-ілюстратором у газеті «Вісті».

З 1926 року Довженко працював кінорежисером на Одеській кінофабриці. Кожна із створених Довженком картин були подією у кіномистецтві, а кінофільм «Земля» (1931) визнано одним із дванадцяти кращих фільмів у світі. Набули великої популярності його кіноповісті «Повість полум'яних літ» (1945), «Україна в огні» (1943), «Поема про море», автобіографічна повість «Зачарована Десни» (1956) та оповідання, написані в роки війни.

Помер Олександр Довженко 25 листопада 1956 року в Москві на шістдесят третьому році життя. Його іменем названо Київську кіностудію, школи, вулиці.

Невмирущість людського духу

Коли почалася війна, Довженко, уже майже п'ятдесятилітній, проситься на фронт. Митець бачить і героїзм людини, яка стала на оборону своєї Батьківщини, справедливість її помсти й кари, але він бачить також і тяжкі трагедії народу. В роки другої світової війни Довженко звернувся до жанру оповідання і написав їх близько двадцяти, але не всі вони збереглися. Кращі з них – «На колючому дроті», «Ніч перед боєм», «Мати», «Воля до життя», «Перемога» і ін. Ці оповідання є дорогоцінними документами епохи, коли в смертельному поєдинку з фашизмом у всій повноті проявився нескорений дух нашого народу.

Воля до життя

– Скажи мені, друже, – спитав я армійського хірурга Миколу Дудка, – ось ти працював на фронті майже півтора року. Ти різав сотні людей...

– Тисячі, – спокійно поправив мене хірург.

– Тисячі...

Я заплющив очі, намагаючись уявити собі страждання, зойки тисяч людей, тисячі благальних очей – о, скажіть, докторе, скажіть!..

– Який величезний труд! Яке напруження всіх почуттів! – подумав я вголос.

– Звичка.

– Так?.. Можливо. І ще скажи мені – коли ти кидався отак щодня, за звичкою, у саме полум'я людських страждань, що ти знайшов там у людини? В тій безлічі й різноманітності каліцтв чи знайшов ти будь-що невідоме, нове; яку-небудь тайну в людині на війні? Чи ти далі свого носа не бачив і нічого не знайшов?

– Знайшов! – сказав мій друг і заходив по кімнаті, пригадуючи, мабуть, свої найскладніші криваві діла.

Я стежив за ним очима і, признатись, заздрив йому: я в глибині душі благоговів перед його фахом. Рятування людського життя й полегшення страждань завжди здавались мені найвищим, найблагороднішим покликанням людини.

– Воля! – промовив хірург, спинившись і навіть гупнувши своїм здоровим мужичим кулаком по столу. – Людина на війні – це воля. Є воля – є людина! Нема волі – нема людини! Скільки волі, стільки й людини, – ось що я знайшов.

Ах, як не хотілось йому падати, як не хотілось кидати автомата! Та автомат уже випав з рук, і вже нічим було його підняти з брудної землі. Праву руку, правда, тільки злегка зачепило мінним осколком. А ліва висіла, скривавлена вщент, і кров била фонтаном з жажливо скаліченого плеча.

Що робити? Спинити кров? Чим? Не спинається. Тече!

Тоді розвідник Іван Карналюк кинувся бігти. Мозок його запрацював з шаленим запалом.

«Побіжу, – думає, – поки не зійшов кров'ю. Аби не впасти, аби тільки не впасти, ні! Доб'ють, прокляті! О прокляті, прокляті, будьте ви прокляті!.. Доб'ють... Не доб'ють, не доб'ють...»

Карналюк біг, тремтячи від несамовитого гніву. Здавалось, якби стрів на дорозі фашиста, – зубами, без рук роздер би на місці.

Вибігши з небезпечної зони, він якось зразу втратив люті і спинився. Спинився, затужив і розтанув, мов той віск на сонці. І упав.

І здалось раптом Іванові, що упав він дивним засобом не на землю, а в якусь начебто воду, і бистрина понесла його, вируючи і крутячи між дерев, хмар і сіл, і несподівано принесла додому, мов у казці. Батько, мати, дід, баба, сестри... Та всі такі добрі-добрі, ласкаві.

– Іван... Це ти, наш Іваночку.

І рідна хата край села, і стежка в саду біля хати.

А стежкою біжить вона, найдорожча, – Галина.

– Іван, Іван повернувся?! Іваночку!

– Галю!

Карналюк розплющив очі.

– Втрачаю свідомість, – прошепотів він і злякався.

Іван Карналюк був звичайним рядовим бійцем. І особливих героїств за ним не числилось, хоч він і вбив уже снайперським способом з півтора десятка фашистів, не беручи до уваги стрільби по них взагалі. На зовнішній вигляд в Івані теж не було нічого героїчного...

– Втрачаю свідомість! – сказав він тривожно й голосно, мов бажаючи, розбудити себе, спинити бистроплинну річку. – Стій, стій! Не здамся!

Карналюк підповз до дерева і щільно притулився раною до стовбура. Затиснувши таким чином розірвану артерію, він так зціпив зуби, і так широко розплющив очі, і так не зажадав заплющити їх, що санітари, підбираючи ранком загиблих бійців, подумали, ніби перед ними труп з розкритими, застиглими очима.

– Живу... – прошепотів Карналюк.

В обличчі його не було вже ні кровинки.

Битва гриміла день і ніч.

В оббитій ряднами і простирадлами сільській хаті хірург працював без перерви оце вже кілька днів.

Перед його очима на столі розверзались такі безодні страждань, що всяка свіжа людина зомліла б або зійшла б слізьми, наблизившись хоч на годину до цього жахливого жертовника війни.

Вже винесли двох сестер в безтямі від багатьох безсонних ночей. Вже інші сестри й санітари клали на стіл пошматованих людей. Смерть жерла багату здобич в цім бою, і решток од бенкету старої перепадало хірургові чимало. Хата тремтіла від гуркоту й вибухів бомб. На дворі лежали просто на землі бійці. Їх покладено в три черги, за характером поранення – головні, порожнинні й інші.

Хірург стомився. Щоб підтримати сили й заощадити час, йому подавали їсти сюди ж, до операційного столу. Він був дуже здоровий з природи,

але і в нього вже не вистачало сил. Він валився з ніг від втоми і занудьгував. Всяке діло має свою нудьгу. Йому не подобались поранені і не подобалось вже навіть те, чим завжди він захоплювався в людях.

«Ну, що за чорт! Звідки стільки терпіння! Чотирнадцять місяців ріжу, і хоч би тобі один загукав, почав клясти, ненавидіти смерть... Ні! Мовчать, покірливі», – думав він знесилено і знов, у тисячний раз, шив людину з рваного, кривавого дрантя.

– Слідуючий!

Перед хірургом лежав Карналюк.

Відколи його поранило, минуло три дні. І дедалі йому все гіршало. Жар в його знекровленому тілі перевалив давно вже за сорок перший градус. Страшна газова гангрена вразила його. Рука лежала біля нього, роздута до величезних розмірів, темна, в багрово-синіх плямах та пухирях і нестерпно смердюча. Три дні не зводив з неї очей Карналюк. Він дивився на неї, як на смертельного ворога, і мовчав.

Хірург чудово лікував газову гангрену новим своїм методом, але руку Карналюка врятувати було вже неможливо.

– Пізно, – сказав він безсило своєму помічникові. – Доведеться відтяти руку.

– Відтинайте! Ріжте швидше! – рішуче й хутко сказав раптом Карналюк.

Здивований хірург повернув голову. На нього дивились широко розплющені сірі Карналюкові очі.

– Ріжте швидше! – наказав він ще раз і навіть хитнув головою, мов зважившись одкинути геть непотрібну руку.

Та не допомогла Карналюкові ампутація руки. Не допомогла і проти-гангренова сироватка, введена в його організм за особливим методом хірурга. Спроба перелити кров також не допомогла йому. Спорожніли його кровоносні судини.

Газова гангрена росла. Від плечового суглоба вона поповзла вже через надпліччя до шиї. Роз'ятрене плече являло собою картину грізну й нестерпну.

Коли його перевезли до шпиталю, він був уже без пульсу, в безнадійному стані. Життя покидало його. Але він не здавався. Свідомість не залишала його ні на хвилину, і ні одна душа в палаті не почула від нього жодного зойку. Він мовчав, і вся його воля пішла на цей напружений мовчазний опір смерті.

– Як ся маєш? – запитав його хірург під час обходу палат і взяв за руку. Пульсу майже не було.

– Нічого... Добре... Скажіть, докторе, жити буду? – прошепотів Карналюк, вдивляючись докторові, здавалось, в самісіньку душу.

– Жити? Обов'язково, а як же! – вдався хірург, як завжди, до своєї рятівної неправди і, помічаючи, що Карналюк уже вмирає, що жити йому зосталось лічені хвилини, одійшов до іншого пораненого, не признавши ні перев'язки вже, ні яких-будь процедур.

Карналюк зрозумів, що позбувся надії назавжди.

– Чекайте.. докторе!

Хірург ніяково озирнувся. Карналюк угадав всі його думки.

– А перев'язки вже не треба? Га? – запитав він, палаючи у вогні гангрени і обпікаючи хірурга незабутнім поглядом.

А що сказати хірургові? що говорити хірургам щодня коло ліжка вмираючих? Що?

– Ні, ні... Житимеш...

І пішов хірург з лікарями й милосердними сестрами до перев'язочної, а Карналюк відкинувся на подушку й заридав.

Згадав він своє Поділля – золоту свою країну, свої широкі безмежні лани, сади, багаті череди, і владу свого стада – бичка Мину, і стару Буг-ріку, і Галину – любу свою, з якою він мріяв прожити над Бугом життя.

– Де ти, Галю, де ти? Подивись на свого Івана!.. Бач...

Оглянувся Карналюк. Довкола самі тільки поранені.

– Ось де я! Як далеко... вмираю...

Заметався Іван Карналюк на своєму смертному ложі, затріпотів, як побитий птах. Не вмираючи, мститись над ворогом хотілось Карналюкові. Жити!

– Прокляті, о прокляті! Ні, понесу помсту на вашу голову хоч в одній руці... Понесу-у!..

Застогнав воїн, заскреготав зубами і вщух.

Після обходу палат хірург пішов до перев'язочної, дав розпорядження щодо порядку перев'язувань і присів біля вікна.

Ранок був хмарний, сірий. Хірург опустив голову і замислився.

Раптом сильний грюкіт у двері змусив його здригнутись. Хірург глянув – Карналюк! Він стояв у дверях у самій близькій, в мокрих од крові та гною бинтах і весь у холодному поту.

– Перев'язку!.. – застогнав Карналюк і, простягнувши вперед праву руку, рушив до операційного столу.

– Жити хочу! Давайте мені перев'язку і все, що треба!..

Карналюк ішов до операційного столу, розхитуючись, немов по палубі корабля в ураганному морі.

Вражений небаченим видовищем, хірург прикипів до місця. Страшний був Карналюк і прекрасний.

– Ви думаете я вже помер?.. Перев'язку! Дайте!.. Жити хочу!.. Чого ж ви стоїте?! А-ай...

І Карналюк упав на руки лікарів.

Схвилюваний хірург підняв його, як хлоп'я, і поклав на стіл.

– Ви думаете вам пощастить його врятувати? – спитав у нього асистент, вбігаючи в перев'язочну.

– Він уже сам себе врятував, – проказав хірург дзвінким голосом. – Держіть... Так... Ну – держіть же, чорт би вас забрав!

Асистент подавав йому із звичайною точністю й швидкістю потрібні інструменти.

З хірургом сталося щось дивне. Він ніби весь перетворився. Він почав працювати весело, з надзвичайною енергією і, працюючи, милувався з Карналюка.

– Ах! Ви гляньте, який велетень! Яка грудна клітка! А плече яке! Га?! – говорив захоплено хірург, обробляючи моторошну рану Карналюка перекисом водню і накладаючи на неї асептичну пов'язку.

– А ноги які! А шия! А хода ж! Ви бачили, як він ввійшов? Стрункий, як Бог. Камфору!.. Кофеїн!.. Так... Чудово... Оце юнак! Ви подивіться, які м'язи. Як він ввійшов, га!

– І як це він ввійшов? Адже він лежачий хворий! – дивувалась сестра.

– Ат, що ви в цьому тямите?

– Але ж де він набрався тієї снаги? У нього ж не було пульсу, – говорила друга.

– У нього була воля... Держіть...

– Ви думаєте, він житиме?

– Він житиме більше за нас з вами! Держіть!.. Так... Повірте мені, він зробив для свого життя уже в багато разів більше, ніж ми оце робимо... Бинт!

Хірург працював з надзвичайним натхненням і любов'ю. Ніколи ще не хотілось йому так палко врятувати життя людині, як зараз. Іван лежав перед ним у глибокій нестямі, але його могутня воля до життя передалася лікареві і сповнила його вщерть. Він забув свою втому, свої безсонні ночі і працював, як після живодайного сну і освіжної ванни, працював легко й радісно, і сонце, що зазирнуло було на хвилину з-за хмар в операційну, мов усміхнулось йому, наче обіцянка щастя. Так сила опору смерті помножила силу лікаря, і цю силу лікар вертав хворому. Вливши йому ще раз проти-гангренозної сироватки і півлітра крові, хірург велів дати оперованому теплого вина й гарячого чаю і довго зогрівати його в ліжку. Згодом у того почав помічатися пульс, порожевіли щоки, і Карналюк відкрив очі.

В сірих очах, як і перше, горіло те ж саме питання.

Всі четверо – хірург, і асистент, і сестри – ствердливо хитнули йому головами і одвернулись схвильовані.

Карналюк глянув на хірурга й осміхнувся.

– Ви виграли генеральну битву майже без всяких засобів до перемоги, – сказав зворушено хірург. – Дякую вам. Ви навчили мене жити. Я схилиюсь перед благородством вашої волі.

Коли Карналюка виносили з операційної на койку, йому аплодувала вся палата. Поранені з гордістю дивились на свого товариша і радісно дякували йому. Їм також передавалась його воля до життя...

1942

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справило на вас оповідання?
- Події яких років зображені в оповіданні «Воля до життя»?
- Чи можна вважати вчинок Івана Карналюка подвигом?
- Як ви розумієте слова з оповідання: «Людина на війні – це воля»?
- Чому лікар сказав Іванові: «Ви навчили мене жити»?
- Пригадайте, що таке мова автора і мова дійових осіб. Чим характерна мова хірурга та мова Івана Карналюка?
- Випишіть цитати, які розкривають образ Івана Карналюка і дайте йому усну характеристику.
- Визначте тему та ідею оповідання «Воля до життя».

Із теорії літератури

Ідейний зміст твору

Художній твір є своєрідною єдністю різних за змістом і формою складових частин, або компонентів. Ви вже знайомі з сюжетом і композицією, які охоплюють основні події з художнього твору, систему образів-персонажів, висловлювання дійових осіб (діалоги, монологи), різноманітні описи тощо. Важливим компонентом художнього твору є його ідейний зміст, або проблематика. Це ті проблеми чи питання, які письменник ставить і вирішує як митець.

З ідейним змістом тісно пов'язані тема та ідея художнього твору. **Тема** – це те, про що розповідається у творі, тобто ті явища життя, які відображає митець. Змальовуючи людей та події, письменник дає їм свою оцінку, підводить читача до певних думок, висновків. Основна думка про зображувані у творі явища життя, висновок, який випливає з художнього твору, називається його **ідеєю**. Отже, з темою твору нерозривно пов'язаний його ідейний зміст.

Михайло Стельмах

(1912–1983)

Михайло Стельмах – цікавий, самобутній талант, видатний прозаїк, поет, драматург. Стельмах прийшов у прозу, взявши з собою поезію.

Народився Михайло Панасович Стельмах 24 травня 1912 року в селі Дяківцях Літинського району на Вінниччині в небагатій селянській родині. Від своїх батьків та односельців він змалку сприйняв глибоку закоханість в рідну землю і повагу до праці та людини-трудівника.

Нелегким було дитинство письменника. Бідняцькому синові-школяреві завдавала клопоту не тільки відсутність чобіт. Бракувало також підручників, зошитів, олівців. Змалку в Михайлика виявився великий потяг до знань, до книжки.

Закінчивши сільську школу, вчився у Вінницькому педагогічному технікумі та Вінницькому педагогічному інституті, який закінчив в 1933 році. Здобувши вищу педагогічну освіту, Михайло Стельмах вчителював у школах Вінниччини та Київщини. Збирав усну народну творчість, писав вірші, оповідання. Перші поетичні спроби М. Стельмаха припадають на 1936 рік. Саме в ці роки М. Стельмах знайомиться з М. Рильським, неперевершеним знавцем рідної мови.

В роки другої світової війни був на фронті солдатом-артилеристом. Фронтowa лірика М. Стельмаха сповнена гіркого болю, зненависті до звірів-ворогів, ніжного і теплового синівського почуття до рідного народу, до України.

У післявоєнні роки М. Стельмах досить плідно виступає в різних жанрах літератури – він пише вірші і романи, п'єси і кіносценарії, повісті і статті. Але прославився Стельмах як письменник-романіст, прозаїк широкого епічного роману. Найвідоміші романи – «Хліб і сіль» (1959), «Чотири броди» (1978), «Кров людська – не водиця» (1957), «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» (1969), в яких в широкому епічному плані показано долю українського селянства у XX столітті. Любов'ю читачів користується його автобіографічна диалогія «Гуси-лебеді летять» (1964), «Щедрий вечір» (1967). Роман «Чотири броди» відзначений Державною премією України імені Т.Т. Шевченка.

Крім прози та поезії, писав п'єси і сценарії для кінофільмів.

Помер М. Стельмах 27 вересня 1983 року.

Автобіографічна диалогія

Повісті «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» М. Стельмаха автобіографічні. В основу їх лягли спогади Михайлика про своє дитинство, що пройшло в подільському селі у двадцяті роки.

Розповідь ведеться від імені сільського хлопчика Михайлика, в якому ми пізнаємо самого письменника.

В диалогії розповідається про звичайні щоденні клопоти сільського хлопця: збирання грибів чи липового цвіту в лісі, про допомогу батькам під час жнив, про спостереження над природою, про різні дитячі пригоди. Розповідь ведеться дуже цікаво. Мов живі, постають перед нами і ті, хто оточує Михайлика: його батько і мати – чесні і працьовиті сільські трударі, мудрий дід Дем'ян, шкільна подружка Люба, розумний і уважний до молоді голова комітету незаможних селян дядько Себастьян.

З глибокою пошаною і вдячністю змалював письменник простих трудівників, які розкрили йому шлях у широкий світ, прищепили любов до праці й книги.

Гуси-лебеді летять...

(Уривки)

Розділ перший

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені так хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і миниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-миниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимось дивом

послухали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнувся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова – обкружляли навколо села і повернулися до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, еднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

– Так-так-так, – притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба, і тріпоче єдиним крилом. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: – Так-так-так.

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

– От і принесли нам лебеді на крилах життя, – говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпичі.

– Життя? – дивуюсь я.

– Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

– Діду, а які у сонця ключі? – ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

– Золоті, внучку, золоті.

– І як воно відмикає ними землю?

– А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

– Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

– Що, що, надзигльований? – мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. В таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються,

з рота виринається клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

– Діду, а куди лебеді полетіли?

– На тихі води, на ясні зорі, – пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги майструвати колеса.

– Так-так-так, – погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в тих краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечінь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію захопили весну та й принесли нам. Але з ким я піду і де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої босі посинілі ноги, важко зітхаю і плентаюсь до хати, щоб не схопити маминого запотиличника. І що це за мода пішла: не встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе і називають махометом, вариводою, лоботрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий розживеться на взуття? Скажи про це, – знову ж розумником назвуть тебе, затюкають, ще й згадають, що за мною давно плаче попруга з мідною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням ясним вогнем!..

Розділ другий

...Та є в мене, коли послухати одних, слабкість, а коли повірити іншим – дурість: саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Якось я швидко, самотужки, навчився читати і вже, на свої дев'ять років, немало проковтнув добра і мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я «Кобзаря» і «Ниву», казки і якісь без початку і кінця романи, «Задніпровську відьму, або Чорний ворон і закривавлена рука» і «Три дами й чирвовий валет»...

В якійсь розшарпаній книжці я, наприклад, вчитав, як став дичавіти один чоловік, що покинув місто. Я сподівався, що далі підуть пригоди, подібні до пригод Робінзона Крузо, але наступні сторінки глибоко поранили моє серце: крайньою межею здичавіння виявилось оселення того городянина у степах, там він став орати, сіяти землю і навіть мастити свої чоботи дьогтем.

Тоді я не знав, чим ще, окрім дьогтю, можна мастити взуття. Я знав лише, що взуття – це вже розкіш: в ту пору розрухи чинбарі за ремінь здирали шкіру, і добрі чоботи обходились у двадцять-двадцять п'ять пудів пашні. А оранка, особливо весняна, вважалася святим ділом.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця! Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвилюваного, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспівували під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогодишнім днем.

А ота книжна погорда до селянина і його кривної праці породила в мені першу відразу до пихи, де б не вищирювала вона свої ікла: чи з житейського щодення, чи з книги, бо в книжці злеліане слово має бути справжнім святом душі й мислі. Я мало тоді стрічався з скарбами людського духу, та гріх було б гудити ті часи – вони були по-своєму прекрасні...

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книги, не раз гримала на мене:

– Святий Дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янься і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

– Мамо, і що там тільки може підвередити?

– Що?.. А звідки я знаю?

– То чого ж таке говорите?

– Бо люди кажуть... Он прочитав один розумник геть усю Біблію і позбувся того, що мав у черепку, – показуючи пальцем на лоба, страхає мене Святим Письмом.

– Я ж Біблії не читаю.

– В тебе, вітрогоне, гляди, хватить розуму і до неї допастишся.

Я знав, коли вже мова переходила на розум, то краще мовчати...

Вдень, навіть взимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло моє було гибле: мати, гримнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака, і я вже в темені мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить «рокова куля», чи «стріла Купідона».

Через отой поганий, бензином заправлений сліпак, що весь час факкотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так вмощував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми...

...Сьогодні мати почала діставати з комори, з скрині, з сипанки, з-під сволока і навіть з-за божниці свої вузлики. В них лежало все те, що далі зійде, зацвіте, закрусується й перев'ється по всьому городі: огірки, квасоля біла, ряба й фіалкова, безлуский горох, турецький біб, чорне просо на розвод, кукурудза жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, наут, соняшник, кручені паничі, нагідки, чорнобривці, гвоздика і ще всяка всячина.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки – різне зілля. Я теж у думках забирався в горох або нахилив до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насінням. Вони були чималі, і дещицю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його у матері, але вона, поскупившись, дала мені лише одну пучку:

– Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В її устах і душі насіння було святим словом. І хоч не раз вона нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками – нестатками й злиднями, проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік, що вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледачого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитись на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де кожна калюжа тримала в собі клопоть сонця. Воно зараз на всі боки мірками розсипало тепло, розтрушувало проміння, і в ньому так веселіли блакитнаві хатки, наче хтось запрошував їх до танцю. Під тинами вже вилазила кропива й дурман, а над тинами набухала й прозорилась глеєм вишнева брость. Думаючи про своє, я виходжу на другу вулицю і в цей час, збоку, чую неласкавий чоловічий голос:

– Бог дасть, жінко добра! Бог! Він багатший за нас.

Ці слова приглушує гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

– Звідки ж вони?

– Та ніби з Херсонщини, – байдуже відповів перший голос. – Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

– Коли вже цей розор закінчиться?

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору.

Збоку до неї тулиться босоногий без картузика хлопчак. Їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насущного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік, через руки якого проходили голодом пригнані катеринки, петрики, золоті імперіали і срібні карбованці з великими головами дрібного царя. Я й досі пам'ятаю опасисту постать цього дукача. Він мав святовиду голову й бороду, в нього завжди добре родили поля, луги, лісові загороди – і тільки під перелогом лежала одна душа. Лише тому, що він уже помер, не називаю його імені...

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулась, шукаючи дворища, яке б не оцирилось на неї собарнею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шиї похитувалась заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчача насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене.

– Спасибі, дитятко, не треба більше, ой не треба, – прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. – Хай тобі, дитино, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я тяж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене!?

Вона ще раз обвела мене своїм скорботним поглядом і пішла з дитям прямо на вулицю. Між вишняками раз і вдруге майнула її хустка – і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче з сну, виходжу з людського страждання і довго дивлюся йому вслід...

Побоюючись навернутись на материні очі (а що, як вона кинулася до насіння і тепер тільки й чекає на мене?), я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тінями і вітерцем. На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їждженому колесі, а другим – на березі. Зараз ніхто не прав шмаття, тому я витягнув кладку, зручніше вмотив її на пісочку і взявся за читання. Знизу мене охоплював світ казки, а зверху – казка весни. І так мені добре було в їхніх обіймах, що я й незчувся, як сонце поволеньки перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки і нарікань, прикинув, що варто пошукати в долинці щавлю на борщ. Гляди, за це ще й похвалять тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то нічим її не обманеш...

Напакувавши повну кишеню молоденького щавлю, я вже трохи безпечніше пішов додому. Ось і наша хата. Що тільки в ній жде мою збитошну голову? Зараз я не дуже стараюся з розгону перескочити перелаз, я застрягаю на ньому, видивляюсь, що робиться на подвір'ї, городчику і в садку. Між яблунями снує бабуся і її тінь. Обличчя в бабусі зараз таке,

наче вона молиться. Це тому, що вона дуже любить сад, доглядає і уболіває за ним, кожна в ньому нащепа міцно перев'язана стьожками, видертими із рукавів її сорочок. А в катразі, прихилившись до дерева, щось майструє дід, кашкет спав з його голови, і тому вітрець, як хоче, бавиться старою поріділою чуприною. Та ось дід помічає мене, спочатку дивується, а далі чмихає:

– Ось і пропажа об'явився! А ми думали, що тебе десь шкуролупи вхопили.

– І нащо таке несусвітнє було думати? – веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло і блискало наді мною.

– Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав.

– Е?

От тобі й «е». Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! – дідусь викривлює свої великі напатлані брови і вже добряче посміхається.

– І що ж ви зробили? – наперед починаю радіти.

– А що ти просив?

– Вітряка.

– І що я сказав тобі?

– Казали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими онуками поле не засіяне, – точнісінько повторюю дідові слова, бо вони сподобалися мені.

– Бач, як запам'ятав! – сміється дідусь, потім знімає дашок свіжесенького вулика і виймає звідти справжнього вітряка. Але якого! На його покрівлі розправив крила і гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі і злетить у небо.

– Ой, як славно! – вирвалось у мене.

– Славно, кажеш? – радісно перепитує дідусь.

– Дуже гарно.

– Для тебе ж старався, – віддає мені іграшку дідусь. – А тепер біжи до хати.

– А як мама? – питаюсь і з опаскою поглядаю на вікна.

– Так, як завжди: спочатку сердилась, а потім занепокоїлась і бігала до сусідів питати про тебе. Іди.

Я тихенько відчиняю хатні двері, що знадвору пахнуть горобом і макухою, а з хати – хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння і щось пошепки говорить до нього, напевне, просить, щоб гарно зійшло і вродило. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене одразу похоллоло всередині й напорошились вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

– Нарешті, – сказала вона з докором. – Ох, діти, діти... – підіймає над голу́бінню очей чорні вії, од яких тіні падають на вилиці.

– А я, мамо, щавлю на долині назбирав! На цілий борщ буде!.. – одразу хочу на щось інше звернути материні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишені.

Але яка невдача: разом з щавлем із кишені вилетіли дві гарбузові насінини і впали на долівку, мов срібні гроші. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумовито запитала мене:

- Михайле, ти насіння із цих вузликів давав хлопчику з голодного краю?
- Із цих – похнюпився я, підпираючи спиною двері.

Мати повела устами, з яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гримати, гніватись, нахвалятися, тоді я мав би якесь право гайнути з хати. А так хто знає, що його робити?

– То й добре, синку, що давав, – нарешті чую її голос. Вона роздумуючи, далі вже говорить не мені, собі: – Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар.

У мене од її слів аж дрогнуло все усередині.

– Мамо, а звідки ви про хлопчика знаєте?

– Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав її Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого їй не сказала... Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?..

– Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журіться мною, – кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихиляюсь до неї, а вона зітхає і гладить рукою мою нерозумну голову...

Розділ восьмий

...Другого дня тато взяв мене, обстриженого, накупаного і зодягненого в нову сорочку і штанці, за руку і повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дівтора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокошої вчительки, привітався з нею і нахилив голову в мій бік:

– Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

– Побачимо, – посміхнулась Настя Василівна, і посміхнулись її довгасті ямки на щоках. – Як тебе звати?

– Михайлом.

– А вчитися хочеш?

– Дуже хочу! – так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

– Тільки пропустив чимало він, – сказала батькові.

– Усе наздожену, от побачите! – вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. – Читати вмію...

– Ти вмієш читати? – здивувалась Настя Василівна.

– Жінка казала, що справді вміє і по всьому селі винишпорює книжки, – захистив мене батько.

– Це вже добре. А хто тебе навчив читати? – зацікавлено запитала вчителька.

– Я сам від старших школярів перейняв.

– Ану, почитай нам щось. – Настя Василівна взяла зі столу книгу, погортала її й простягнула мені. – Читай ось на цій сторінці.

Такою сторінкою мене б ніхто не здивував: тут літери були завбільшки як горобенята, а мої очі вже встигли призвичаїтися і до дрібненьких, наче мак. Я чесонув цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб

учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

– А ти ще швидше не можеш?

– Можу і швидше, ось дайте, – відповів я, відчуваючи, що все йде гаразд.

– А повільніше теж можеш?

– І повільніше можу, – здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

– Ну, то прочитай, зважаючи, що в книзі ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником.

– А цифри ти знаєш? – запитала вчителька.

– І цифри, до тисячі, знаю.

– А таблицю множення?

– Ні, цього не знаю, – зітхнув я і побачив, як посмутнішав батько.

Але вчителька одразу ж нас так порадувала, що тато ніби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.

– Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати у другу групу.

– Спасибі вам, – чемно подякував тато. – Пишіть, коли на другу потягне.

Вчителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

– Ось тут, Михайле, будеш сидіти, – показала мені на тримісну парту. – Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс – нарвати ягід бузини, надерти дубової кори, а потім зварити їх із іржею, щоб назавтра було те чорнило, яким писали тоді.

Удома нас дожидали мати і дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли у другу групу, мати одразу сумно повторила своє: «І що тільки буде з цієї дитини?» А дядько Микола сказав: «Увесь піде в мене, – це по нас обох уже видно», – і в хаті стало весело, а мені й за хатою світило сонце...

Вчився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? В хаті цього ранку журився не тільки я, а й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся у кирею з грубого саморобного сукна і сказав:

– Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, – він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

– Як же йому, горопасі, без чобіт? – болісно скривилася мати.

– Дарма, – заспокоїв її батько. – Тепер такий час, що не чоботи головне.

– А що?

– Тепер головне – свіжа сорочка і чиста совість, – посміхнувся батько. – Правда, Михайлику?

– Правда, – щільно притуляюсь до тата, і ми обоє під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу, а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею мого батька. І коли іноді в творах чи п'єсах я зустрічаю слово «кирея» – до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся, і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

– А котрий тут безчобітько?

– Це я! – вискочив з-за парти, де сиділи мої однокласники.

– Хто це ти? – наче не пізнавав мене батько.

– Син Панасів! – бадьоро відповів я.

– Тоді лови! – батько кидає мені справжнісінького бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця і радію, що він навіть із маком.

– Ви на ярмарку були? – питаюся, шкодуючи їсти бублик.

– На ярмарку.

– І щось купили?

– І щось купили! – весело змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталий сніг. – Ось дивись! – він потрусив киреєю, і на підлогу впали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька і знову на чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

– Це мені? – запитав я тихо-тихо.

– А кому ж? – засміявся батько. – Взувайся, сину.

Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: «Будеш іти межі люди і вибивати іскри...»

Розділ дев'ятий

...Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в моє вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи. Збираючи книжки, я почув, як на дворі загуркотів віз, як заскрипіла наша хвіртка, обізвалась радісно качка, загупали швидко кроки, забряжчали одні й другі двері, і на порозі, наче весняночка, стала роззум'янена і осяйна Мар'яна. На її новенькому кожущку в петельці погойдувалось два перших підсніжники.

– Добрий день і доброго здоров'я вам у хату! – приклавши руку до грудей, низько вклонилась вона батьку-матері й мені.

– Доброго здоров'я, Мар'янко, доброго здоров'я, дитино, – дрюгнув голос у матері.

Ми всі зрозуміли: з чимсь незвичним, великим прийшла до нас дівчина.

Мар'яна притулилась до матері, щось зашепотіла їй, і на материних віях заблищали сльози.

– Не плачте, тіточко, бо я сама розплачусь, – сміючись, заплакала Мар'яна.

– Який же він, твій місяць?

– Отакої! Невже ви його влітку не бачили, коли він до мене у ваш садочок приходив? – здивувалась дівчина.

Мати вибачливо посміхнулась:

– Ти тільки шепотіла мені про свого козака, а показати забулась.

– То вийдіть – погляньте, – кивнула головою на вікно. – Сидить собі на возі й так пишається, що далі нікуди. – І вже тихо, тільки матері сказала: – Він княгинєю і зіронькою називає мене...

На вулиці стоять запряжені коні. Молодий, горбоносий парубок в шинелі красиво повертає голову до нас і приязно посміхається. Батько першим підходить, здоровкається з ним.

– Зумів же ти, парубче, назоріти дівчину. Довго таку треба було попошукати.

– А я таки й довго шукав її. Три роки в сідлі проїздив. Тому доля й нахилилась до мене, – сердечно говорить парубок і простягає руку молодій: – Сідай, Мар'яно.

Дівчина проворно вискакує на підводу, а в цей час хтось тихцем торкає мене за рукав.

Я оглядаюсь.

Біля тину, з торбинкою через плече, непомітно стала Люба. І в неї теж чогось висявають очі.

– Молода? – підводить голову на Мар'яну.

– Молода, – дивуюсь, як про це одразу могла довідатись Люба.

– Ой, це так славно! – радіє дівчинка, не розуміючи, як мені важко прощатися із Мар'яною.

– Прощайте, люди добрі, – торкнувся рукою шапки молодий і трусонув віжками. Коні вдарили в копита, і під ними задзвеніла і бризнула соком березнева земля.

Ми всі повертаємо голови і довго-довго дивимось услід Мар'яні.

Ось уже коні беруть на другу вулицю, ось уже востаннє пройманули голови молодят, а ми ще дивимось і дивимось і на дальні приїмлені весною поля, і на сонце, і на вітряк – оту селянську птицю-казку, що все збирається злетіти в небо, та не може розлучитися із землею.

– Якою буде її доля? – не знати в кого, чи в сонця, чи в землі питається мати.

А ми з Любою, узявшись за руки, йдемо до школи, ідемо по тих свіжих коліях, що залишились на березневій дорозі.

І враз угорі над моїм смутком обізвались бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо із них вилітають леbedі і натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно мені, малому, в цім світі...

А леbedі летять, летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..

1964

Думаємо і відповідаємо

- Про події яких років розповідає Михайло Стельмах у повісті «Гуси-лебеді летять»? Від чийого імені ведеться розповідь?
- Дайте заголовки розділам повісті.
- Виразно прочитайте рядки, в яких автор описує приліт лебедів у рідні краї. Які художні засоби тут використані?
- Про які стародавні уявлення і вірування наших предків ви дізналися з повісті? Як ви розумієте слова: «От і принесли нам лебеді на крилах життя», «сонце своїми ключами відімкне землю»? Наведіть приклади інших образних висловів із мови діда Дем'яна.
- Розкажіть, як Михайлик відкрив для себе світ книг. Пригадайте своє перше знайомство з книжкою.
- Знайдіть у тексті рядки, в яких розповідається про вплив на Михайлика його матері. За що хлопчик вдячний своїй неньці найбільше?
- Розкажіть, як Михайлик сприймав красу рідної природи. Пригадайте, чи доводилось вам переживати радість від милування красою квітучого луку, подиву – від проникнення у таємниці лісу, захвату – від могутності морських хвиль під час шторму.
- Як Михайлик вперше в житті проявив милосердя? Як до цього поставилась його мати? Знайдіть відповідні місця у тексті.
- Прокоментуйте вислів із повісті: «А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді нахилилась до мене!?» Який художній засіб тут вжито?
- Виразно прочитайте розмову учительки з Михайликом, коли батько привів його до школи. Якою тут змальована вчителька?
- Як ви розумієте заключне речення повісті Михайла Стельмаха: «А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!...»?
- Які думки і почуття викликала у вас повість «Гуси-лебеді летять»? Чим поповнила ваші знання про життя села тих складних років? Яка ідея повісті?

Із теорії літератури

Автобіографічний твір

Часто письменники пишуть автобіографію (від грецького «сам пишу життя»), тобто викладають основні факти свого життя. Це так званий життєпис якоїсь людини, складений нею самою.

Але часом факти власного життя лягають і в основу художнього твору письменника. Такі твори називаються **автобіографічними**. У них факти з життя письменника художньо осмислюються, узагальнюються, емоційно забарвлюються, втілюються в яскраві образи, які змушують читача співпереживати, відчувати те, чим живе герой, що його хвилює, радує й засмучує. І біографія письменника постає як шлях людей його покоління, як їхні думки, почуття, прагнення. Чудовими зразками автобіографічних творів є «Дитинство» Юрія Смолича, «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха.

Диалогія

Диалогія (від грец. «двічі» та «слово») – два самостійні твори автора, що мають різні назви й власні сюжети, але пов'язані між собою єдиним ідейним задумом та головними персонажами. Наприклад, повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір», романи Василя Земляка «Лебедина зграя» та «Зелені Млини».

Художні засоби епічного твору

Письменник відображає дійсність у своїх творах за допомогою слова, створюючи художні картини. Ви вже знаєте багато художніх засобів мови, зокрема епітети, порівняння, метафори, гіперболу, алегорію, тавтологію. Все це лексичні образотворчі засоби.

Особливими засобами художнього зображення в літературі є також **алітерація** та **асонанс**, коли письменник повторенням окремих приголосних і голосних звуків підсилює виразність образів.

Синтаксичні прийоми теж допомагають авторові художньо змалювати дійсність. Ви вже знаєте про анафору та інверсію, риторичне звертання та риторичне запитання.

Михайло Стельмах у повісті «Гуси-лебеді летять» виявив себе великим майстром художнього слова. Знайомлячись із його твором, ви, напевно, відчули лексичне багатство, метафоричність, соковитість мови письменника. Ось уривок із повісті «Гуси-лебеді летять»: «А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебесі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнув догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!» У цьому уривку дуже вдало підібрані епітети, порівняння і метафори. Як неповторно сказано про білі хмари: «забриніли, як скрипка». Або візьмімо поетичне змалювання початку осені у повісті «Щедрий вечір». Як майстерно тут використано засіб уособлення: «Літо збігло, як день, і з невлежалого туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень. Він причепив до свого бриля червоний з вологістю кетяг калини й нитку бабиного літа, заглянув до нашої школи, завзято вдарив у дзвін та й пішов поміж садами в степи крутити крила вітряків». У цих описах через підбір виразних художніх засобів чітко виражене і ставлення автора до описуваного.

Отже, художні засоби мови підсилюють виразність звучання літературного тексту, сприяють образному змалюванню картин людського життя і навколишньої дійсності, примушують нас глибше переживати зображене автором.

Микола Сингаївський (1936)

«В душі я відчуваю безмежну відданість своєму краю. Там на все моє життя я відчув смак житнього хліба і джерельної води...» – написав відомий український поет Микола Федорович Сингаївський.

Народився Микола Федорович у невеличкому українському селі Шатрище Коростенського району на Житомирщині в сім'ї хлібороба 12 листопада 1936 року. Його покоління – діти війни, яка обпалила їхнє дитинство своїм смертельним подихом. А потім були важкі повоєнні роки.

З дитячих років полюбив чарівну красу Поліського краю з поезією його теплих лугів, синьоцвітних льонів і сивого жита, а також з поезією нелегкої селянської праці.

Ще малим був пастухом, і за плугом ходив, і прополював грядки, і скиртував соломі – таким чином з дитинства прилучався до праці, пізнавав, чим пахне земля.

Після закінчення середньої школи навчався у Київському державному університеті, а в 1961 році закінчив навчання у Львівському університеті. Ще будучи студентом, позаштатно працював у редакції журналу «Ранок».

Друкватися почав уже в шкільні роки у районній та обласній пресі. Його перші поетичні спроби підтримав М. Рильський, М. Стельмах.

З того часу вийшло 40 поетичних збірок М. Сингаївського, половина з них написані для дітей. В 1972 році М. Сингаївський за поетичні збірки «Вогнище» і «Поступ» був удостоєний звання лауреата премії імені М. Островського, а в 1990 році він став лауреатом літературної премії імені Лесі Українки.

Животворним джерелом творчості М. Сингаївського є фольклор, народна пісня. Ще з дитинства він записував пісні своєї матері, а одну з своїх збірок він назвав «Я родом з пісні». Багато його поезій, покладених на музику, співаються як народні пісні: «Синові в дорогу», «Тополина земля», «Ромашки», «Колискова матері», «Чорнобівці» та ін.

«Від серця поклонюсь...»

Найдорожчими людьми для кожної людини є батько й мати. Материна любов, ласка, її незабутні очі, заповіді супроводжують нас все життя. Батько в наших спогадах залишається невтомним трудівником. Тож даремно кожен із нас відчував себе молодим і всесильним доти, поки живі наші батьки.

Батьківське поле

Тихе батьківське поле
за поліським селом розляглося.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Чує кроки господаря,
чує дотик руки.
І засівом його
наливаються вщерть колоски.
Наливаються
сонцем, вітрами, теплом,
споконвічним,
живим,
невмирущим зерном.
Раннє батьківське поле
змалку нам до роботи прийшлося.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Сіячеве дихання
воно чує щодня.
Той, хто потом зросив його,
той у поля рідня.
Той, хто слухав його
від роси – до зорі –
орачі, сіячі,
а в жнива – всі як є – жниварі.
Всі від поля,
від грудки землі, від зерна,
всіх об'єднує хліб
і турбота одна.
Давнє батьківське поле,
скільки поту за вік напилось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Хлібороб його потом не раз поливав,

сподівання душі,
мов добірне зерно,
у ріллю висівав.
І воно проростало,
бо в ньому, як іскра, жаріла душа,
і живого зернятка
не торкнулась посуха-іржа.
Хлібне батьківське поле
і мені пізнавать довелось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Разом з батьком сюди
я хлопчиськом прийшов.
Скільки літ пролетіло, –
я сьогодні тут знов.
Батько якось надвечір,
наче з поля, пішов із життя.
Відчуваю і досі
його думи-турботи,
його втрати-скорботи,
його зерна-чуття.
Щедре батьківське поле,
о, скільки знало ти грому і гроз.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Борозна залишилась –
аж за обрій, за хмари лягла.
Жайвір сіє проміння,
як умілий сіяч, з-під крила.
Тут мені, як і птиці, –
все знайоме у ріднім краю.
В борозні, у зерні,
у колосі
я батьківський слід пізнаю.

Від серця поклонюсь

Знову чую, мов співає мати,
долітає голос до зорі.
І мене виходять зустрічати
край дороги наші явори.
Сонце з небокраю
встало рано-рано.
Знову розмовляю
з вами, рідна мамо.

Ви співали дітям колискові,
ніжне серце сповнили добром.
Ви життя давали колоскові,
щоб налився соком і зерном.
Ваші материнські заповіти,
Як найперші на землі стежки,
Виростають роботящі діти
і дарують пісню нам жінки.

Заквітують, як весна, бажання,
я в тій пісні словом озовусь,
Матерям з найглибшим поважанням
Я від серця щиро поклонюсь.

Сонце з небокраю
встало рано-рано.
Знову розмовляю
З вами, рідна мамо.

Думаємо і відповідаємо

- Який слід залишив на землі батько ліричного героя?
- Як змальовано образ хлібороба, його єдність з рідною землею у поезії «Батьківське поле»?
- Образно передайте картину батьківського поля, яка уявляється ліричному героєві.
- Як автор змалював у вірші «Від серця поклонюсь...» жінок – трудівниць? Які риси їм властиві?
- Знайдіть у вірші образні слова, зокрема порівняння і метафори, через які змальовується роль матері у людському житті.
- Які материнські заповіді згадує автор у вірші?
- Визначте основну думку вірша. Як виражена у ньому синівська любов до матері і рідної землі?

Василь Симоненко
(1935–1963)

Він прожив лише 28 років. З них суто художній творчості були віддані переважно безсонні ночі останніх семи літ.

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 року в селі Білівці Лубенського району на Полтавщині в селянській родині.

Тяжкі роки випали на долю майбутнього поета. Дитинство його було напівголодним, напівсирітським. Хлопець виростав без батька. Мати тяжко працювала, заробляючи горьований шматок хліба. Допомогали дідусь та бабуся, які любили свого кмітливого внука.

До школи була дорога неблизька – дев'ять кілометрів. Після закінчення середньої школи в Тарандинцях вступив на факультет журналістики Київського університету імені Т. Шевченка.

Після закінчення університетської науки В. Симоненко працював у редакціях газет «Черкаська правда», «Молодь Черкащини» і ін.

Перша книжка поезій В. Симоненка «Тиша і грім» побачила світ у 1962 році, другу «Земне тяжіння» опубліковано в 1964 році, вже після смерті поета, яка сталася 13 грудня 1963 року. Поховано В. Симоненка в Черкасах. В наступні роки були опубліковані такі його збірки поезій: «Поезії» (1966), «Лебеді материнства» (1981), «Поезії» (1985), збірка новел «Вино з троянд», казки «Цар Плаксіє та Лоскотон» і ін.

«Не шкодуйте добра для людини...»

В. Симоненко назвав свій твір новелою. Справді, поет повідомляє про незвичайну життєву подію, несподівану розв'язку. В творі змальовано складні Івасеві переживання: дитина знає ласку тільки від матері. Він з усім згоден: «Хай би тато смикнув за вухо, хай загримав би раз чи два, – Все одно він би тата слухав і ловив би його слова».

– Та де ж він, той тато?

І Івась всерйоз повірив словам сусіда: «Ти пустуєш..., а тебе дома батько жде». Та це була брехня, підла, підступна – і тому хлоп'я сприйняло її як нелюдську кривду. Поет змальовує наївну дитячу помсту кривднику – з рогатки вибив шибку.

Кривда

(Новела)

У Івася немає тата.
Не питаєте тільки чому.
Лиш від матері ласку знати
Довелося хлопчині цьому.
Він росте, як і інші діти.
І вистрибує, як усі.
Любить босим прогоготіти
По ранковій колючій росі.
Любить квіти на луках рвати,
Майструвати лука в лозі.
По городу галопом промчати
На обуреній, гнівній козі.
Але в грудях жаринка стука,
Є завітне в Івася одно –
Хоче він, щоб узяв за руку
І повів його тато в кіно.
Ну, нехай би смикнув за вухо,
Хай нагримав би раз чи два, –
Все одно він би тата слухав
І ловив би його слова...
Раз Івась на толоці грався,
Раптом глянув – сусіда йде.
– Ти пустуєш тут, – озвався, –
А тебе дома батько жде...

Біг Івасик, немов на свято,
І вибрикував, як лоша,
І, напевне, була у п'ятах
Пелюсткова його душа.
На порозі заляк винувато,
Але в хаті – мама сама.
– Дядько кажуть, приїхав тато,
Тільки чому ж його нема?...
Раптом стало Івасю соромно,
Раптом хлопець увесь поблід –
Догадався, чому єхидно
Захихикав сусіда вслід.
Він допізна сидів у коноплях,
Мов уперше вступив у гидь,
З оченят, від плачу промокших,
Рукавом витирив блакить.
А вночі шугнув через грядку,
Де сусідів паркан стирчав,
Вибив шибку одну з рогатки
І додому спати помчав...
Бо ж немає тим іншої кари,
Хто дотепи свої в іржі
Заганяє бездумно в рани,
У болючі рани чужі...

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справила на вас новела «Кривда»? Хто з героїв викликає у вас співчуття?
- Яким зображений Івась? Яке завітне в нього було бажання?
- Яку кривду заподіяв хлопчикові сусіда? Чи виправдовуєте ви помсту Івася?
- Чому новела називається «Кривда»? Яка основна думка новели?

V. Українська література рідного краю

Костянтин Попович
(1924–2010)

Попович Костянтин Федорович – молдовський та український літературознавець і прозаїк.

Народився 21 травня 1924 року в селі Романківці Чернівецької області в Україні. Доктор філологічних наук, професор Академії наук Республіки Молдова, академік Академії наук Вищої Школи України, заслужений діяч науки Республіки Молдова, учасник Другої світової війни. Член Співки письменників Молдови і Національної спілки письменників України, автор монографічних досліджень: «Соціальні мотиви у поезії Емінеску» (російською мовою, 1963), «М. Емінеску. Життя і творчість» (1963). К. Попович брав участь у написанні та редагуванні чотирьох видань «Історії молдавської літератури», «Історії Молдови», «Історії Румунії» і ін.

К. Попович – автор перших у Молдові романів українською мовою – «Бентежний світанок» (1983), «Скривджені долі» (2001).

Роман «Бентежний світанок» охоплює невеликий відтинок часу – від Лютневої революції 1917 р. до Хотинського повстання в кінці січня 1919 року. Герої роману потрапляють у безліч драматичних ситуацій, життя значної частини з них обривається трагічно. Такою була тогочасна бесарабська дійсність. Вашій увазі пропонується уривок з роману.

Бентежний світанок (Уривок)

VIII

Весь травень був дощовим. Тільки в останні дні небесна височінь заголубіла, засяяла. З приходом ясних днів поля густо зарябіли білими му-

жицькими сорочками і жіночими хустками. Селяни, мов ті шукачі скарбів, цілими днями копалися в землі.

Вже починала колоситися пшениця, потяглася вгору кукурудза, у долинах лягав у покоси шорсткий рогіз.

Ось вже який день працювали всією хатою і Хорошенюки. Закінчивши полоти зарослу бур'янами пшеницю на Чавунці, вони перейшли під ліс прашувати кукурудзу. В останній день на поле прийшов тільки Іван із старшою сестрою Улітою. Поки вона прашувала останні рядки, Іван взявся косити траву.

У куцах, вздовж межі, справляли прихід літа лісові птахи. Вони виспівували, перебиваючи один одного. В тон їм насвистувала коса, яку Іван звагом запускав у траву.

Безтурботні пташині співи, духмяні пахощі скошеної трави і легкий вітерець, який то причаїться десь у корчах, то розбіжиться, щоб знов кудись зникнути, навівали на Івана якийсь нестерпний сум.

Ось уже скоро два місяці, як ліг йому на серце важкий камінь, два місяці, як він не може знайти собі місця, заспокоїти розболену душу...

Паладія давно помітила неладне, але помовчувала. Та й Антон спостеріг якусь перемену в хлопцеві, але теж не допитувався, а тільки покрикував, коли Іван, носячись у своїх думках, не чув, що йому говорять.

– Ти, мой, хлопче, вже скоро сам собі на ноги почнеш наступати, – сердився Антон. – Чого заворонився та не слухаєш, що тобі кажуть? За батогом забанував¹?

Іван не перечив, мовчки відходив і робив своє діло. Сьогодні батька в полі не було, Іван дав волю важким думкам...

Клепав Іван косу без охоти, та й косив опісля – лиш би день до вечора. Вже сонце не так припікало, тіні ставали довшими, коли на прогалині за корчами промайнуло кілька жіночих хустин. Іван стрепенувся, кинув косу і перестрибнув через рівчак. Вийшовши з корчів, він загнув кінець сорочки і почав шукати гриби. Дивлячись під ноги, він ішов жінкам назустріч. Коли поміж густим гіллям майнуло обличчя Тасії, Іван здригнувся. Серце забилося швидко-швидко, і він зупинився як вкопаний. За кілька кроків від нього завмерла Тасія. Ксеня з жінками пішла вперед. Іван ступив до Тасії.

– Добрий день, Тасю, – промовив він.

Тасія розгубилася, густо почервоніла, підвела повні здивування очі й відповіла:

– Дай, Боже, здоров'я.

Розмова не клеїлася. Вони дивилися один на одного й мовчали.

– Кажуть, у тебе скоро весілля.

– Атож.

Іван розгубився і, не знаючи, що сказати, замовк, переминаючись з ноги на ногу. Тасія, потупивши очі, тербила якусь лісову квітку. Вони мовчали, аж поки зовсім близько не закувала зозуля. Мов навмисне, вона тільки дала про себе знати й одразу знялася і щезла в глибині лісу...

– Чому ж зі мною не пішла в танець?

¹ *Забанувати* – тут: засумувати.

– Хіба ти не знаєш?
– Звідки мені знати?..
– Ти що, нічого не чув і нічого не знаєш?
– А що?
– Таж тато гадають, що твій підпалив нас!..
– Чому ж це твій батько думає, що мій тато підпалив вас?
– Ой, не питай, Іване. Тато кажуть, що всі біди в селі від твого батька і що, коли б не він, в селі був би спокій...

– У селі кажуть, що пожежа сталася тому, що ви попіл разом із жаром висипали під шопу.

– Не знаю, хто що каже, але мені батько заборонили з тобою танцювати і сказали, щоб твоєї ноги в нашій хаті не було.

– А ти й рада?

– Що ти таке говориш? Знав би, скільки я наплакалася. Тато казали: власними руками задушать мене, як дізнаються, що я десь з тобою стала на розмову...

Сонце сідало до обрію, різкі тіні зникли, а замість них крізь гущавину почали просочуватися сутінки. У повітрі повіяло лісовою вологістю, терпкуватими пахощами трав...

Повертався Іван, не чуючи під ногами землі. Уже виходячи з лісу, він глянув у вічі величезному багряному сонцю, яке, повільно опускаючись за горб, розкидало м'яке золото променів. Біля межі на пеньку сиділа Улита, неподалік пасся їх стриженний кінь...

Іван сів поряд з Улитою і почав спостерігати, як день дає дорогу сутінкам, як хвилюється під вечірнім вітром озима пшениця, шелестить кукурудза, як серед ниви нахиляється батько, придивляючись до кукурудзи.

Повернувшись до межі, Антон таки не промовчав:

– Ну й косар! Кілька нещасних покосів і тих не зміг протягнути. Як же ти збираєшся жити, синку? Думаєш, весь вік батько на тебе буде горба гнути?

– Ранком докошу, не журіться.

– Та тут на тиждень вистачить, якщо якась нечиста сила буде тебе по лісі носити.

– То що, вже й до лісу не можна заглянути?

– Перше діло своє зроби, а тоді йди, куди забажиться.

– Кажу ж – завтра.

– На завтра знайдеться інша робота. Лишай косу і йдіть з Улитою додому. Я тут ночуватиму. Нехай кінь напасеться добре.

Доки Іван з Улитою спускалися у долину, що вела до Чорного моста, Антон взявся докошувати. Сутінки гусли, вросли у темряву дерева. На полі не було нікого. Тільки проїхала підвода, навантажена травою, та попід готар проскакав хтось верхи. Птахи в лісі теж утихомирилися, лише невгомні солов'ї з настанням сутінків ще дужче розспівалися: то тьохкали, то дрібними переливами будили тишу, то заливалися протяжним свистом...

Антон закинув косу на молодий явір, що простягнув свої гілки над ровом, і пішов поміж рядами кукурудзи збирати бур'яни. Коли зовсім стемніло, перевірів пута на коневі і пустив його пастися. Зібрану траву кинув на воза,

накрив вереткою, поклав під голову опалку¹ з соломою і накрився чугайною. Довго лежав горілиць, прислухався, як недалеко пофиркував кінь, як безупинно сюрчать коники. Темінь важчала, ніч огортала безкраї поля. Небо було густо вкрите сизими кучерявими хмарами. Місяць раз від разу поринав у хмари, і тільки ясна пляма маячила у недосяжній холодній височині.

Слідкуючи за дорогою, яку прокладав собі місяць, Антон довго не міг заснути. Важкі, як і його життя, думи приходили одна за одною. Він, власне, й залишився на полі не стільки тому, щоб напасти коня та докосити, скільки задля того, щоб розібратися у своїх думках. З того часу, як настала свобода, з голови не виходила земля. «У хаті стільки ротів, а чим їх годувати? З м'ясиць хоч зуби складай на банти. Чи дадуть хоч трохи панської землі, – гадав Антон, – скільки часу минуло, як скинули царя, а що з того? Про землю ніхто нічого не каже. Підождіть, мовляв, прийде час. Але чи до терпіння тому, в кого кишки грають марш?»

Ці думки не давали Антонові спокою. З кожним днем він ставав якимсь злішим, за всяку дрібницю міг наговорити Бог знає що. Антон змушений був зізнатися, що надто часто почав прикикувати на своїх домашніх. «Ось хоч би на хлопця чого так гримати? – подумав він. – Чого доброго зазнав він у житті, та й чи доведеться йому, бідолашному, ще з щастям зустрітись?» Антонові хотілося з коренем вирвати з серця люті, але чи від нього залежало це, чи міг він наказати самому собі? Нерадісні думки роїлися в голові, хилило до сну.

Прокинувся Антон від болю. Серце наче обірвалося, Антон похолов, у голові промайнула думка: смерть. Усе це тривало якусь мить. Антон ще раз сіпнув руку і спробував підвестися.

Гичка ступив крок назад і, ткнувши вилами в землю, наказав:

– Злазь із воза, розбійнику!

Антон, перекинувши ноги через полудрабок, взявся правою рукою за люшню, скочив, тут же ударом в груди звалив Гичку на землю і, далеко закидаючи праву ногу, побіг до явора. Гичка підвівся і пустився за ним. Антон уже вхопився за косу і шарпнув, але кісся відімкнулося, і коса задзвеніла між гіллям. Розмахуючи кіссям, що лишилося в руках, Антон обіперся плечима до явора:

– Не підходь, не підходь, кажу!

Баранчук з палицею, на кінці якої була прикріплена величезна шуруба від вісі військової кухні, а Житняк і Гичка з вилами підступили до нього з усіх боків.

– Кинь кісся, кривий бісе! – гримнув Гичка.

– А чорта лисого не хочеш? – і Антон, розмахнувшись, щосили вдарив Баранчука по лівій руці. Він ойкнув, а Гичка і Житняк наставили на Антона гострі зубці вил. Відступати Антону було нікуди – за спиною дерево, а по боках зблискували вила. Баранчук з усього розмаху вдарив Антона своєю палкою. Антон скрикнув від болю і, кульгаючи, побіг до лісу. Переслідувачі не відставали. Гичка випередив Антона і, наставивши вила, приглушено крикнув:

¹ Опáлка – мішок.

– Стій, бо приколю!

Важко дихаючи, Антон зупинився.

– Чого ви хочете від мене? – ледве переводячи подих, запитав він.

– Того, чого ти від нас хотів, душогубе, – відповів Житняк. – Шукав шибениці – шибеницю й маєш.

– Так ось як, вже й душу в бідного хочете відняти? Але нас повне село, а вас...

Антон не встиг закінчити, бо Баранчук штрикнув своєю палицею прямо в рот. Похитнувшись, Антон випустив кісся і обома руками схопився за обличчя. Він відчув тільки, що язик без перешкод впирається в губи, рот наповнило щось солоне. А тим часом Гичка вдарив його вилами у праве стегно. Антон похитнувся. Всі троє накинулись на нього і почали місити ногами. Антон спочатку приглушено кричав, намагався вивернутися з-під ніг. Коли він уже майже не ворухився під ударами, Баранчук і Житняк відійшли вбік. Гичка вдарив ще кілька раз і теж відійшов.

Через деякий час Антон заворушився, став рачки і почав підводитися.

– Нехай, нехай, – промовив Гичка. – Нехай підводиться.

Хапаючись за стовбур гнучкого молодого дубка, Антон, підтягуючись, встав.

– Ну як, ще тягне на чужу землю? – глумливо запитав Баранчук.

Антон мовчав.

– Дивіться на нього, він ще сердиться! – Баранчук щосили вдарив палицею – в Антонових очах спалахнули яскраві, нестерпно пекучі вогники, і він схопився за голову.

– Досить з мене, мой, люди. Дайте хоч дітей вигодувати! – ледве вимовив Антон.

– А червів хто буде годувати? – з люттю прошипів Баранчук.

– Ти ще смієш просити нас? – і Гичка підступив до Антона.

Окривавленою рукою Антон ухопився за білу сорочку Гички:

– Хай кров моя буде посвідком моєї смерті! Хай знають люди, хто мою душу запропастив...

Цієї хвилини сильно захропіла Антонова коняка, що паслася десь поруч. Нещасна тварина не знала, яка лиха година спіткала її господаря. Своім хропінням вона на якусь мить примусила його ворогів насторожитись. Як тільки знову настала тиша, першим прийшов до пам'яті Гичка:

– Пора кінчати. Досить з ним панькатися.

І, наблизившись до Антона, вдарив його вилами по голові.

Падаючи, Антон з останніх сил крикнув:

– Ну що ж, вбивайте, душогуби! Хай моя кров упаде на голови ваших дітей!

– Ви чуєте, він ще проклинає?

На ці слова Гички всі троє скочили до Антона. Били по чому попало, але болю Антон вже не відчував. Здавалось, хтось далеко б'є ногами по чомусь м'якому, чужому. Тільки думки ще то виринали, то обривалися. На якусь мить йому уявилося його життя.

Лежав Антон на тому місці, де перед заходом сонця його син голубив доньку Житняка. І місяць, наче жажнувшись того, що сталося, зник у вирі темних, мов ворожа душа, хмар.

Думаємо і відповідаємо

- Коли відбуваються події, описані в уривку? Що ви знаєте про ці часи?
- Назвіть головних персонажів уривка. Які почуття вони викликають у вас?
- Розкажіть про життя і мрії Антона Хорошенюка.
- Чи можна виправдати звирячу розправу над бідняком-селянином?

Зінаїда Гурська

(1954)

Народилась Зінаїда Олександрівна Гурська в Україні, у Львові. Після закінчення Київського державного університету працювала заступником редактора в одній із місцевих газет (в нині мертвому місті Прип'яті) на Чорнобильській АЕС. Зараз мешкає в Кишиневі.

В 1993 році в Кишиневі вийшла її перша збірка «Колокол душі».

Кришталева чара

Якось раз Бог подарував Людині дивовижну чарівну Чару. Кришталеву чару... Людина ніколи раніше не бачила такої дивовижної багатогранної чарівної Чари. Варто було Людині доторкнутися кришталю, як він відгукувався неповторною мелодією, яка наповнювала серце Людини невимовним теплом і ще чимось, що не мало назви...

Довгий час Людина слухала ту мелодію вранці й увечері, потім лише ввечері, а згодом все рідше і рідше згадувала про чарівну Чару. Людина звикла до її присутності і перестала звертати увагу на чарівний перелив граней і слухати дивовижну мелодію. А потім... Потім Людина почала поводитись з кришталевою Чарою навіть не як з фарфоровою, а з глиняною чашею. Черпала нею воду, коли її мучила спрага, поливала з неї квіти...

І ось одного разу необережним дотиком руки Людина зронила чарівну Чару, яка з болючим дзвоном розлетілася на безліч скалок. І тільки від незвичайного дзвону дивовижного кришталю Людина зрозуміла, яким рідкісним, дорогоцінним скарбом вона володіла. Та було пізно... Як відсвічували окремі грані Чари... Та то були лише скалки... І як не намагалася Людина склеїти грані чарівної Чари, вона вже не відгукувалася тим неповторним мелодійним дзвоном, який тішив серце Людини, а лише глухо стогнала...

Людина обійшла всі магазини в пошуках такої ж Чари, та жодна з побачених не співала так мелодійно, як подарована Богом. Від горя Людина

втратила слух, і лише очі її були прикуті до чарівної Чари, зібраної зі скалок. На вигляд вона була така сама, лише не чути було дивовижної мелодії... Чара не могла звучати, як раніше, а Людина не хотіла іншої мелодії.

Приголомшливий дзвін розбитого щастя, особливо, коли його не повернути...

Думаємо і відповідаємо

- Яке враження справив на вас текст? Про що в ньому розповідається?
- Що таке щастя? Яким бачиться тобі твоє щастя?

Туга

Я хочу додому,
До рідних Карпат,
До біло-підсинених
Різьблених хат...

До синього неба,
До поля з хлібами.
І серце так стогне,
Так хоче до мами...

Думаємо і відповідаємо

- Чи поділяєте ви думку автора про те, що щасливою людина себе відчуває тільки в рідному краї?

Тлумачний словник

Агітація, ї, ж. Громадська й політична діяльність, робота серед мас, спрямована на роз'яснення політики якої-небудь партії чи громадської організації.

Барильце, я, **барило**, а, с. Невелика посудина для рідини (найчастіше з дерева) з двома днищами і опуклими стінками, стягнутими обручами, бочівка, бочечка.

Бентежити, жу, жиш. 1. Викликати хвилювання, тривогу; хвилювати, соромити. 2. Викликати стан замішання, зніяковілості в кого-небудь.

Брошúra, и, ж. Невелика книжка, звичайно в м'якій оправі.

Брутальний, а, е. 1. Грубий, жорстокий (про вдачу, поведження і т.ін.), хамський. 2. Великий, сильний.

Вартувати, ую, уєш. Охороняти, стерегти кого-, що-небудь.

Випростаний, а, е. 1. Розправлений, розпрямлений, розігнутий, витягнутий. 2. Звільнений.

Вірок, у, ч. 1. юр. Рішення суду про винність чи невинність підсудного, присуд, вердикт, суд, рішення, ухвала. 2. (перен.) Категоричне рішення, оцінка чогось, авторитетна думка про щось.

Вівтар, **вівтаря**. 1. У давніх народів – місце для жертвоприношень; жертовник, олтар. 2. Відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол.

Відозва, и, ж. Звернення, заклик уряду, організації або окремої особи до широких мас населення; прокламація, послання.

Гарт, у, ч. 1. Гартування. 2. Стан або властивість, набуті гартуванням. 3. перен. Стійкість, витривалість, набуті в боротьбі з труднощами або в процесі тренування, незламність, сила, міць.

Горілиць. Обличчям догори; протилежне ниць, навznak, навзнаки, догоричерева, голічерева.

Гурт, á, í, у, ч. 1. Зібрання, скупчення людей на протилежність одній людині, група, гурма, ватага. // Сукупність осіб, об'єднаних спільною метою, громада, компанія, колектив, артіль. 2. Стадо великої рогатої худоби або інших свійських тварин.

Дамоклів меч – постійна небезпека.

Делікатний, а, е. 1. Ввічливий, люб'язний, завжди готовий виявити увагу, зробити послугу. // Витриманий, пристойний. 2. розм. Який має приємний вигляд; витончений, тендітний. 3. Надто кволий, неміцний. // Який легко жується, пошкоджується.

Демократія, ї, ж. Форма управління, політичний лад, при якому верховна влада належить народowi.

Дóтеп, у, ч. Кмітливий влучний вислів із сатиричним або жартівливим відтінком, жарт.

Дошовик, а, ч. розм. Верхній легкий непромокальний одяг, що захищає від дощу.

Еволюція, ї, ж. Процес зміни, розвитку кого-, чого-небудь, розвиток (поступовий), процес (поступових) перетворень, не революція.

Живосилом, розм. Всупереч чієму-небудь бажанню; насильне, силою, силоміць, гвалтом, примусом.

Задкувати, ую, уєш. 1. Іти, лізти, посуватися задом наперед. 2. Відмовлятися від сказаного, задуманого. 3. Іти ззаду.

Затуляти, яю, яєш. 1. Закриваючи, загороджуючи, робити невидним. 2. Закривати, заслоняти. 3. розм. Складати, стуляти.

Захлáнний, а, е, діал. Жадібний, ненаситний, хтивий, ненажерливий.

Звєрнення, я, с. Сповідження, розпорядження, заклик, промова, адресовані народowi, колективу; відозва.

Інтерв'ю, **невідм.**, с. Призначена для опублікування в пресі, передачі по радіо,

телебаченню розмова журналіста з політичним, громадським або яким-небудь іншим діячем; прес-конференція.

Кваліфікація, ї, ж. 1. Ступінь придатності, підготовленості до якого-небудь виду праці. 2. Фах, професія, спеціальність.

Класичний, а, е. Створений класиком; виняткового значення, зразковий.

Коленкór, у, ч. Тонка бавовняна, дуже проклеєна одноколірна тканина; перкаль.

Кóмплекс, у, ч. Сукупність предметів, явищ, дій, властивостей, що становлять одне ціле; переплетення, вузол.

Кóрок, **рка**, ч. 1. Кора коркового дуба. 2. Затичка для пляшки та ін. посуду з кори такого дерева. 3. Те саме, що підбор, каблук.

Костриця, **кістриця**, і, ж. Внутрішня тверда неволокниста частина стебел прядивних рослин (конопель, льону та ін.), що залишається у вигляді дрібних колючих трісочок під час попередньої обробки цих рослин; терміття.

Логі́ність, і, ж. Правильність, розумність висновків, закономірна послідовність.

Ма́рище, а, с. Те, що привиділось, уявилося, приснилось.

На́рис, у, ч. 1. Оповідний, художньо-публіцистичний твір, у якому автор зображує підмічені ним у житті дійсні факти, події, конкретних людей; стаття. 2. Те, що написане, складене попередньо, в загальних рисах; проект; начерк.

Ні́шпорити, рю, риш, розм. Шукати, заглядаючи скрізь, оглядаючи все, вишукувати, розшукувати, мишкувати.

Ні́вечити, чу, чиш. 1. Псувати, руйнувати, знищувати що-небудь. 2. Катувати, мучити кого-небудь, знущатися, глумитися з кого-небудь, жорстоко й грубо поводитись. 3. Подавати щось в неправильній формі, спотворювати, перекручувати.

Огляд, у, ч. Стисле повідомлення про ряд подій, явищ та ін., поєднаних спільною темою.

Памфле́т, а, ч. Публіцистичний твір сатиричного характеру, спрямований проти якого-небудь політичного або суспільного явища чи окремої особи; сатира.

Пасивний, а, е. Неенергійний, бездіяльний, байдужий до навколишньої дійсності; інертний. // Позбавлений активності, діяльної основи.

Па́сох, а, ч. Шкіряний пояс, ремінь.

Пахті́ти, хчу, хтиш, перен. 1. Виділяти багато жару, тепла, жахтіти, пашіти. 2. Дуже червоніти, ставати гарячим від приливу крові, пашіти; хвилювання, збудження. 3. перен. Бути розгаряченим, рум'яним.

По́рати, аю, єш. 1. Давати лад, порядок чому-небудь. // Обробляти землю, посіви. 2. Доглядати когось, щось.

Потетері́ти, іємо, іете, розм. Украй розгубитися, збентежитися від несповіданки, з переляку та ін., втративши здатність міркувати, рухатися тощо; отетеріти.

Проклама́ція, ї, ж. Друкований або рукописний агітаційний листок злободенного політичного змісту; листівка.

Пропага́нда, и, ж. Поширення і постійне та детальне роз'яснення яких-небудь ідей, поглядів, знань; агітація, популяризація.

Репетува́ти, ую, уеш, розм. Сильно кричати, зойкати. // Галасувати, вигукувати, дерти пельку, кричати не своїм голосом.

Репорта́ж, у, ч. Інформація, повідомлення, розповідь про поточні події, що публікуються в періодичній пресі або транслюються по радіо і телебаченню. // Жанр газетно-журнальної публіцистики.

Самопова́га, и, ж. Повага до самого себе, до своєї особи: самопошана.

Саркофа́г, а, ч. Оздоблена труна (звичайно кам'яна); невелика гробниця, а також кам'яний надгробок (перев. у давніх народів).

Сні́д – синдром набутого імунodefіциту.

Соціа́льний, а, е. Пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві, суспільний.

Сподіва́тися, аюся, а́ешся. 1. Чекати кого-, що-небудь; дождитися, очікувати. 2. Розраховувати, покладати надію, плекати надію; надіятися.

- Споконвіку.** З найдавніших часів, здавна; одвічно.
- Спрага, и, ж.** 1. Сильне бажання пити; жага. 2. перен., книжн. Велике бажання чого-небудь, прагнення до чогось.
- Стаття, і, ж.** Науковий або публіцистичний твір невеликого розміру в газеті, журналі; публікація.
- Стинати, аю, аєш.** Стяти і зітнути. Зрізувати, відокремлювати щось від чогось. // Збивати різким ударом, пострілом. 2. перен. Знищувати, убивати.
- Стратегія, ї, ж.** Спосіб дій, лінія поведінки кого-небудь.
- Тирса, и, ж.** Дрібні частинки деревини, що залишаються під час різання її пилкою.
- Тичка, и, ж.** Довга палиця, жердина.
- Фактографія, ї, ж.** Опис фактів без аналізу, узагальнення, без її художнього осмислення.
- Фейлетон, у, ч.** Невеликий літературно-публіцистичний твір, у якому висміюються та засуджуються якісь недоліки, потворні явища суспільного життя.
- Функція, її, ж. кн.** 1. Робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності. 2. Специфічна діяльність організму людини, тварин, рослин, їх органів.
- Холодниця, ї, ж.** 1. Спеціальна посудина з холодною водою, льодом для охолодження рідини. 2. Погріб.
- Холоп, а, ч.** 1. У Давній Русі – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба, пізніше – двірський слуга, кріпак. 2. перен. Той, хто схиляється, плазує перед ким-, чим-небудь; підніжок, плазун, низькопоклонник.
- Царина, и, ж.** 1. Околиця, край села. 2. Місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін, пасовисько. 3. Необроблене, поросле травами поле. 4. Сфера діяльності людини; ділянка, галузь.
- Чати, чат, мн.** Сторожовий загін війська. *Стояти на чатах:* а) охороняти щось, вартувати; б) бути завжди готовим щось відстоювати, захищати.
- Шахрай, я, ч.** Хитра, спритна й нечесна в своїх учинках людина; хитрюга, крутій, пройдисвіт. // Дрібний злодій.
- Ярмо, а, с.** 1. Упряж для робочої рогатої худоби. 2. перен. Гноблення кого-небудь; гніт, утиск, тягар, кормиґа, неволя.
- Ятри́ти, я́трю, я́тріш.** 1. Спричиняти, викликати чим-небудь біль, подразнення в рані, хворому місці. 2. перен. Необережними словами, діями, спогадами змушувати знову відчувати, переживати щось важке, неприємне.

Словничок синонімів

- Багатіти** – багатішати, збагачуватися, розживатися, заможніти.
- Безмежний** – безкрайї, безкрайній, безбережний, неосязний, неозорий.
- Будучина** (заст.) – майбутнє, прийдешнє, будущина.
- Відчайдушно** – хоробро, сміливо, несамовито.
- Влучити** – попасти в ціль, вцілити, поцілити.
- Втамувати** – угамувати, спинити, стримати.
- Гуртовий** – спільний, груповий, колективний.
- Живосилом** – насильно, силою, силоміць, примусом, силопихом.
- Запам'ятати** – тримати в пам'яті, закарбувати.
- Затулити** – закрити, заслонити, притулити.
- Зачинити** (двері, вікна) – прикрити, причинити, прихилити (розм.).
- Захланність** – ненаситність, жадібність, скупердяйство (розм.).
- Зберегтися** – врятуватися, уціліти; не втратитися, не зруйнувати.
- Оспівувати** – славити, прославляти, вихвалити, величати.
- Репетувати** – горланити, галасувати, лементувати, гвалтувати, гримати.
- Рум'яніти** – рожевіти, багрянити, багровіти, шаріти[ся].

Рухатися – пересуватися, переміщуватися, двигатися, сіватися.
Рясний – плідний, густий, розкішний, гіллястий, листатий. // Про одяг: широкий, пишний (в густих зборках, з багатьма складками).
Самоповага – самопошана, самошановання, гідність, достойність.
Спéкати́ся (розм.) – збутися, позбутися, здихатися, скараскатися.
Стисло – лаконічно, небагатослівно, коротко, ляпідарно.
Холопство – кріпацтво, холуйство, покірливість, низькопоклонність.
Ярмо – тягар, ноша, неволя, гніт, утиск.

Словничок літературних термінів

Фольклорні жанри

Акростих – вірш, у якому перші букви рядків, прочитані згори вниз, утворюють слово або цілий вислів.
Анекдот – стисле гумористичне оповідання про характерний випадок у побутовому чи сімейному житті з несподіваним і дотепним закінченням.
Байка – усний невеликий, переважно віршований розповідний алегоричний твір з повчальним змістом.
Балада – усний невеликий віршований твір, в якому зображені героїчні або незвичайні фантастичні події переважно трагічного характеру, з гострими переживаннями дійових осіб.
Веснянка – пісня, що співається під час весняних обрядів.
Дума – великий пісенно-розповідний твір переважно героїчного змісту.
Жанр – вид фольклорного чи літературного твору.
Жартівлива пісня – народна пісня з жартівливим, гумористичним змістом.
Жнивна пісня – пісня, що виконується під час жнив.
Загадка – стислий, часто алегоричний опис предмета чи явища, які треба відгадати, виявляючи кмітливість і розум.
Історична пісня – ліро-епічний твір героїчного характеру про важливі події минулого та відомих історичних осіб.
Казка – оповідання з усталеною побудовою про вигадані та фантастичні події.
Коліскова – пісня, що виконується здебільшого матір'ю для заколисування дитини.
Коломийка – коротка пісенька, що має два чотирнадцятискладові рядки; часто виконується як приспівка до танцю.
Колядка – обрядова величальна пісня, що співалася протягом тижня після Різдва перед Новим роком.
Купальська пісня – обрядова пісня, що виконувалась на свято Івана Купала.
Легенда – народний переказ про життя якоїсь особи чи незвичайну подію, оповитий фантастикою, казковістю.
Обрядова пісня – пісня, що виконувалась під час народного обряду (дійства).
Переказ – подібне до легенди усне оповідання про видатні події минулого, але більш достовірне.
Пісня – невеликий ліричний вірш, що має куплетну побудову і виконується співом.
Приказка – близький до прислів'я влучний, афористичний, іноді римований вислів без повчального змісту.
Прислів'я – короткий влучний, часто заримований народний вислів повчального змісту.
Родинно-побутова лірична пісня – народна пісня родинно-побутового змісту, в якій виражені глибокі переживання і почуття.
Романс – невеликий ліричний вірш переважно інтимного характеру, часто покладе-

ний на музику для сольного співу під акомпанемент гри на фортепіано, гітарі чи арфі.

Русальна пісня – обрядова пісня, що виконувалась під час русалій на Зеленому тижні.

Суспільно-побутова пісня – народна пісня суспільно-побутового змісту.

Щедрівка – обрядова величальна пісня, що співалася увечері під Новий рік, на Щедрий вечір.

Художні особливості усної народної творчості

Алегорія – змалювання людей в образах тварин, рослин, предметів, явищ.

Внутрішнє римування – римування всередині рядків, що надає віршу мелодійності.

Гіпербола – надмірне художнє перебільшення якихось рис людей, ознак предметів чи явищ.

Гумор – доброзичливе осміяння часткових вад загалом добрих людей, окремих смішних рис їхньої поведінки чи зовнішнього вигляду.

Діалог – розмова двох чи кількох дійових осіб у творі.

Епітет – художнє означення.

Заперечне порівняння – порівняння, виражене через заперечення.

Зачин – традиційний початок народних дум, казок.

Кінцівка – традиційне закінчення народних дум, казок.

Метаморфоза – перевтілення людини в рослину, тварину, птаха.

Монолог – роздуми персонажа вголос, розмова з самим собою.

Пейзаж – змалювання картин природи у творі.

Персоніфікація – те ж, що й уособлення: зображення предметів чи явищ як живих істот.

Пестливі слова – слова, за допомогою яких виявляємо ласку, любов і ніжність у ставленні до когось.

Повтор – стилістична фігура, яка полягає у повторенні окремих слів чи виразів у творі, щоб звернути на них особливу увагу читачів.

Порівняння – художній вислів, у якому один предмет чи явище зіставляється з іншим, чимось на нього схожим, але більш яскравим.

Портрет – опис зовнішності дійової особи в творі.

Постійний епітет – стійке образно-поетичне означення предмета чи явища, що виділяє якусь характерну рису чи ознаку; найчастіше вживається у фольклорі.

Протиставлення – художнє зіставлення у творі дійових осіб і явищ.

Речитатив – протяжне проказування, що наближається і до декламації, і до співу.

Рима – співзвучне закінчення рядків у вірші.

Римування – розташування рим у віршованому творі (перехресне, суміжне, кільцеве, вільне).

Риторичне запитання – запитання, що не потребує відповіді, бо висловлює ствердну думку.

Символ – предмет чи слово, що умовно виражає сутність якогось явища; умовне позначення якогось предмета, поняття чи явища.

Тавтологія – поєднання чи повторення тих самих або близьких за значенням слів; у фольклорі та художній літературі вживається з метою увиразнення думки, посилення враження.

Уособлення – те ж, що й персоніфікація: зображення предметів чи явищ як живих істот.

Фольклор (з англ. «народна мудрість») – усна народна творчість, яка має такі особливості: усність, колективний характер, безіменність, варіантність.

О.Г. Сластіон. *Літній пейзаж*

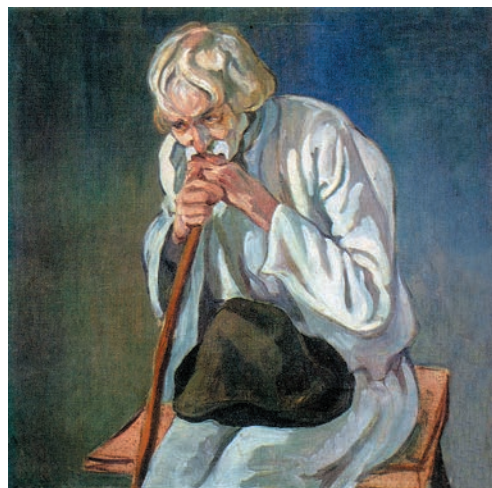
Г.С. Коробов. *Безкрайні луки*

А.І. Манастирський. Дідусь із Смерекова

О.Л. Кульчицька. Дівчинка

О.Л. Кульчицька. Дідусь

А.І. Манастирський.
Збирання колосків

П.М. Супонін. Портрет колгоспниці Сукачко

Acest manual este proprietatea Ministerului Educației, Culturii și Cercetării al Republicii Moldova.

Liceul/Gimnaziul _____				
Manualul nr. _____				
Anul de folosire	Numele de familie și prenumele elevului	Anul școlar	Aspectul manualului	
			la primire	la restituire
1				
2				
3				
4				
5				

- Dirigințele controlează dacă numele elevului este scris corect.
- Elevul nu trebuie să facă niciun fel de însemnări în manual.
- Aspectul manualului (la primire și la restituire) se va aprecia folosind termenii: *nou, bun, satisfăcător, nesatisfăcător*.

Imprimare la Tipografia „BALACRON” SRL,
str. Calea Ieşilor, 10; MD-2069, Chişinău, Republica Moldova.
Comanda nr. 763

9 789975 851220

